

ADB

जुन २००९

सुरक्षण नीति कथन

एसियाली विकास बैंक

“यस दस्तावेज वृहत जनसमुदायसम्म पुऱ्याउनका लागि अंग्रेजीबाट अनुवाद गरिएको हो । एसियाली विकास बैंक (एडिबी)ले यस अनुवादको यथार्थता कायम गर्ने प्रयास गरेको छ तर एडिबीको कामकाजको भाषा अंग्रेजी हो र यस दस्तावेजको अंग्रेजी मूल संस्करणलाई मात्र औपचारिक र आधिकारिक मानिनेछ ।”

छोटकरी

- एडिबी - एसियाली विकास बैंक
सिएसएस - राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली
डिएमसी - विकासशील सदस्य राष्ट्र
इबिआरडी - पुनर्निर्माण र विकासका लागि युरोपेली बैंक
इआइए - वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन
इएमपी - वातावरणीय व्यवस्थापन योजना
इएसएमएस - वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणाली
एफआई - वित्तीय मध्यस्थता
आइईई - प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण
आइएफसी - अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम
आइपिपी - आदिवासी जनजाति योजना
आइपिपिएफ - आदिवासी जनजाति योजना ढाँचा
एमएफएफ - बहुपक्षीय वित्तीय सुविधा
एमएफआई - बहुपक्षीय वित्तीय संस्था
एनजिओ - गैरसरकारी संस्था
ओसिआर - साधारण पुँजी स्रोत
ओइडी - सञ्चालन मूल्यांकन विभाग
एसइएस - विशेष मूल्यांकन अध्ययन
एसआइए - सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन
एसपिएस - सुरक्षण नीति कथन
एसपियु - सुरक्षण नीति अद्यावधिक
युएनडिआरआइपी - आदिवासी जनताको अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्र

**उपाध्यक्ष
महानिर्देशक
निर्देशक**

यु. स्क्र्याफर-प्रेउस, ज्ञान व्यवस्थापन तथा दिगो विकास
एक्स. याओ, क्षेत्रीय तथा दिगो विकास विभाग (आरएसडिडी)
एन.जे. अहमद, वातावरण र सुरक्षण विभाग, आरएसडिडी

टोली नेतृत्वकर्ता

एक्स. मा, प्रमुख वातावरण विशेषज्ञ, आरएसडिडी
जे पेरेरा, प्रधान सुरक्षण विशेषज्ञ, दक्षिण एसिया विभाग
आई. सिम्बोलोन, प्रमुख सामाजिक विकास विशेषज्ञ (सुरक्षण), आरएसडिडी

शब्दावली

जैविक विविधता. सबै श्रोतहरूमा रहने प्राणीहरू बीचको विभिन्नता, जुन स्थलचर, सामुन्द्रिक तथा अन्य जलीय पारिस्थितिक प्राणीहरू तथा पारिस्थितिक संरचनाहरूको एक भागको रूपमा रहेका हुन्छन्; तथा यिनीहरूमा प्रजातिहरू भिन्न, प्रजातिहरू बीचमा तथा पारिस्थितिक प्रणालीमा रहेका विविधता पनि समावेश हुन्छन् ।

प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायहरूको स्वीकृति. यो नीति लागु गर्ने प्रयोजनको लागि प्रभावित आदिवासी जनजातिको सहमति भन्नाले आदिवासी जनजातिको समुदायद्वारा व्यक्तिगत तथा/अथवा उनीहरूको मान्यताप्राप्त प्रतिनिधी मार्फत आयोजनाका गतिविधीमा प्राप्त बृहत्तर सहयोग तथा सामुहिक अभिव्यक्तिलाई जनाउँदछ । केहि व्यक्ति वा समुहले आयोजना गतिविधीमा आपति जनाएतापनि आयोजनामा यस्तो बृहत्तर सामुदायिक समर्थन कायमै रहेको मानिनेछ ।

राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली. राष्ट्रको कानुनी तथा संस्थागत रूपरेखा जसमा राष्ट्रिय, उपराष्ट्रिय वा क्षेत्रगत कार्यान्वयन संस्था तथा सान्दर्भिक कानुन, नीति, नियम तथा प्रक्रिया हुन्छन् जुन वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षाको योजना क्षेत्रसँग अन्तरनिहित हुन्छ ।

नाजुक बासस्थान. विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने प्राकृतिक तथा बदलिएको दुवै किसिमका बासस्थानहरूको क्षेत्र / जोखिमयुक्त बासस्थानमा लोपोन्मुख तथा संकटापन्न प्रजातिलाई बाँच्नकोलागि आवश्यक बासस्थान सहित उच्च जैविक विविधता भएको क्षेत्र ; रैथाने प्रजाति अथवा शिकार गर्न प्रतिबन्धित प्रजातिको लागि विशेष उल्लेखनीय क्षेत्रहरू ; बसाइँसराई गरिरहने प्रजातिको जीवनकोलागि नाजुक क्षेत्रहरू ; संसार भरी उल्लेख्य रूपमा एकिकृत भएर रहने अथवा समूहमा भेला भएर बस्ने स्वतन्त्र प्रजातिहरू रहने क्षेत्रहरू ; ती क्षेत्रहरू जहाँ प्रजातिहरूको विचित्रको जमघट रहेको हुन्छ, अथवा ती प्रजातिहरू जो प्रमुख उद्विकासको प्रकृयासँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् अथवा जसले प्रमुख पारिस्थितिकीय भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् ; र स्थानीय समुदायकोलागि उल्लेख्य सामाजिक, आर्थिक अथवा साँस्कृतिक महत्व बोकेका जैविक विविधता भएको क्षेत्रलाई जनाउनेछ ।

विस्थापित व्यक्तिहरू. अश्वैच्छिक पुनर्वासको सन्दर्भमा, विस्थापित व्यक्ति भन्नाले (अ) भूमिको अश्वैच्छिक अधिग्रहण, अथवा (आ) कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाईएको अश्वैच्छिक प्रतिबन्धको कारणले भौतिक रूपमा विस्थापित (स्थानान्तरण, बसोवासी जमिनको क्षति, अथवा आश्रयस्थलको क्षति) र/अथवा आर्थिक रूपले विस्थापित (जमिन, सम्पति, सम्पतिमाथिको पहुँच, आयआर्जनको स्रोत, अथवा जीविकोपार्जनको साधन आदिको क्षति) व्यक्तिलाई जनाउँदछ ।

आर्थिक विस्थापन. (अ) भूमिको अश्वैच्छिक अधिग्रहण, अथवा (आ) कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाईएको अश्वैच्छिक प्रतिबन्धको कारणले जमिन, सम्पति, सम्पतिमाथिको पहुँच, आयआर्जनको स्रोत, अथवा जीविकोपार्जनको साधन आदिको क्षतिलाई जनाउँदछ ।

बाह्य विशेषज्ञ. दैनिक आयोजना कार्यान्वयन वा रेखदेखमा सामेल नभएका विशेषज्ञहरू ।

अति जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाहरू. त्यस्ता आयोजनाहरू जुन एडिबीले अति जोखिमयुक्त वा निरन्तर वा गम्भिर तथा बहुआयामिक र साधारणतया अन्तरसम्बन्धित सम्भावित सामाजिक र/वा वातावरणीय प्रभाव भएका भन्ने ठान्दछ ।

अर्थपूर्ण परामर्श. यो यस्तो प्रक्रिया हो : (अ) आयोजनाको तयारीको चरणदेखि शुरू भई पुरा आयोजनाको अवधीसम्म अनवरत रूपमा जारी रहन्छ; (आ) प्रभावित व्यक्तिहरूले बुझ्ने र उनीहरूको सहज पहुँच हुनेगरी समुचित समयमा सान्दर्भिक र एथेष्ट सुचना उपलब्ध गराईन्छ; (इ) भय र दवाव मुक्त माहौलमा सम्पन्न गरिन्छ; (ई) लैगिक समावेशी, उत्तरदायी र निम्छरो तथा पिछडिएको वर्गको आवश्यकताको निमित्त सञ्चालन गरिन्छ; (उ) सम्पूर्ण प्रभावित व्यक्तिहरूको सान्दर्भिक विषयहरू जस्तै आयोजना डिजाईन, निवारक उपायहरू, विकासको लाभ र अवसरहरूको बाँडफाँड तथा कार्यान्वयनका मुद्दाहरू आदिलाई निर्णय प्रक्रियामा सामेल गराउन सक्षम हुन्छ ।

प्राकृतिक वासस्थान. स्थानीय बोटविरूवा तथा जीवजन्तुको सुगठनमाफत् जैविक समूहहरू निर्माण भएका स्थल तथा जल क्षेत्र जहाँ मानवीय क्रियाकलापले उक्त क्षेत्रको प्राथमिक पारिस्थितीय पद्धतिलाई कुनै विशेष परिवर्तन गरिसकेका छैनन् ।

भौतिक सांस्कृतिक स्रोतहरू. चल तथा अचल वस्तु, क्षेत्र, संरचना, संरचनाका समूहहरू, र प्राकृतिक स्वरूप तथा भू-दृश्यहरू जसको पुरातात्विक, जीवावशेष, ऐतिहासिक, वास्तुशास्त्रीय, धार्मिक, शृंगारिक वा अन्य सांस्कृतिक महत्व भएका स्रोतहरू । भौतिक सांस्कृतिक स्रोतहरू सहरी तथा ग्रामीण इलाकामा अवस्थित हुन सक्छन् र जमिनमुनि वा पानी मुनि रहेका हुन सक्दछन् । तिनीहरूको सांस्कृतिक महत्व स्थानीय, क्षेत्रगत, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा हुन सक्दछन् ।

भौतिक विस्थापन. (अ) भूमिको अश्वैच्छिक अधिग्रहण, अथवा (आ) कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाईएको अश्वैच्छिक प्रतिबन्धको कारणले स्थानान्तरण, बसोवासी जमिनको क्षति, अथवा आश्रयस्थलको क्षतिलाई जनाउँदछ ।

उल्लेखनीय परिवर्तन वा हास. (अ) भूमि वा पानीको प्रयोगमा मुख्य तथा दिर्घकालीन परिवर्तनले निम्त्याएको वासस्थानको दिगोपनको गम्भीर प्रत्यावर्तन वा सफाया; वा (आ) वासस्थानको रूपान्तरण जसले स्थानीय जीवजन्तुको सन्तुलित संख्या व्यवस्थित राख्ने वासस्थानको क्षमता न्यूनीकरण गर्छ ।

विषयसूची

क्र.स.		पृष्ठ
१.	पृष्ठभूमि तथा प्रस्तावना	१
२.	बदलिँदो सन्दर्भ	२
३.	वर्तमान सुरक्षण नीतिहरू तथा अनुभव	५
	क. एडिबीको वर्तमान सुरक्षण नीति	५
	ख. अनुपालनमा त्रुटि	६
	ग. एडिबीको सुरक्षण नीतिहरूसँगको अनुभव	६
४.	मुख्य नीतिसँग सम्बद्ध मुद्दाहरू तथा तिनको आधार	९
	क. नीतिगत स्पष्टता तथा दायरा	९
	ख. नीतिको प्रयोग तथा कार्यान्वयन सम्बन्धी मुद्दाहरू	११
	ग. सेवाग्राहीको बदलिँदो आवश्यकताहरू तथा सुरक्षण नीतिको दीर्घकालीन दिगोपनाको सम्बोधन	१२
५.	सुरक्षण नीति बिबरण	१४
	क. एडिबीको प्रतिबद्धता र नीतिगत सिद्धान्तहरूमाथिको समष्टिगत बिबरण	१४
	ख. नीति कार्यान्वयनको प्रक्रिया	१९
	ग. भूमिका तथा उत्तरदायित्व	२६
६.	कार्यान्वयन प्रबन्ध तथा स्रोत विनियोजन	२७
	क. कार्यान्वयन तथा अनुगमन	२७
	ख. स्रोत विनियोजन	२८
	ग. लागु हुने मिति तथा संक्रमणकालीन अवधि	२९
	घ. नीतिगत समीक्षा	२९
७.	सुझाव	३०
अनुसूचीहरू		
१.	सुरक्षण आवश्यकता १ : वातावरण	३१
२.	सुरक्षण आवश्यकता २ : अश्वैच्छिक पुनर्वास	४५
३.	सुरक्षण आवश्यकता ३ : आदिवासी जनजाति	५७
४.	सुरक्षण आवश्यकता ४ : विभिन्न वित्तीय ढाँचाका लागि विशेष मापदण्ड	६८
५.	एडिबीद्वारा निषेधित क्रियाकलापका सूची	७८
६.	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सबलीकरण र प्रयोग	७९
संलग्न कागजातहरू		
१.	अन्य बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको अनुभव	८५
२.	मध्यावधि कार्ययोजना (२०१० देखि २०१२)	९०

१. पृष्ठभूमि तथा प्रस्तावना

१. एसियाली विकास बैंक (एडिबी) को सञ्चालननीतिहरू अन्तर्गत तीनवटा सुरक्षण नीतिहरू: अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति (१९९५), आदिवासी/जनजातीहरू सम्बन्धि नीति (१९९८) तथा वातावरण नीति (२००२) समेटिएका छन् । यी तीनवटै सुरक्षण नीतिहरू संशोधन गर्नुपर्ने भइसकेको छ । एडिबीलाई आफ्ना विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रमा विकाससँगै विकसित भइरहेका वातावरणीय तथा सामाजिक चुनौतीहरूको सम्बोधन गर्नुपरेको छ, आफ्नो वर्तमान सुरक्षण नीतिहरूको सम्बन्धमा विगतका अनुभवबाट प्राप्त ज्ञानलाई सम्बोधन गर्नुपरेको छ र आफूलाई आफ्ना नयाँ लगानीका ढाँचाहरू तथा वित्तीय प्रबन्धनका तरिकाहरूअनुरूप ढाल्नु परेको छ । साथै एडिबीका नीतिहरूमा अन्य बहुपक्षीय वित्तीय संस्था, निजी क्षेत्रका संस्थाहरू जस्तै इक्वेटर सिद्धान्तमा आधारित वित्तीय संस्थाहरू^१ आदिको परिवर्तनशील उत्कृष्ट पद्धतिहरूलाई समेत प्रतिविम्बित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । सन् २००४ को डिसेम्बरमा एडिबी व्यवस्थापनले एडिबीको सुरक्षण नीतिहरूको प्रभावकारितालाई बढाउन र आफ्ना सेवाग्राहीहरूको परिवर्तित आवश्यकताहरू तथा नयाँ व्यापारका अवसर सुनिश्चित गर्नका लागि सुरक्षण नीतिहरूलाई समयसापेक्ष बनाइराख्न अध्यावधिक सुरक्षण नीति (एसपियु) को अवधारणापत्रलाई स्विकृती प्रदान गरेको थियो ।

२. एसपियुले (अ) सुरक्षण नीतिहरूमा स्पष्टता, सुसंगतता तथा एकरूपतामा सुधार ल्याउनका लागि उक्त नीतिहरूमा उत्तम तालमेल (आ) सुरुमै समावेश हुनेप्रक्रियागत अवधारणा र कार्यान्वयनका बखत प्राप्त हुने नतिजाकेन्द्रित अवधारणाहरूबीच सन्तुलन (इ) नयाँ विकसित भइरहेका भिन्न लगानीका तरिकाहरू तथा सिर्जनात्मक लगानीका ढाँचाहरूको कार्यान्वयनसम्बन्धी नीति अवलम्बन (ई) बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको सुरक्षण नीतिसँग सामञ्जस्यता स्थापित गर्ने तथा फरक क्षमता भएका भिन्न सेवाग्राहीहरूसँग सुरक्षा अवधारणाहरू तयार गर्नेतर्फ कार्य गर्न तथा (उ) आन्तरिक प्रक्रियाहरू तथा स्रोत विनियोजनमा सुधार गर्न खोजेको छ ।

३. एसपियुको परिणामस्वरूप निम्न संरचना भएको एक एकीकृत नीति तयार भएको छ :

(अ) सुरक्षण नीति कथन (एसपिएस) जसले एडिबीको सुरक्षणसम्बन्धी साभ्ना उद्देश्यहरू, नीतिगत सिद्धान्तहरू, तथा एडिबीको सुरक्षण नीति प्रदान गर्ने प्रक्रियाको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ । यो सुरक्षण नीति वर्तमान तथा भावी लगानीका ढाँचाहरूको प्रयोग तथा फरक-फरक क्षमता तथा आवश्यकता भएका विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रका सरकारी तथा निजी दुवै क्षेत्रलाई सेवा प्रदान गर्नका लागि तयार गरिएको हो ।

(आ) निर्दिष्ट सुरक्षण आवश्यकताको एक संग्रह जुन ऋणी/सेवाग्राहीले सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमलाई व्यवस्थापन गर्दा पुरा गर्नुपर्ने अपेक्षा गरिएको छ । एडिबी कर्मचारीले आफ्नो विद्यमान अवस्था सम्परीक्षण समीक्षा तथा सुपरीवेक्षणका माध्यमबाट ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा यी सुरक्षण उपायलाई पालना गरेको सुनिश्चित गर्नेछन् । समयको अन्तरालमा वर्तमान आवश्यकताहरूको प्रभावकारितामा सुधार गर्न, बदलिँदो आवश्यकतालाई पुरा गर्न तथा विकसित भइरहेका उत्तम अभ्यासहरूलाई सम्बोधन गर्न एडिबीले अतिरिक्त सुरक्षणका आवश्यकताहरू अवलम्बन वा वर्तमान आवश्यकतालाई अध्यावधिक गर्न सक्नेछ ।

(इ) एकीकृत सञ्चालन पुस्तिका (ओ एम) खण्डले आयोजना अवधिभर विद्यमान अवस्था सम्परीक्षण तथा सुपरीवेक्षणका लागि एडिबीको आन्तरिक समीक्षाका प्रक्रियाहरूबारे उल्लेख गर्दछ ।

^१ यी यस प्रकारका संस्थाहरू हुन् जसले परियोजनाको वित्तीय प्रबन्धमा वातावरणीय तथा सामाजिक संकटहरूको समाधानका लागि इक्वेटर सिद्धान्त, जुन वित्तीय उद्योग आवरण (फेमवर्क) हो, लाई अपनाएका हुन् ।

४. एडिबीको सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भएपश्चात एसपिएस तथा ऋणी/सेवाग्राहीको लागि तयार गरिएको सुरक्षण आवश्यकताहरूले वर्तमान तीन सुरक्षण नीतिहरू तथा नयाँ सञ्चालन पुस्तिका (ओ एम) खण्डले वर्तमान सञ्चालन पुस्तिका (ओएम) खण्ड एफ १, एफ २ र एफ ३ लाई विस्थापित गर्नेछ। एडिबीले विस्तृत प्राविधिक निर्देशन गर्न तथा उत्तम अभ्यासबारे सुझाव दिन आफ्नो पुनर्वाससम्बन्धी हातेपुस्तिका² तथा वातावरणीय मूल्यांकन निर्देशिका २००३ लाई अद्यावधिक गर्नेछ र आदिवासी जनजातीसम्बन्धी एउटा हाते पुस्तिका पनि तयार गर्नेछ।

५. बाह्य परामर्शका लागि अक्टोबर २००७ मा एसपिएसको परामर्श मस्यौदा एडिबीको वेबसाइटमा राखिएको थियो। नोभेम्बर २००७ देखि अप्रिल २००८ सम्म चलेको परामर्श समयावधिभित्र सञ्चालन गरिएको १४ वटा क्षेत्रीय तथा बाह्य बहुपक्षीय सरोकारवालासँगको अन्तरक्रिया कार्यशालाबाट एडिबीले व्यापक टिप्पणी तथा विस्तृत सुझावहरू प्राप्त गर्‍यो। एडिबीले असंख्य लिखित निवेदनहरू, विषयसँग सम्बन्धित परिचर्चा तथा औपचारिक बैठक तथा टेलिकन्फरेन्सबाट पनि सुझावहरू प्राप्त गर्‍यो। परामर्श अवधि समाप्त हुनुभन्दा अगावै प्राप्त सबै टिप्पणी एडिबीको वेबसाइटमा राखिएको थियो। प्राप्त भएका विस्तृत टिप्पणीहरूको जवाफ दिन एडिबी व्यवस्थापनले बाह्य परामर्शबाट प्राप्त टिप्पणी र सुझावहरूका आधारमा सुरक्षण नीतिको दोस्रो प्रारूप तयार गर्न सरोकारवालालाई संशोधित दस्तावेज समीक्षाको अवसर प्रदान गर्न मनिलामा उनीहरूको दोस्रो कार्यशाला आयोजना गर्ने निर्णय लियो।

६. सुरक्षण नीतिको दोस्रो प्रारूप ३ अक्टोबरदेखि ४ डिसेम्बरसम्म सार्वजनिक टिप्पणीको लागि एडिबीको वेबसाइटमा उपलब्ध गराइएको थियो। विस्तृत टिप्पणी-प्रत्युत्तर सूचाकांक ९ अक्टोबर २००८ को एडिबीको एसपियु वेबसाइटमा राखिएको थियो जसमा १२ अक्टोबर २००७ - ३० अप्रिल २००८ को अवधिमा १४ देश तथा उपक्षेत्रीय परामर्शहरूबाट प्राप्त टिप्पणी र लिखित प्रस्तावहरूसमेत राखिएको थियो। प्रारम्भिक सुरक्षण समीक्षा/पुनरावलोकन प्रक्रियाको मस्यौदालाई २४ अक्टोबर २००८ मा उपलब्ध गराइएको थियो। यसका अतिरिक्त, थुप्रै सरोकारवालाहरूको अनुरोधमा शब्दावलीको मस्यौदा पनि वेबसाइटमा राखिएको थियो। दोस्रो सुरक्षा नीतिको मस्यौदामाथि १८ देखि २१ नोभेम्बर २००८ मा मनिलामा परामर्श कार्यशालाको आयोजना गरियो जसमा दोस्रो सुरक्षा नीतिको मस्यौदामाथि व्यापक र सारगर्भित परिचर्चा भयो र सुरक्षा नीतिको परामर्श मस्यौदामाथि सरोकारवालाबाट गरिएको टिप्पणीमाथि एडिबीद्वारा अबलम्बन गरिएको प्रक्रियालाई जोड दिइयो (सरोकारवालासँगको परामर्शको प्रतिवेदनका लागि एडिबी एसपियु वेबसाइट हेर्नुहोला)।

७. सुरक्षण नीतिको कार्यपत्र तयार गरी जनवरी २००९ मा एडिबी बोर्डको विचारार्थ तथा मार्गदर्शनका लागि वितरण गरिएको को थियो, तथा फेब्रुअरी २००९ मा बोर्डले त्यसमाथि छलफल गर्‍यो। यो संशोधित प्रतिवेदन यस्तै आन्तरिक तथा बाह्य परामर्श प्रक्रियाको परिणाम हो, जसमा एडिबी बोर्ड तथा कर्मचारी तथा सरकारहरू, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र तथा शिक्षाविद्हरू जस्ता विदेशी सरोकारवालाहरूले भाग लिएका थिए।

२. बदलिँदो सन्दर्भ

८. विश्वमा सबैभन्दा बढी जनसंख्या भएको तथा सबैभन्दा द्रुत आर्थिक विकासमा अगाडि बढिरहेको एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रमा नाटकीय रूपले सामाजिक तथा वातावरणीय परिवर्तन भइरहेका छन्। कैयौँ एसियाली देशहरूमा विकासको दीर्घकालीन दिगोपनबारे चासो बढिरहेको छ। तीव्र औद्योगिकीकरण र सहरीकरणका साथै प्राकृतिक स्रोतको बढ्दो मागले गर्दा भू-उपयोग तथा मानव बसोबासमा परिवर्तन भइरहेको छ। पानीको गुणस्तर तथा मात्रामा कमी आइरहेको छ। जैविक विविधता नाश भइरहेको छ। वन फडानी तथा मरुभूमीकरण बढिरहेको छ। प्रदुषणको मात्रा बढिरहेको छ तथा मानव स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर परिरहेको छ। यी खतराका सूचकहरूका साथै जनघनत्व तथा सहरीकरण र पूर्वाधार संरचनाहरूको लागि जमिनको बढ्दो मागले अस्वैच्छिक पुनर्वाससँग सम्बन्धित खतराहरू बढाइरहेका छन् र गरिब तथा आदिवासी जनजातीका समूहमाथि प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ। विश्वका २५ करोड आदिवासी जनजातीमध्ये ७० प्रतिशत एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा बस्छन्। करिब १२० प्रकारका भाषाहरू लोपोन्मुख वा लोप भइसकेका छन् जुन आदिवासी जनजातिहरूको संस्कृति तथा अखण्डतामाथि खतराको प्रतीक हो। अस्वैच्छिक

² एडिबी २००८, ह्यान्डबुक अन रिसेटलमेन्ट : ए गाइड टु गुड प्र्याक्टिस, मनिला

पुनर्वास तथा वातावरणीय क्षयको फलस्वरूप उत्पन्न हुने चरम गरिबी, आदिवासी तथा विपन्न वर्गहरूको विशिष्ट आवश्यकताहरू तथा उनीहरूको अधिकारको सम्मान गर्नु, तथा विकासशील सदस्य राष्ट्रको नीति तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आफैमा अत्यन्त ठूला चुनौती हुन् ।

९. विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूले नयाँ सृजना भइरहेका सामाजिक तथा वातावरणीय चुनौतीहरूको भिन्न ढंगले सामना गरिरहेका छन् । कतिपय विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूले आफ्नो वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीति तथा नियमनका मापदण्डहरूमा सुधार गरेका छन् भने बाँकी राष्ट्रहरू अझै अविकसित एवं पुरानै प्रणाली प्रयोग गरिरहेका छन् र दातृ निकायहरूकै नीति तथा प्रक्रियामा निर्भर छन् । यो क्षेत्रको विकास प्रक्रियाले सरकारी र निजी क्षेत्र, नागरिक समाज तथा स्थानीय समुदायको भूमिका तथा दायित्वमा सामाजिक तथा वातावरणीय हिसाबले दिगो विकास तथा पारदर्शिता र नागरिक सहभागितालाई लिएर बढिरहेको अपेक्षाहरूका कारण परिवर्तन ल्याएको छ । यसै गरी आफ्नो सामाजिक तथा वातावरणीय दायित्वहरूलाई बढी गम्भीरतासाथ लिन संस्थाहरूमाथि बढिरहेको दबावका कारण वाणिज्य, बैकिङ, उद्योगहरू तथा वित्तीय मध्यस्थकर्ता संस्थाहरूको भूमिका पनि सोहीअनुसार बढिरहेको छ । विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका उत्तम अभ्यासतर्फ आफ्नो स्तरको सुधार गर्न, विश्व तथा क्षेत्रीय वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिमसँग लड्नका लागि आफ्नो क्षमता विकास गर्न, तथा वातावरणीय तथा सामाजिक दृष्टिले दिगो विकास प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिरहेका छन् । यसअतिरिक्त, वातावरणीय र सामाजिक हिसाबले जिम्मेवार प्रगतीशील लगानीका प्रक्रियाहरू अवलम्बन गर्न निजी क्षेत्रका परियोजना प्रस्तावकहरू क्रमिक रूपमा इच्छुक भइरहेका छन् । प्रस्ट व्यावसायिक मामिलाहरू भएको अवस्थामा त्यस्ता प्रावधानहरूको अनुपालन वा नियमन भन्दा पनि माथि उठ्न उनीहरू तयार हुन सक्छन् ।

१०. परिवर्तित आवश्यकतासँग आफ्ना नीतिहरूको सान्दर्भिकता सुनिश्चित गर्न बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणका नीतिहरू अद्यावधिक गर्ने गरेका छन् । सन् २००५ मा विश्व बैंकले आफ्ना सहायता प्राप्त कार्यहरूमा वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणलाई सम्बोधन गर्न सम्बन्धित राष्ट्रकै सुरक्षण प्रणाली उपयोग गर्ने परीषण कार्यक्रम सुरू गर्‍यो ।^३ जनवरी २००८ मा विश्व बैंकले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको उपयोगबारे गरिएको परीक्षण कार्यक्रमको प्रारम्भिक चरणको मूल्यांकन प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्‍यो ।^४ यसै प्रतिवेदनका आधारमा विश्व बैंकले उक्त कार्यक्रमको निरन्तरता तथा परियोजना तहबाट राष्ट्रिय तहमा सेवाग्राहीको क्षमतामा परियोजना तहभित्र गर्न सकिनेभन्दा अझ बढी र फराकिलो बनाउन स्वीकृती प्रदान गर्‍यो । बदलिँदो परिस्थितिलाई प्रतिबिम्बित गर्न विश्व बैंकले आफ्नो आदिवासीसम्बन्धी सुरक्षण नीतिलाई सन् २००५ मा तथा भौतिक सांस्कृतिक स्रोतलाई सन् २००६ मा अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (आइएफसी) ले निजी क्षेत्रका लागि नतिजामा आधारित आवश्यकताहरू र उत्तम अभ्यासहरू प्रारम्भ गर्न पोलिसी एण्ड परफरमेन्स स्ट्यान्डर्ड अन सोसियल एन्ड इन्भ्याइरनमेन्टल सस्टेनेबिलिटी^५ लाई अंगिकार गर्‍यो । ६० भन्दा बढि वाणिज्य वित्तीय संस्थाहरूले आयोजनाको लगानीका लागि आइएफसीको नयाँ कार्य सम्पादन मापदण्डलाई प्रयोग गरेका छन् । सन् २००६ मा इन्टर अमेरिकन डेभलपमेन्ट बैंकले पनि आफ्नो वातावरणीय तथा सुरक्षण अनुपालन नीति^६ जारी गर्‍यो जसमा चुनिएका देशहरूको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ । मे २००८ मा युरोपियन बैंक फर रिक्न्सट्रक्सन एन्ड डेभलपमेन्ट (इविआरडी) ले पुरानो वातावरणीय नीति २००३ लाई विस्थापित गरी दसवटा कार्यसम्पादन आवश्यकताहरू समेटेर वातावरणीय तथा सामाजिक नीति^७ अंगिकार गरेको छ । इविआरडीको नयाँ नीति तथा कार्यसम्पादन आवश्यकताहरूसम्बन्धी प्रावधानले आइएफसीको जस्तै सुरक्षण प्रावधानको व्यवस्था गरेको छ । साथै यसले इविआरडीले हस्ताक्षर गरेको युरोपेली वातावरणीय सिद्धान्तहरूअन्तर्गत क्षेत्रीय कार्यक्रमहरू तथा प्रतिबद्धताहरूलाई समेत प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

^३ विश्व बैंक २००५ पायलटिङ द युज अफ बरोवर सिस्टम टु एड्रेस इन्भारनमेन्टल एन्ड सोसल सेफ गार्ड इयुज इन बैंक - सपोर्टेड प्रोजेक्ट्स, वासिङटन डिसी

^४ विश्व बैंक २००८ इन्भ्यालुएसन अफ दि इन्सियल फेज अफ द पाइलट प्रोग्राम फर युज अफ कन्ट्री सिस्टम फर इन्भारनमेन्टल एन्ड सोसियल सेफगार्ड्स, वासिङटन डिसी

^५ आइएफसी २००६ पोलिसी एन्ड परफरमेन्स स्ट्यान्डर्ड्स अन सोसियल एन्ड इन्भारनमेन्टल सस्टेनेबिलिटी, वासिङटन डिसी

^६ इन्टर अमेरिकन डेभलपमेन्ट बैंक, २००६, वातावरणीय तथा सुरक्षण अनुपालन नीति, वासिङटन डिसी

^७ इविआरडी २००८ वातावरणीय तथा सामाजिक नीति लन्डन

११. दातृ समुदायसंगको सामञ्जस्यता तथा तिनको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा प्रणाली माथि जोड दिने क्रम बढ्दै गएको छ । सन् २००५ मा सहायताको प्रभावकारितामाथि सम्पन्न पेरिस घोषणापत्रले दातृ समुदाय तथा साभेदार राष्ट्रहरूबाट गरिवी तथा असमानता कम गर्न, विकास दर बढाउन, क्षमता विकास गर्न, तथा सहस्राब्दी विकास लक्षहरू हासिल गर्न विश्व प्रतिबद्धता स्थापित गर्‍यो । उक्त घोषणाका पाँच सिद्धान्तहरू छन् : राष्ट्रको स्वामित्वबारे आस्वस्त पार्ने, दातृ समुदायका कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय विकास रणनीति, प्राथमिकता र प्रक्रियाहरूसँग सामञ्जस्य कायम गर्ने, दातृ समुदायका अवधारणा तथा कार्यहरूबीच तालमेल कायम गर्ने, विकासका प्रतिफलको व्यवस्थापन गर्ने, तथा आपसी जवाफदेहिता कायम गर्ने । यी सिद्धान्तहरूले दाताहरूलाई सामाजिक तथा वातावरणीय मुद्दाहरूलाई विकासशील राष्ट्रहरूको रणनीति तथा प्राथमिकतासँग समायजोन गर्ने तथा तिनकाबीच एकरूपता तथा तालमेल कायम गर्ने कार्यमा सशक्त बल पुऱ्याएकाछन् । सन् २००८ मा सम्पन्न आक्रा एजेन्डा फर एक्सनले यी सिद्धान्तलाई पुनर्पुष्टि गर्दै राष्ट्रिय वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण प्रणाली माथि थप बल दिने कार्य गरेको छ । अर्डिनरी क्यापिटल रिसोर्सेस (ओसिआर) लिने ऋणीहरूको सहायता बढोत्तरी गर्ने एडिबीको प्रयासको सन्दर्भमा गरिएको परामर्शले सार्वजनिक क्षेत्रका लगानीमा सामान्यतया एडिबीको सुरक्षण उद्देश्य तथा सिद्धान्तसँग सहमत भएको देखाउँछ भने केही ओसिआर ऋणीहरूले उक्त मुलुकको राष्ट्रिय प्रणालीको माध्यमबाट साभा सुरक्षणका सिद्धान्तहरू अझ राम्रोसँग स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास गर्दछन् ।

१२. एडिबीको व्यावसायिक कार्यहरूको प्रकृति पनि बदलिदै गइरहेको छ । एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रमा अनुमानित आर्थिक वृद्धि तथा विकास, सहायता र आर्थिक/वित्तीय अवस्थामा आइरहेको उल्लेखनीय परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न तथा चुनौतीको सामना गर्दै उक्त क्षेत्रमा गरिवी न्यूनीकरण गर्ने आफ्नो मुख्य उद्देश्य पुरा गर्न एडिबीले आफू स्वयंमा परिवर्तन ल्याउनेछ । एडिबीले आफ्नो दुरदृष्टि र लक्ष हासिल गर्न समावेशी आर्थिक वृद्धि, वातावरणीय रूपले दिगो विकास तथा एकीकृत क्षेत्रीय विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्नेछ । एडिबीको दीर्घकालीन रणनीतिक ढाँचा २००८-२०२० (रणनीति २०२०)^८ ले विकासका पाँचवटा सम्बाहकहरूमाथि ध्यान दिएको छ: (अ) निजी क्षेत्रको विकास तथा सञ्चालन (आ) सुशासन तथा क्षमता विकास (इ) लैंगिक समानता (ई) प्राज्ञिक समाधान र (उ) साभेदारी । एडिबीले आफ्नो कार्यसम्पादनमा निम्न पाँचवटा केन्द्रीय विशेषज्ञतामाथि पुनः ध्यान केन्द्रित गर्नेछ : (अ) पूर्वाधारहरू (आ) जलवायु परिवर्तन लगायत वातावरण (इ) क्षेत्रीय सहयोग तथा समायोजन (ई) वित्तीय क्षेत्रको विकास, तथा (उ) शिक्षा । निजी क्षेत्रका कार्यक्रममा भइरहेको विस्तार, वित्तीय क्षेत्र तथा पुँजीगत बजारको लगानी तथा सेवाग्राहीमा आइरहेको विविधता, तथा सामाजिक तथा वातावरणीय हिसावले जटिल एवं संवेदनशील ठूला परियोजनाहरूलाई दिगो रूपमा सम्बोधन गर्न एडिबीका लागि आफ्नो सुरक्षण नीतिलाई अद्यावधिक गर्नु आवश्यक छ । यो सकारात्मक विकासको प्रतिफलका लागि एउटा महत्वपूर्ण कार्य पनि हो ।

१३. विकासको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नका लागि अगस्ट २००४ मा एडिबीले व्यापक सुधारका कार्यसूची तथा ऋणको नयाँ तरिका तथा औपचारिकता लागू गर्‍यो । हालको एडिबीका प्रयासहरू – विकासका प्रतिफलको व्यवस्थापन, नवीन तथा दक्ष प्रयासहरू, र ओसिआरबाट ऋण लिने मध्यम आय भएका राष्ट्र तथा ऋणीहरूलाई एडिबीले गर्ने सहयोग अभिवृद्धि गर्ने कार्य – सहायता प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सर्वसम्मती कै अनुरूप विकसित भइरहेको छ । वर्तमान सुरक्षण नीतिहरू त्यस बखत डिजाइन गरिएका हुन् जब आयोजनाहरूमा प्रत्यक्ष ऋण लगानी गर्ने एडिबीको प्रमुख तरिका रहेको थियो । तर सुरक्षण नीतिले नयाँ उत्पन्न भइरहेको एडिबीका ऋण लगानीका क्षेत्र तथा लगानीका तरिकालाई सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ जुन परम्परागत आयोजना स्तरमासीमित सुरक्षणका विधिहरूबाट मात्र पूर्णरूपमा सम्बोधन गर्न सकिँदैन । नयाँ ऋणका औपचारिकताहरू तथा मल्टी ट्रेन्च फाइनान्सिङ फ्यासिलिटी (एमएफएफ) जस्ता वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीका कारण सुरक्षण नीतिलाई लागू गर्नु तथा पालना गर्नु जटिल बन्दै गइरहेको छ । यस्ता नयाँ औपचारिकताहरू तथा अनवरत रूपमा विकसित भइरहेका नयाँ तरिकाहरू, तथा ऋणीहरूको परिवर्तित परिस्थितिहरूका कारण एडिबीका सुरक्षण उपायलाई थप प्रासंगिक तथा प्रभावकारी बनाउन आवश्यक रहेको कुरा प्रष्ट पार्दछ ।

^८ एडिबी २००८ रणनीति २०२०: द लङ्गटर्म स्ट्रेटेजिक फ्रेमवर्क अफ द एशियन डेभलपमेण्ट बैंक २००८ - २०२०, मानिला

३ वर्तमान सुरक्षण नीतिहरू तथा अनुभव

क. एडिबीको वर्तमान सुरक्षण नीति

१४. **एडिबीको सुरक्षण नीति ढाँचा (फ्रेमवर्क).** सामान्यतया सुरक्षण नीतिहरूलाई सञ्चालन नीतिका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ, जसले नकारात्मक वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभावलाई सकेसम्म छल्ने, न्यूनीकरण गर्ने अथवा तिनलाई निराकरण गर्ने प्रयास गर्दछन् । साथै यसले विकासनिर्माणको प्रक्रियाबाट प्रभावित हुनसक्ने अथवा सिमान्तकृत विपन्नको अधिकारको रक्षा पनि गर्दछ । एडिबीको सुरक्षण नीति ढाँचामा वातावरण नीति^९, आदिवासी जनजाती तथा अस्वैच्छिक पुनर्वास गरी तीनवटा सञ्चालन नीति समाविष्ट गरेको छ । यी नीतिसँगै एडिबी सञ्चालनमा वातावरणीय व्यवस्था^{१०}; अस्वैच्छिक पुनर्वास^{११}, तथा आदिवासी जनजाती^{१२}सँग सम्बन्धित सञ्चालन विधि पुस्तिका रहेको छ । एडिबीको पुनर्वास सम्बन्धि हाते पुस्तिका (फुटनोट २) र वातावरणीय मुल्यांकन निर्देशिका (२००३) ले सुरक्षण उपायलाई कार्यान्वयन गर्ने उत्कृष्ट तरिकाबारे सुचित गर्दछ । साथै, तीनवटा सुरक्षण नीतिभन्दा बाहेक विभिन्न क्षेत्रगत नीतिहरूमा पनि वातावरणीय सुरक्षणका तत्व समाविष्ट छन्, उदाहरणका लागि जलस्रोत, ऊर्जा तथा वनसँग सरोकार राख्ने विषयका लागि वेग्लै क्षेत्रगत नीतिहरू छन् ।

१५. **सुरक्षण आवश्यकताहरू.** तीनवटै सुरक्षण नीतिमा आयोजना चक्रभर आयोजनाबाट पर्न सक्ने नकारात्मक असरलाई सम्बोधन गर्नका लागि आवश्यक असरको पहिचान गर्ने, योजना बनाउने तथा निराकरण गर्ने सिलसिलेवार विधि उल्लेख गरिएको छ । सुरक्षण नीतिले निम्न कुरा गर्नका लागि आवश्यकता बोध गरेको छ (अ) प्रभावलाई आयोजनाचक्रको प्रारम्भकालमै पत्ता लगाई तिनको विश्लेषण गरिएको हुनुपर्दछ, (आ) नकारात्मक प्रभावलाई छल्ने, कम गर्ने, निराकरण गर्ने वा क्षतिपूर्ति दिने भन्ने योजना बनाई तिनलाई कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ (इ) प्रभावित व्यक्तिहरूलाई आयोजना निर्माण तथा कार्यान्वयनका चरणमा सुसूचित गर्नुकासाथै उनीहरूसँग सल्लाह लिइएको हुनुपर्दछ । यो नीति एडिबीले लगानी गरेका सबै आयोजना, आयोजनाका विभिन्न प्रभाग साथै निजी क्षेत्रको सञ्चालनमा समेत लागू हुनेछ । एडिबीको आन्तरिक प्रक्रियागत आवश्यकता सञ्चालन विधि पुस्तिकाको पाना १०-१२ मा उल्लेख गरिएको छ जसले निम्न कार्यान्वयनका प्रक्रिया समेटेको छ (अ) मुख्य मुद्दाहरू छान्ने तथा स्कोपिङ गर्ने कार्य सम्भावित आयोजनाहरू एडिबीको लगानीको लागि छानिएलगत्तै सुरु गरी आयोजना चक्रभर कायम राख्ने (आ) प्रभाव विश्लेषण गर्ने, प्रभाव निराकरणका उपाय, तिनको अनुगमन तथा संस्थागत प्रक्रिया निक्यौल गरी सुरक्षणको योजना तयार गर्ने (इ) प्रभावित व्यक्तिलाई आयोजना निर्माण तथा कार्यान्वयनका चरणमा सुसूचित गर्ने, सल्लाह लिने तथा सूचनालाई उनीहरूले बुझ्ने रूप, तरिका तथा भाषामा उपलब्ध गराउने र (ई) सुरक्षण नीतिलाई सार्वजनिक गर्ने तथा सूचनालाई आयोजनाचक्रको विभिन्न चरणमा^{१३} अद्यावधिक गरिरहने । एडिबीको सुरक्षण नीतिले एडिबी तथा विकासशील सदस्य राष्ट्र दुवैको सुरक्षण नीतिका आवश्यकताहरू अनुपालन गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।

१६. **भूमिका तथा दायित्व.** तीन सुरक्षण नीतिको प्रारम्भिक सिद्धान्त र यी नीतिलाई लागू गर्ने मुख्य जिम्मेवारी ऋणी/सेवाग्राहीको हुनेछ । ऋणी/सेवाग्राहीको दायित्व सामाजिक तथा वातावरणीय अध्ययन/विश्लेषण गर्ने, प्रभावित व्यक्ति तथा समुदायसँग सल्लाह लिने, सुरक्षण योजना तयार गरी बुझाउनु रहेको छ । एडिबीको भूमिका आफ्नो नीतिले भनेका आवश्यकता ऋणी/सेवाग्राहीलाई बुझाउने, ऋणी/सेवाग्राहीको आयोजना प्रक्रिया तथा कार्यान्वयनको समय ती आवश्यकता पुरा गर्न सक्ने गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, आयोजनाको विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण गर्ने, पुनरावलोकन सुनिश्चित गर्ने र अनुगमन तथा अवलोकन एडिबीको कार्यहरू हुन् । एडिबीको सुरक्षणपालना निगरानी गर्नेसम्बन्धी भूमिका आयोजना कार्यान्वयनको समयमा रहेपनि आयोजना तयारी तथा स्वीकृतिको चरणमा यसमा अभ

^९ वातावरण नीति (द ईन्भाईरन्मेन्टल पोलिसी) भित्र पाँचवटा तत्वहरू पर्दछन् ; तर पाँचौ तत्वको सम्बन्ध मात्र वातावरणीय सुरक्षण नीतिसँग रहेको छ (ईन्टिग्रेटेड ईन्भाईरन्मेन्टल कन्सिडेरेसन ईन एडिबी अपरेसन, पैरा ३ र ५०-७०)

^{१०} एडिबी २००६ अपरेसन म्यानुअल ; सेक्सन एफ १ : ईन्भाईरन्मेन्टल कन्सिडेरेसन ईन एडिबी अपरेसन, मनिला

^{११} एडिबी २००६ अपरेसन म्यानुअल ; सेक्सन एफ २ : ईन्भोल्युन्टरी रिसेटलमेन्ट, मनिला

^{१२} एडिबी २००६ अपरेसन म्यानुअल ; सेक्सन एफ ३ : ईन्डिजिनस पिपुल, मनिला

^{१३} एडिबी पब्लिक कम्युनिकेशन पोलिसी (२००५) ले एडिबीका कार्यहरूको सार्वजनिक गर्ने आवश्यकता उल्लेख गर्दछ जस अन्तर्गत सुरक्षण आवश्यकताहरू पनि पर्दछ ।

बढि ध्यान दिइन्छ। एडिबीको आयोजना सम्पन्न प्रतिवेदन तथा आयोजनाको उपलब्धि मूल्यांकन प्रतिवेदनमा सुरक्षण उपाय कार्यान्वयनको समिक्षा समेत समावेश गरिएको हुन्छ।

ख. अनुपालनको व्यवस्था

१७. **अनुपालन प्रणाली.** सन् २००२ मा पुनर्गठन¹⁴ भएपश्चात एडिबीले आफ्नो सुरक्षण नीति अनुरूप आयोजनामा हुने अनुपालनको अनुगमन गर्ने प्रावधानको स्थापना गर्‍यो। एडिबीको वातावरण तथा सामाजिक सुरक्षण महाशाखाको सहयोगमा एडिबी व्यवस्थापन र सञ्चालन विभागलाई सुरक्षण अनुपालन र सम्बन्धित सञ्चालन प्रक्रिया तथा निर्देशिकाहरूबारे सल्लाह दिने दायित्व यसको प्रमुख अनुपालन अधिकृतको रहेको छ। सुरक्षण नीतिहरूको अनुपालन आयोजना चक्रभर नै अनुगमन गरिन्छ। यदि आयोजनाले अनुपालन नगर्ने जोखिम विद्यमान छ भने तिनको अनुपालन गराउन आवश्यक कार्यबारे व्यवस्थापन समीक्षा बैठकलाई सुभावा दिने, र कर्मचारी समिक्षा बैठकको समयमा पुनारावलोकन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। बोर्डले आयोजनालाई स्वीकृति दिनु अगावै सञ्चालन विभागले बाँकी रहेका कुनै पनि सुरक्षणसम्बन्धी आवश्यकताहरू पुरा गराउन आवश्यक कदमको सुनिश्चित गर्दछ। आयोजना कार्यान्वयनको चरणमा कानुनी सम्झौतामा उल्लेख भएबमोजिम सुरक्षण आवश्यकताहरू अनुपालन, अनुगमन गर्न तथा अनुपालन नहुने जोखिम रहे आवश्यक कदम चाल्न समीक्षा मिसन सञ्चालन गरिन्छ।

१८. **जवाफदेहिता प्रणाली.** मे २००३ मा एडिबीले नयाँ जवाफदेहिता प्रणाली¹⁵ अंगिकार गर्‍यो। जुनमार्फत एडिबी सहयोगप्राप्त आयोजनाहरूका कारण प्रतिकूल प्रभाव परेका मानिसहरूले आफ्ना गुनासा व्यक्त गर्ने, समाधान खोज्ने, र एडिबीको सञ्चालन नीतिहरूको तथा सुरक्षण नीतिहरूको उल्लंघन भए त्यसका विरुद्ध उजुरी दिन सक्दछन्। जवाफदेहिता प्रणालीले एडिबीको निरिक्षण कार्य (इन्सपेक्सन फडसन) (१९९५)¹⁶ लाई विस्थापित गर्‍यो। एडिबीको जवाफदेहिता प्रणालीले दुई भिन्न तर सम्बन्धित कार्य गर्दछन् : (अ) एडिबीले सहायता गरेको आयोजनाबाट प्रतिकूल प्रभाव परेकाहरूलाई समस्याको समाधान गर्न एडिबीको विशेष आयोजना सहजकर्तामार्फत परामर्श गर्ने र (आ) एउटा प्रक्रिया उपलब्ध गराउने जसमार्फत आयोजना प्रभावित व्यक्तिले एडिबीको अनुपालन पुनरावलोकन समितिमार्फत अनुपालन पुनरावलोकन गर्नका लागि अनुरोध दर्ता गराउन सक्दछन्।

ग. एडिबीको सुरक्षण नीतिहरूसँगको अनुभव

१९. **वातावरण.** एडिबीले आफ्नो लगानीमा सञ्चालित आयोजनाहरूको वातावरणीय मूल्यांकन गर्ने कार्य सन् १९७९¹⁷ देखि औपचारिक रूपमा सुरु गर्‍यो। जसले गर्दा सन् २००२ मा साविकको वातावरण नीति अंगिकार गर्ने समयसम्म एडिबीसँग भन्दा दुई दसकको वातावरणीय मूल्यांकन तथा व्यवस्थापनबारे अनुभव हासिल भइसकेको थियो। त्यसबीच वातावरणीय सुरक्षण नीति तथा कार्यक्षेत्रको दायरा सुरुको प्राविधिक मूल्यांकन तथा निराकरणको उपायहरूमा केन्द्रित हुने गरेकोमा त्यसबाट एउटा ठोस वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (इएमपी) बनाई कार्यान्वयन गर्नेतर्फ विकसित हुँदै गयो। त्यस किसिमको वातावरणीय योजनाले निराकरणका उपायहरू, अनुगमन जस्ता कार्यक्रमका लागि आवश्यक रकम, बजेट तथा तिनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक संस्थागत व्यवस्थालाई समेटेको हुन्छ। साथसाथै वातावरणीय मूल्यांकन प्रक्रियाले सार्वजनिक सल्लाह तथा परामर्श, सूचना प्रवाह, र विकल्पमाथि गर्नुपर्ने विचारमाथि जोड दिएको छ। प्रक्रियागत अनुपालन समयसँगै सुधार भएको छ भने अनुपालनको मुख्य सारतत्व- वातावरणीय मूल्यांकनले दिएको निष्कर्ष तथा सिफारिसहरूलाई योजनाको डिजाइनमा समावेश गर्ने, ऋणी/सेवाग्राहीले वातावरणीय व्यवस्थापन योजनामाथि प्रतिबद्धतासाथ त्यसलाई वरण गर्ने, र इएमपीको प्रभावशाली कार्यान्वयन गर्ने- कुराहरू भने चुनौतीपूर्ण रहेका छन्।

¹⁴ एडिबी २००१ रि अर्गनाइजेसन अफ द एसियन डेभलपमेन्ट बैंक, मनीला

¹⁵ एडिबी २००३ रिभ्यु अफ द इन्सपेक्सन : इस्टाब्लिसमेन्ट अफ न्यु एडिबी एकाउन्टर्वालिटी मेकानिजम, मनीला

¹⁶ एडिबी १९९५, इस्टाब्लिसमेन्ट अफ इन्सपेक्सन फडसन, मनीला

¹⁷ एडिबी १९७९, इन्भाइरन्मेन्टल कन्सिडरेसन इन एडिबी अपरेसन, मनीला

२०. सन् २००६ मा सञ्चालन मूल्यांकन विभागले वातावरणीय सुरक्षण^{१८} माथि गरेको विशेष मूल्यांकन अध्ययनले एडिबीको वातावरणीय नीतिले यसले लगानी गरेका आयोजनाहरूबाट पर्न सक्ने ठूला र संवेदनशील नकारात्मक असरहरूबाट बच्न निकै प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकाल्यो । तथापि यसले आयोजनाको तयारी प्रक्रिया दक्षता र क्षमतामा भने कमी ल्याएको छ । उक्त अध्ययनले वातावरणीय नीतिलाई संशोधन गर्न निम्न सिफारिस गर्‍यो - (अ) प्रारम्भमै सबै कुरा राखेर गरिने ऋणको तयारी तथा स्वीकृत गर्ने प्रक्रियाबाट परिणाममुखी बनाउन आफ्नो प्रयासलाई पुनःकेन्द्रित गर्ने (आ) राष्ट्रको सुरक्षण प्रणाली तथा प्रक्रियालाई एडिबीको वातावरणीय मूल्यांकन कार्यसँग अझ राम्ररी एकात्मक बनाउने (इ) नीतिको प्रयोगलाई आयोजना स्तरबाट क्षमता वृद्धि गर्नेतर्फ विस्तार गर्ने (ई) वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणलाई दिगो विकासको लागि एकीकृत गर्ने । यस अध्ययनले एडिबीले निम्न कुरालाई समेत समेट्ने सिफारिस गर्‍यो : (अ) आवासीय नियोगहरूको वातावरणसम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्नु (आ) गैरसरकारी संस्थाहरूलाई अनुगमनका लागि भूमिका दिनु (इ) वातावरणीय हिसाबले संवेदनशील श्रेणी 'ख' का आयोजनाहरूको १२० दिनअगावै सूचना सम्प्रेषण गर्नु (ई) राष्ट्रको सुरक्षण प्रणालीलाई मजबुत बनाउनु र (उ) एडिबीको क्षमता तथा नीतिबीच सामञ्जस्यता कायम गरी वातावरण नीति संशोधन गर्न एउटा कार्ययोजना तयार गर्नु ।

२१. **अस्वैच्छिक पुनर्वास.** विश्व बैंकको अस्वैच्छिक पुनर्वास नीतिलाई आधार मानेर एडिबीले सन् १९९५ मा अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति प्रतिपादन गर्‍यो । एडिबीले लगानी गरेका आयोजनाहरू बढी जटिल हुँदै गएअनुरूप खासगरी सुकुम्बासी बढी बसेका शहरी क्षेत्रमा भौतिक पुनर्वास नहुने भएतापनि सम्पत्ति, जायजथा तथा जीविकाको माध्यममा पुग्ने क्षतिलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता बढ्दै गयो । १९९५ को अस्वैच्छिक पुनर्वास नीतिको कार्यान्वयन गर्ने अनुभवबाट यो नीतिको निम्नलिखित थुप्रै पक्षमा सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा अनुभूत हुँदै गयो- (अ) स्पष्ट भूस्वामित्व प्रमाणित गर्ने, प्रमाणविनाका व्यक्तिहरू (यसमा सुकुम्बासी तथा अनौपचारिक रूपमा बसोबास गर्दै आइरहेकाहरू पनि पर्दछन्) सँग गर्ने व्यवहार (आ) तथा क्षतिपूर्ति पुनर्वासले ओगट्ने दायरा जसले प्रतिस्थापन खर्च, पुरानो अवस्थामा पुऱ्याउन र/अथवा पुनर्स्थापना खर्च, र जीविकोपार्जनको खर्चलाई समेट्छ (इ) प्रभावित तथा विस्थापित व्यक्तिहरूको प्रस्ट परिभाषा तथा (ई) विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको प्रभाव मूल्यांकन तथा पुनर्स्थापना योजना तथा कार्यान्वयन क्षमताको अभिवृद्धि ।

२२. सन् २००६ को सञ्चालन मूल्यांकन विभाग (ओइडी)ले तयार गरेको अस्वैच्छिक पुनर्वास सुरक्षण^{१९} माथि गरेको विशेष मूल्यांकन अध्ययन (एसइएस) ले अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति प्रभावित व्यक्तिहरूको लागि अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न तथा पुनर्वास विषयमा विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकालेको थियो । तथापि यस नीतिको प्रयोग तथा प्रक्रियाहरूको कुशलता कम रहेको मूल्यांकन गरेको थियो तथा तात्कालीन नीतिको तरिका एडिबीलाई र यसका ऋणी तथा सेवाग्राहीलाई पर्ने कारोबार खर्चको आधारमा कम दिगो रहने ठहर गरेको थियो । परिणामस्वरूप, एसइएसले सुरक्षण नीति अद्यावधिक गर्दा एडिबीले निम्न कार्य गर्न सिफारिस गर्‍यो, (अ) एडिबीको १९९५ को अस्वैच्छिक नीति तथा सञ्चालन पुस्तिकाबीच रहेका असमानतालाई समन्वय र तालमेल गर्ने तथा नीतिले भौतिक तथा आर्थिक विस्थापन दुवैलाई समेट्छ भन्नेबारे प्रष्ट गर्ने (आ) अस्पष्ट मुख्य शब्दहरू र कार्यान्वयनका तरिकाहरू तथा प्रतिस्थापन खर्चहरूबारे प्रस्ट गर्ने (इ) कार्यसम्पादन स्तरसहितको परिणाममूलक रूपरेखा तयार गर्ने (ई) जग्गाप्राप्ति तथा पुनर्स्थापना सुरक्षणमा विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा तिनको सुरक्षण व्यवस्थामा निर्भर हुने र (उ) अस्वैच्छिक पुनर्स्थापनासम्बन्धी सुरक्षण व्यवस्थाबारे प्रस्ट मार्गदर्शन तथा प्रक्रिया उपलब्ध गराउने । एसइएसले नीतिको आवश्यकताहरू र उपलब्ध जनसंसाधन बीचको भिन्नताहरूको यकिन गर्‍यो तथा एसपियुले नीति कार्यान्वयन योजना पनि संलग्न गर्नुपर्ने सिफारिस गर्‍यो ।

२३. **आदिवासीहरू.** एडिबीले आफ्नो आदिवासी जनजाती नीति सन् १९९८ मा अंगिकार गर्‍यो । आदिवासी जनजाती नीतिले गरेको विस्तृत परिभाषा हालका दशकहरूमा प्रस्फुटन भइरहेका अन्तर्राष्ट्रिय सर्वस्वीकृत परिभाषा, संयुक्त राष्ट्र संघ तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आइएलओ) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले आदिवासी जनजातीबारे गरेको सामान्य वर्गीकरण, तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा मान्यताप्राप्त आदिवासी जनजातीहरूको स्थितिको अनुसरण

^{१८} एडिबी २००६ स्पेसल इभ्यालुएसन स्टडी अन इन्भाएरमेण्टल सेफगार्ड्स, मनिला

^{१९} एडिबी २००६ स्पेसल इभ्यालुएसन स्टडी अन इन्भोल्युन्टरी रिसेटलमेन्ट सेफगार्ड्स, मनिला

गरेको छ । राष्ट्रहरूको इतिहास, संस्कृति, विचारधाराहरू, आर्थिक संसाधनहरू, जनसंख्यासम्बन्धि तथ्यांकहरू, र राजनीतिक-संस्थागत रूपरेखाहरूमा निम्न राष्ट्रहरूबीच विद्यमान भारी अन्तरले गर्दा यस क्षेत्रमा नीति कार्यान्वयनको लागि विशेष चुनौतीहरू रहेका छन् । यी राष्ट्रहरूका राष्ट्रिय कानून तथा आदिवासी जनजातीहरूको परिभाषा, यदि कुनै रहेको छ भने पनि एडिबीको नीतिसँग कहिलेकाहीं मात्र मेल खान्छ । नीतिको कार्यान्वयनसँग आबद्ध अनुभव मिश्रित रहेको छ तथा निम्न कुरामा प्रमुख चुनौती विद्यमान नै रहेका छन् (अ) आदिवासी जनजातीहरूको सांस्कृतिक पहिचान तथा उनीहरूको पैंत्रिक भूमि र संसाधनमाथिको अधिकारको मान्यता (आ) प्रभावित आदिवासी जनजातीका समुदायहरू तथा बाँकी समाजका बीच विकासको प्रतिफलमा गरिनुपर्ने उचित साभेदारी र (इ) आदिवासी समुदायसँग उनीहरूको जीवनलाई प्रभाव पार्नसक्ने आयोजनाको योजना तथा कार्यान्वयनबारे सार्थक तथा सांस्कृतिक रूपमा उचित परामर्श ।

२४. सन् २००७ को आदिवासीको सुरक्षण²⁰ बारे ओइडी एसइएसले उक्त नीति एडिबी तथा यसका ऋणीलाई प्रासंगिक भए पनि कम प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकालेको थियो । एडिबीले लगानी गरेका आयोजनाहरूले सामान्यतया नकारात्मक असरलाई छल्ने अथवा निराकरण गर्ने गरेको भए पनि ती मुख्यतया पुनर्वास योजना र वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाका कारणले भएका हुन् न कि आदिवासी जनजातीसम्बन्धी योजनाका कारणले । एसइएसअनुसार अन्य सुरक्षणसम्बन्धी योजना हुँदा हुँदै पनि आदिवासी जनजातीहरूलाई अतिरिक्त महत्व नदिइदा विद्यमान नीतिगत अवधारणा कम प्रभावकारी सिद्ध भएको छ र एडिबी तथा यसका ऋणी/सेवाग्राहीको कारोबार लागत बढ्न जाँदा यो दीगो हुने कम सम्भावना रहेको छ । एसइएसले एसपियुको क्रममा एडिबीलाई निम्न कार्यहरूको लागि सिफारिस गरेको छ : (अ) आदिवासी जनजातीहरू सम्बन्धि नीतिमा विद्यमान भ्रम अथवा नबुझिने प्रावधानहरू तथा आदिवासीको परिभाषालाई प्रष्ट पार्ने (आ) आदिवासीलाई पार्न सक्ने पुनर्वास अथवा वातावरणीय क्षतिको जोखिम भएको अवस्थामा पुनर्वास योजना वा वातावरणीय व्यवस्थापन योजनासँग आदिवासी जनजातीहरूका मुद्दालाई संयोजन गर्ने (इ) आयोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको समय आवश्यक परामर्शको प्रक्रियाबारे स्पष्ट पार्ने (ई) आदिवासी जनजातीहरूको सुरक्षण कार्यान्वयन कार्यमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न एउटा सिलसिलेवार योजना तयार गर्ने र (उ) आदिवासी जनजातीहरूको सुरक्षण नीति कार्यान्वयन गर्न एउटा योजना तयार गर्ने । आदिवासी जनजातीहरूको सुरक्षणमाथि गरिएको विशेष मूल्यांकन अध्ययन (एसइएस) तथा वातावरणीय र अस्वैच्छिक पुनर्स्थापना सुरक्षणबारे गरिएको मूल्यांकन अध्ययनमा एडिबी व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया तथा बोर्डको विकास प्रभावकारिता समिति को सिफारिस एडिबी वेब साइटमा राखिएको छ ।²¹

२५. **अन्तरविषय (क्रसकटिड) मुद्दाहरू.** हालका वर्षहरूमा एडिबीको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीतिहरूमा गरिएको आन्तरिक पुनरावलोकनले कार्यसम्पादनलाई अझ चुस्त बनाउनुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिएको छ । आयोजना तयारी तथा कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित मुद्दाहरू निम्न छन्: (अ) परामर्श तथा सूचना सार्वजनिक गर्ने कार्यहरूको गुणस्तर, (आ) विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको रूपरेखा तथा क्षमताबारे पर्याप्त मूल्यांकन (इ) आयोजनाचक्रको अवधिमा सुरक्षण योजनाको उचित क्रम निर्धारण (ई) सुरक्षण दस्तावेजहरूको भिन्न गुणस्तरहरू । त्यस्तै सुरक्षण कार्यहरूको लागि पर्याप्त बजेट व्यवस्था पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । कार्यान्वयनसम्बन्धि मुद्दा निम्न कुराहरूमा आधारित छन्: (अ) सुरक्षण आवश्यकताहरू (डिजाइन परिवर्तन, मुआब्जा वितरण आदि) का लागि बजेटको व्यवस्था (आ) निराकारणका उपायहरूको कार्यान्वयन (इ) विस्तृत इन्जिनियरिङ डिजाइन तथा त्यसको परिवर्तित दायराको आधारमा सुरक्षण योजना अद्यावधिक सुनिश्चित गर्नु (ई) नियकायको अनुगमन नजर ठेकेदारकै तहसम्म सुधार गर्नु र (ई) एडिबीको पर्याप्त अवलोकन र अनुपालन अनुगमन, खासगरी कार्यस्थलकै स्तरमा अनुगमन गर्ने कार्य सुनिश्चित गर्नु ।

²⁰ एडिबी २००७ स्पेसियल इभ्यालुएसन स्टडी अन इन्डिजिनस पिपल्स सेफगार्ड, मनिला

²¹ एडिबी ओइडीले एडिबीको सुरक्षण नीतिहरूको स्वतन्त्र मूल्यांकन गर्दछ । <http://www.adb.org/Evaluation/Safeguar-policies.asp>

४ मुख्य नीतिसँग सम्बद्ध मुद्दाहरू तथा तिनको आधार

क. नीति निर्माण तथा दायरा

२६. स्पष्टता, एकरूपता, र प्रासंगिकतामा सुधार. तीनवटै सुरक्षण नीतिहरूमा केही तत्व तथा सिद्धान्तहरू उस्तै छन्, तर तिनमा केही अस्पष्टता, दोहोरोपन तथा भिन्नता स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ, । उदाहरणका लागि: (अ) वातावरणीय मूल्यांकनमा सामाजिक तत्वहरूको समावेशलाई स्पष्ट गर्नु आवश्यक छ; (आ) आदिवासी जनजातीहरूसम्बन्धि नीतिका केही तत्वहरू पुनर्वास नीतिभित्र समावेश छन्, (इ) तीनवटै नीतिहरूले सुचनाको सार्वजनिकीकरण तथा परामर्शलाई आवश्यक ठहर गरेता पनि तिनको आवश्यकता र प्रक्रियामा एकरूपता छैन (ई) नीतिहरूले विभिन्न ऋण प्रवाहका तरिकाहरू समेट्ने हद र प्रक्रियागत प्रतिक्रियाहरू भिन्नभिन्न रहेका छन्, (उ) प्रक्रियागत आवश्यकताहरू प्रमुख नीतिगत सिद्धान्तसँग मिश्रित छन् जसले गर्दा नीतिका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि ती प्रक्रियाहरूको पालनमा अनावश्यक जोड दिइएको छ र (ऊ) वर्तमान नीतिहरू र सञ्चालन प्रक्रियाहरूले एडिबीका कर्मचारीलाई ऋणी/सेवाग्राहीले पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकताबारे मिश्रित आदेश दिन्छन् जसले जिम्मेवारी तथा जवाफदेहितालाई अस्पष्ट बनाउँछ । सुरक्षण नीतिहरू तथा त्यसका सिद्धान्तहरूबीच पूर्ण स्पष्टता, ऋणी तथा सेवाग्राहीले पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकताहरू, तथा आन्तरिक कार्यान्वयनबीच सामञ्जस्यता प्रक्रियाहरूले एडिबी कर्मचारी तथा ऋणी/सेवाग्राहीलाई सुरक्षण नीतिहरूको उद्देश्य पूरा गर्न आवश्यक कार्यबारे अझ बढी बोध गराउन सहयोग गर्नेछ, साथै गुणस्तरीय विकासका उपलब्धी अभिवृद्धि गर्नका लागि उनीहरूको भिन्न भूमिका तथा दायित्वबारे पनि बोध गराउनेछ ।

२७. सुरक्षण र अपेक्षाकृत विकासको उद्देश्यहरूबीच फरक. तीन सुरक्षण नीतिहरूभित्र समाविष्ट सुरक्षणको 'कुनै विगार नगर्ने' तत्वहरू हाल अपेक्षाकृत विकासका उद्देश्यहरूसँग मिसाइएका छन् । उदाहरणका लागि एडिबीको वातावरण नीतिभित्र पाँचवटा मुख्य तत्व पर्दछन् (अ) गरिबी कम गर्नका लागि वातावरणीय सुरक्षाका उपाय प्रवर्द्धन गर्ने (आ) वातावरणीय मुद्दाहरूलाई आर्थिक वृद्धिसँग समाहित गर्ने (इ) विश्वव्यापी तथा क्षेत्रीय जीवन सुरक्षा प्रणालीको सम्बर्द्धन गर्ने, (ई) साभेदारीको विकास गर्ने, (उ) वातावरणीय सुरक्षणलाई एडिबीको सञ्चालनसँग एकीकृत गर्ने । यद्यपि, पहिलो चार तत्वहरू एडिबीको कर्पोरेट वातावरणीय रणनीतिसँग सम्बन्धित छन् भने पाँचौं तत्वले आयोजनास्तरमा वातावरणीय मुद्दाहरू तथा मूल्यांकनलाई सम्बोधन गर्दछ । क्रसकटिड तथा विषयगत किसिमका अपेक्षा गरिएका प्रकृतिका मुद्दाहरूलाई अलग गर्दा प्रत्येक अलग मुद्दामा ध्यान केन्द्रित गरेर तथा कार्यान्वयनका लागि उचित सम्बोधन गर्न सहयोग पुग्दछ । सँगसँगै, अपेक्षा गर्ने प्रकृतिका वातावरणीय नीतिका तत्वलाई कर्पोरेट तहको वातावरणीय रणनीतिमार्फत पूरा गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी, विकासअभिलाषी आदिवासी जनजाति सम्बन्धि नीतिलाई व्यापक रणनीतिकस्तरमा सम्बोधन गर्नु सुरक्षण अनुपालनको सीमित सन्दर्भमा मात्र हेर्नुभन्दा बढी प्रभावकारी हुन्छ । तसर्थ व्यापक अपेक्षाकृत उद्देश्यभन्दा एसपिएसका सुरक्षणहरूमाथि ध्यान केन्द्रित गर्नु बढी उचित देखिन्छ ।

२८. अन्य नीति तथा रणनीतिहरूमा वातावरणीय सुरक्षणका विषयबस्तुहरूको सम्बोधन. एडिबीको विभिन्न विषय तथा अवधारणगत नीति एवं रणनीतिहरूमा वातावरणसँग सम्बन्धित विभिन्न मुद्दाहरू सम्बोधन गर्ने विविध सुरक्षण आवश्यकताहरू छरलिएर रहेका छन् ।²² यी विभिन्न नीति तथा रणनीतिको सन्दर्भमा सुरक्षणका आवश्यकतालाई आवश्यक परेको समयमामात्र प्रयोग गरिएको छ, र आंशिक रूपमा एडिबीको वातावरणीय नीतिको कार्यान्वयन प्रक्रियामा भर पर्ने गरेको छ । जसको फलस्वरूप यस्तो वर्गीकरणले आयोजनाको प्रभावलाई समग्र रूपमा बुझ्ने अवसर घटाएको छ । साथै, हालको वातावरण नीतिअन्तर्गत सुरक्षण प्रभागले वातावरणीय मूल्यांकनका सिद्धान्त तथा प्रक्रियामाथि ध्यान केन्द्रित गरेको छ । तर उक्त नीतिले नीतिगत सिद्धान्तहरू तथा त्यसका आवश्यकता तथा आयोजनाले पार्ने असर तथा खतरा, जस्तै प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण (हरित गृह ग्याँस उत्सर्जनसमेत), जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, तथा भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतबारे प्रष्ट पार्दैन । आयोजनाको वातावरणीय

²² यसमा विभिन्न नीतिहरू जस्तै बैक्स पोलिसी अन फरेस्ट्री (१९९५); द बैक्स पालिसी इनिशिएटिभ्स फर द इनर्जी सेक्टर (१९९५); र द वाटर पोलिसी अफ द एसियन डेभलपमेन्ट बैक (२००१) पर्दछन् ।

मूल्यांकनले यी मुद्दालाई तदर्थ रूपमा मात्र सम्बोधन गर्दछ । तसर्थ, एडिबीले यसका अन्य नीति तथा रणनीतिहरूमा हाल समाविष्ट वातावरणीय रणनीतिलाई एकतृत गर्नुपर्छ । वातावरणीय सुरक्षण सिद्धान्त तथा आवश्यकतालाई क्षेत्रगत रूपमा निम्न मुद्दाहरूलाई समावेश गर्ने गरी स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्न जरूरी छ : (अ) वातावरणीय मूल्यांकन (आ) प्रदुषण रोकथाम तथा नियन्त्रण (इ) जैविक विविधता तथा प्रकृतिक स्रोतसाधनको व्यवस्थापन (ई) निर्माण कार्य गर्ने आयोजनाका कामदारहरू तथा समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षा (उ) भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतहरू ।

२९. **सामाजिक आयामहरू जस्तै मुख्य श्रम मापदण्ड तथा लैंगिक मुद्दाहरूको समावेश.** केही सरोकारवालाहरूले मुख्य श्रम मापदण्ड तथा लैंगिक मुद्दालाई सुरक्षण नीतिपत्रमा समावेश गर्न औल्याएका छन् । मुख्य श्रम मापदण्ड तथा व्यापक सामाजिक सुरक्षासम्बद्ध मुद्दाहरू एडिबीको सामाजिक सुरक्षा रणनीति (२००१) मा समावेश भइसकेका छन् । सामाजिक आयामहरूलाई सञ्चालन पुस्तिकाको एडिबीको सञ्चालनमा सामाजिक आयामहरूको समावेश गर्नेसम्बन्धी परिच्छेदमार्फत पनि कार्यान्वयन गरिन्छ, ²³ लैंगिक मुद्दाले एडिबीको सञ्चालनमा एडिबीको लैंगिक तथा विकाससम्बन्धी नीति (१९९८) तथा सँगै संलग्न सञ्चालन पुस्तिकाको लैंगिक तथा विकास परिच्छेद²⁴ मार्फत विशेष ध्यान केन्द्रित गरेको छ । यद्यपि, लैंगिक मुद्दाहरूलाई सुरक्षणको आयामसँग सम्बद्ध विषयमा सुरक्षण नीतिमा पनि प्रतिबिम्बित गरिएको हुनुपर्दछ ।

३०. **नीतिको दायरा तथा नीति आकर्षित हुने सुस्पष्टतामा सुधार.** एडिबीको अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति तथा आदिवासी जनजातिहरू सम्बन्धि नीतिको कार्यान्वयनबाट प्राप्त अनुभवले दुवै नीतिहरूको दायरा तथा सूचकहरूलाई अझ बढि स्पष्ट पार्नु पर्ने आवश्यकता रहेको संकेत गर्दछ । विशेष मूल्यांकन अध्ययन (फुटनोट १९)ले संकेत गरेअनुसार जमिनको तथा जमिनसम्बद्ध सम्पत्तिको अस्वैच्छिक अधिकरण, जमिनको प्रयोगमाथि बन्देज, कानुनी रूपमा संरक्षित क्षेत्रमा पहुँचको बन्देजबाट अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति आकर्षित हुन्छ, भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नु आवश्यक रहेको छ । हालको नीतिले भौतिक तथा आर्थिक विस्थापनलाई पनि समावेश गर्छ, भन्ने कुरा प्रस्ट्याउन पनि उत्तिकै जरूरी छ, तथा यी शब्दावलीलाई स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्नु पनि अत्यावश्यक छ । आयोजनाले कहिलेकाहीँ प्राकृतिक स्रोतमाथिको पहुँचमा बन्देज पुऱ्याउने काम गर्दछ, उदाहरणका लागि तल्लोतटीय क्षेत्रमा रहेको माछा मार्ने ठाउँको पहुँचमा प्रतिबन्ध तथा जल आपूर्तिमा ह्रास आउने आदि । सुरक्षण नीतिले जमिन अधिकरणबाहेक पार्न सक्ने यस किसिमका असरलाई पनि समावेश गरेको हुनुपर्दछ । यस्ता किसिमका असरलाई छल्ने, कम गर्ने, न्यूनीकरण गर्ने अथवा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने भन्नेबारे पनि स्पष्ट गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

३१. **साविक अवस्थामा आदिवासी जनजातिहरू सम्बन्धि नीतिले आदिवासी जनजातिहरूबारे स्पष्ट कार्यात्मक रूपमा व्याख्या गर्दैन ।** नीतिको उपयोगका लागि आदिवासी जनजातिहरूको पहिचानमा रहेका जटिलताहरूलाई परिस्थितिजन्य विश्लेषणको आवश्यकता तथा आदिवासी समुदायहरूको आफ्नो पुस्तैनी क्षेत्र तथा समुदायिक अधिकारबारे भिन्नभिन्न अवधारणाका कारणले गर्दा भन्नु बढ्नु गएको छ । तसर्थ, आदिवासीको पहिचान गर्न प्रयोग हुने विशेषतालाई प्रस्ट पार्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । साथसाथै, यस नीति आकर्षित हुने बुँदाहरूलाई निम्न असरहरूका रूपमा पहिचान गर्नु आवश्यक छ- आदिवासी जनजातिहरूको स्वाभिमान, मानव अधिकार, जीविकोपार्जन प्रणाली, संस्कृति, पुस्तैनी क्षेत्रहरू, सामुदायिक सम्पत्ति, तथा प्रादेशिक, प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक स्रोतहरू ।

३२. **परामर्श तथा सहभागिता अभिवृद्धि.** सुरक्षण नीतिका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि परामर्श तथा सहभागिता अत्यावश्यक छन् । एडिबीको वर्तमान सुरक्षण नीतिभिन्न फरकफरक परामर्शका आवश्यकताहरू रहेका छन् । ती सबैले आयोजना कार्यान्वयनको समयमा सम्भावित सुरक्षण मुद्दाहरूको पहिचानका लागि सुरक्षण योजनाको तयारी तथा निरन्तरको परामर्शका लागि प्रभावित मानिससँग अग्रिम तथा सुसूचित परामर्शको आवश्यकता औल्याएका छन् । एडिबीले यसको तिनवटै सुरक्षणनीतिको कार्यान्वयनका लागि प्रभावित मानिस तथा समुदायसँग सार्थक परामर्श गर्नुपर्ने आवश्यकता प्रस्ट पार्न जरूरी छ । साथै, एडिबीले 'सार्थक परामर्श'को अर्थ पनि प्रस्ट पार्नुपर्छ । नीतिको उपयोगका लागि सार्थक परामर्शले निम्न प्रक्रियालाई संकेत गर्छ, (अ) आयोजना तयारीको प्रारम्भिक चरणमा सुरू

²³ एडिबी २००७. अपरेसनस म्यानुअल, सेक्सन सि ३: इन्कपारेसन अफ सोसियल डाइमेन्सन्स इन टु एडिबी अपरेसनस, मनिला

²⁴ एडिबी २००६. अपरेसनस म्यानुअल, सेक्सन २: जेन्डर एन्ड डेभलपमेन्ट, मनिला

भई आयोजनाचक्रभर जारी रहोस्, (आ) ठिक समयमा सम्बन्धित तथा पर्याप्त सूचना सार्वजनिक गर्नु, जुन प्रभावित व्यक्तिहरूले बुझ्न सक्ने र सजिलै प्राप्त गर्न सक्ने किसिमको होओस् (इ) भय तथा उत्पीडनमुक्त वातावरणमा परामर्श भएको होओस्, (ई) लैंगिक रूपमा समावेशी तथा जवाफदेही रहोस्, तथा उपेक्षित तथा कमजोर समूहको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्ने हिसाबले तयार गरिएको होओस् र (उ) प्रभावित व्यक्ति तथा सरोकारवालाहरूका सम्बद्ध दृष्टिकोणलाई आयोजनाको निर्णयमा समावेश गरिएको होस्, उदाहरणका लागि आयोजना डिजाइन, निराकरणका उपाय, विकासको प्रतिफल तथा मौकामा साभेदारी, तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी मुद्दाहरू ।

३३. सेप्टेम्बर २००७ मा संयुक्त राष्ट्र संघको आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणपत्र (युएनडिआरपी) पारित भयो जुन 'आदिवासी समुदायलाई प्रभाव पार्ने कुनै पनि आयोजनाको स्वीकृतिपूर्व उनीहरूको सुलभ, अग्रिम तथा सुसूचित अवस्थामा स्वीकृति लिनुपर्ने' सँग सम्बन्धित छ । बाध्यात्मक नभएको यो घोषणपत्रलाई एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका थुप्रै राष्ट्रहरूले समर्थन गरे । आदिवासी जनजातिहरूको आफ्नो विकासको मार्ग आफैँ तय गर्न सक्ने अधिकारलाई ध्यानमा राखेर, तथा एडिबी बोर्डले गरेको छलफललाई मध्यनजर राखेर एडिबीको सुरक्षण नीतिले निम्न कुरा समावेश गरेको हुनुपर्दछ: आदिवासी जनजातिहरू कमजोर रहेका स्थानमा सञ्चालन गरिने आयोजनाका क्रियाकलापहरूमा, आदिवासी जनजाति तथा समुदायको स्वीकृतिलाई सुनिश्चित गर्ने (आ) आदिवासी जनजातिहरूको सांस्कृतिक स्रोत तथा ज्ञानको व्यापारिक विकास गर्ने, (इ) आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको पारम्परिक अथवा सांस्कृतिक जमिनबाट भौतिक रूपमा पुनर्वास हुने, (ई) प्राकृतिक स्रोत तथा सामुदायिक सांस्कृतिक रूपमा प्रयोगमा आइरहेका जमिनको व्यापारिक विकास जसले उनीहरूलाई चिनाउने सांस्कृतिक, सामाजिक कार्य गर्ने, अथवा आध्यात्मिक उपयोग गर्ने कार्यमा प्रयोग गर्ने ।

ख. नीतिको प्रयोग तथा सम्बन्धी मुद्दाहरू

३४. अग्रिम प्रबन्ध गर्ने प्रक्रियागत आवश्यकता र कार्यान्वयनबीच सन्तुलन. वर्तमान सुरक्षण नीतिले आयोजनाको तयारी गर्ने सन्दर्भमा प्रक्रियागत आवश्यकताहरू तथा कोसेढुंगाहरूपुरा गर्न विशेष जोड दिएको छ । यी नीतिहरूले आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा सुपरिवेक्षण तथा परिणाम प्राप्तितर्फ भने कम ध्यान दिएका छन् । अग्रिम प्रबन्ध गरिने प्रक्रियात्मक आवश्यकताको समय तथा क्रम निर्धारण सधैं अनुकूल हुँदैनन् तथा यस्ता परिणाम हासिल गरेर मात्र सन्तोषजनक सुरक्षण परिणाम सुनिश्चित हुँदैन । उदाहरणका लागि, आयोजना तयारीको क्रममा तथा लेखाजोखा (प्रोजेक्ट अप्रेजल) भन्दा अगावै आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययनको आधारमा पुनर्वास योजना तयार गर्न यथेष्ट मेहनत गरिन्छ, तर सबैभन्दा मुख्य पुनर्वास योजनाको योजना तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी क्रियाकलापहरू योजनाको विस्तृत डिजाइनको एक अंगका रूपमा समावेश गर्नुपर्छ जुन कार्ययोजना कार्यान्वयनको चरणमा गरिन्छ । त्यसैगरी वातावरणीय हिसाबले संवेदनशील आयोजनाका लागि सूचना सार्वजनिकीकरणको प्रक्रिया पूरा गर्न वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन मस्यौदाको सारांश तयार गर्न यथेष्ट जनसंसाधन लगाइन्छ तर आयोजना कार्यान्वयनको एउटा आधार मानिएको सशक्त वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयार गर्नेतर्फ अत्यन्त कम ध्यान दिने गरिन्छ । आयोजना कार्यान्वयनका बेला अत्यधिक ध्यान सुरक्षणकार्यका लागि दिनुपर्छ भन्ने कुरा एडिबीको सुरक्षण कार्यान्वयनसम्बन्धी अनुभव तथा हालै ओइडिएसइएसहरूले दृष्टिगत गरेका छन् । नीतिले निर्दिष्ट गर्ने आवश्यकतामा सुरक्षण विशेषज्ञबाट थप सुपरिवेक्षण, स्थानीयस्तरमा गुनासो सुनुवाई संयन्त्रको स्थापना, सुपरिवेक्षण प्रतिवेदनहरूको बाह्य विशेषज्ञहरूबाट सत्यता जाँच, तथा स्वतन्त्र सल्लाहकार मण्डलसम्बन्धी प्रावधान राख्नुपर्दछ ।

३५. सुरक्षण रूपरेखाहरूको सबलिकरण. हाल क्षेत्रगत ऋण तथा एमएमएफ (वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा, पुनर्वास रूपरेखा, तथा आदिवासी जनजातिहरूसम्बन्धी योजनाको रूपरेखा) मा सुरक्षण रूपरेखा लागू गरिएको छ । यसले सुरक्षण आवश्यकताको छनौट, मूल्यांकन, संस्थागत व्यवस्था तथा उपआयोजनाहरूमा लागू गर्नुपर्ने प्रक्रियाहरू अथवा बोर्डको अनुमतिपछि तयार गरिने लगानीका ट्रेन्चहरूका लागि मार्गनिर्देश गर्दछ । सुरक्षण रूपरेखाले उत्तम उपआयोजनाको छनौट तथा डेलिभरीको सुनिश्चितताका लागि आवश्यक योग्यताको मापदण्ड प्रदान गर्दछ । तथापि, हालको अस्वैच्छक पुनर्वास नीति, र आदिवासी जनजातिसम्बन्धी नीतिमा उक्त रूपरेखाहरू प्रयोग गर्नुपर्ने प्रष्ट प्रावधान छैन, र कुनै पनि सुरक्षण नीतिले एमएमएफका आवश्यकतालाई सम्बोधन गरेका छैनन् । यसका अलवा बोर्डको स्वीकृती पाएपछि विस्तृत डिजाइन तयार गरिने आयोजनाहरूको गैर संवेदनशील घटकहरूमा रूपरेखाको

प्रयोगका लागि कुनै औपचारिक प्रावधान राखिएका छैनन् । नीतिमा रहेका यस्ता कमीकमजोरीलाई नीति अद्यावधिक गर्दा सम्बोधन गरिएको छ । यसबाहेक, यस अवधारणासँग जोडिएको एउटा प्रमुख मुद्दा बोर्डको अनुमतिपश्चात उपआयोजनाहरूको सुरक्षण रूपरेखा तयार गर्ने तथा तिनलाई सही किसिमले ऋणी/सेवाग्राहीले लागु गरून् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्नु हो । सुरक्षण रूपरेखाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका लागि ऋणी/सेवाग्राहीको संस्थागत क्षमता तथा उक्त क्षमता अभिवृद्धिका लागि विधि तथा उपायको मूल्यांकन र तिनलाई आयोजना डिजाइनभित्र समावेश गर्न अधिक ध्यान दिनु आवश्यक छ । साथसाथै, सुरक्षण नीतिहरूको अनुपालन नगर्दाको जोखिमबाट बच्न उपआयोजनाहरूको मूल्यांकन तथा सुपरिवेक्षणमाथि थप ध्यान दिनु पनि उचितकै जरूरी छ । मुख्य रूपमा यसको निजी क्षेत्र सञ्चालनको सन्दर्भमा

३६. **वित्तीय मध्यस्थतामा वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिमहरूको व्यवस्थापन.** मुख्यतः निजी क्षेत्रको कार्यसम्पादनको सन्दर्भमा एडिबीमा वित्तीय मध्यस्थता मार्फत सञ्चालन गर्ने आयोजनाहरूको संख्या तथा भार (पोर्टफोलियो) बढ्दो छ । वित्तीय मध्यस्थता रहेका आयोजनाहरूमा सुरक्षणको दृष्टिले विशेष चुनौती रहेकाछन् : यसका उपआयोजनाहरूका सन्दर्भमा एडिबीको प्रत्यक्ष निगरानी अथवा मजबुत लाभ रहेको हुँदैन, किनभने वित्तीय मध्यस्थकर्ताको लेखाजोखाको समयमा सामान्यता उपआयोजनाहरू पहिचान भएका हुँदैनन् र थुप्रै उपआयोजनाहरूमा व्यापक स्तरमा धनराशीको वितरण गरिएको हुन्छ, तथा वित्तीय मध्यस्थतामा गरिएका लगानीको थुप्रै मध्यस्थताका तहहरू आदिले सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिम व्यवस्थापनलाई जटिल बनाईरहेका हुन्छन् । साविक वातावरणीय नीतिमा वित्तीय मध्यस्थतासम्बन्धी केही प्रावधान रहेका छन्, अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति तथा आदिवासी जनजातिहरू सम्बन्धि नीति भने यस विषयमा मौन छ । नीतिमा रहेका यस्ता कमीकमजोरीलाई सम्बोधन गर्न जरूरी छ । यसअलवा निम्न बुँदाको स्पष्टता तथा विस्तृत विवरण पाउनु जरूरी छ : (अ) वित्तीय मध्यस्थकर्ता तथा उपआयोजनाको स्तरसँग सम्बन्धित आवश्यकताहरू र (आ) एडिबी तथा वित्तीय मध्यस्थकर्ताको भूमिका तथा दायित्व । वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूको आवश्यकतालाई सम्भाव्य सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिमका आधारमा निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसका लागि एडिबीको सशक्त आयोजनाको विद्यमान अवस्था संपरीक्षण तथा वित्तीय मध्यस्थकर्ताको व्यापारिक गतिविधि तथा तिनको सामाजिक र वातावरणीय व्यवस्थापनको क्षमता समीक्षा गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसबाहेक वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूले सुरक्षण नीतिका तीन भिन्न आवश्यकताभन्दा एउटा एकीकृत वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रक्रिया (इएसएमएस) बढी उपयुक्त पाउन सक्दछन् । अन्तमा, एडिबीसँग अहिले कुनै लगानी निषेध गर्ने सुची छैन, तथापि यस्तो आवश्यकता समावेश गर्नु वाञ्छनीय तथा उपयोगी हुनेछ ।

ग. **सेवाग्राहीको बदलिँदो आवश्यकताहरू तथा सुरक्षण नीतिको दीर्घकालीन दिगोपनाको सम्बोधन**

३७. **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग तथा सशक्तीकरण.** एडिबीको ओसिआर ऋणीहरूलाई सहयोग अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा गरिएको परामर्शबाट के थाहा भएको छ भने थुप्रै ऋणी/सेवाग्राहीले एडिबीको सुरक्षण नीति अनुपालन गर्न लाग्ने खर्च अत्यधिक रहेको विश्वास गर्दछन्, तथा मध्यम-आय भएका देशहरू एडिबीको प्रक्रियाको सट्टा उनीहरूको आफ्नै देशको सुरक्षण प्रणालीहरूको माध्यमबाट साभ्ना सुरक्षण सिद्धान्तलाई कायम राख्नु उपयुक्त ठान्दछन् । विभिन्न सेवाग्राहीको आवश्यकता तथा विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको सुरक्षण उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने भिन्नभिन्न क्षमताहरूलाई अझ राम्रोसँग प्रतिविम्बित गर्न एडिबीको प्रक्रिया तथा अवधारणामा सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने उनीहरूको मान्यता छ । विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको सुरक्षण उपायवारे आफ्नै प्रणाली छ र त्यसकै प्रयोगले उक्त राष्ट्रहरूको आफ्नै सुरक्षण प्रणालीप्रति दायित्वको विकास, विकासका असरहरूको व्यापकता, र लागतमा कमी आउनेछ भन्ने एडिबीको मान्यता रहेको छ । यो विकास सहायताका लागि पेरिस घोषणा, तथा आक्रा एजेन्डा फर एक्सनले निर्दिष्ट गरेको राष्ट्रिय स्वामित्व तथा राष्ट्रिय प्रणालीहरूको बढ्दो तालमेलसँग मिल्दोजुल्दो छ । विश्व बैंकको सिएसएस उपयोगको पाइलटिडबाट प्राप्त अनुभवलाई ध्यानमा राख्दै एडिबीले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीलाई मजबुत बनाउन तथा एडिबी आयोजनाहरूमा तिनको प्रयोग गर्न आफ्नो अवधारणा विकसित गर्नु छ । साथै, एडिबीको सुरक्षण सिद्धान्तहरूमा कुनै सम्भौता नगर्ने तथा सिएसएससँग सम्बन्धित जोखिमहरूको व्यवस्थापन गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पनि त्यतिकै जरूरी छ । तसर्थ, यो अवधारणा क्रमिक हुनेछ तथा यसले निम्न बुँदालाई समावेश गर्नेछ : (अ) सिएसएस लागु गर्न आवश्यक अवस्था/सर्तहरू (आ) सिएसएस मूल्यांकनको पद्धति (इ) परामर्श तथा मान्यताको

प्रक्रिया (ई) एडिबी तथा ऋणीहरूको भूमिका तथा दायित्व (उ) प्रक्रियाहरू तथा अन्य सम्बन्धित आवश्यकताहरू जस्तै अन्तरहरू हटाउनु तथा (ऊ) स्रोतसाधनमा पर्ने असरहरू ।

३८. **अन्य बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूका सुरक्षण नीतिसँग एकरूपता.** विगत पाँच वर्ष या अधिक समयदेखि थुप्रै बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरू (एमएफआई) ले आफ्ना सुरक्षण नीतिहरूलाई अद्यावधिक गरिसकेका छन् अथवा हाल गरिरहेका छन् । यी संस्थाहरूले नीतिहरूमा गरेका अग्रगमन तथा उत्तम पद्धतिहरू एडिबीका कार्यहरूका लागि पनि सान्दर्भिक छन् । विकासका असरहरू वृद्धि गर्न, कारोबारको लागतमा कमी ल्याउन, तथा एकआपसमा सहयोगी व्यवहारलाई प्रोत्साहित गर्नका लागि एडिबीको सुरक्षणका नीतिगत सिद्धान्त तथा आवश्यकतालाई बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको सिद्धान्तसँग सामाञ्जस्यता प्रदान गर्नु पनि आवश्यक छ । वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनका लागि बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूले एउटा साभा सिद्धान्तको रूपरेखा²⁵ तयारीको दिशामा केही प्रगति हाँसिल गरेका छन् तथा यी बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूबीच समन्वय जारी राख्न जरूरी छ । आफ्ना सुरक्षण नीतिहरू खासगरी मुख्य नीतिहरू बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको नीतिसँग सामाञ्जस्यता प्रदान गरिनु पर्छ भन्ने कुरामा एडिबीको विश्वास रहेको छ जबकि यी संस्थाहरूको कार्यविधिहरूले विभिन्न सेवाग्राही तथा परिस्थितिमा सहयोग गर्नुपर्दछ । तसर्थ एसपियुले नीतिगत सिद्धान्तहरू र वातावरण, अस्वैच्छिक पुनर्वास, तथा आदिवासी जनजातिहरू सम्बन्धी आवश्यकतालाई विभिन्न बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरू, मुख्यतया: विश्व बैंक, आइएफसी, र इविएडीका नीतिहरूसँग सामाञ्जस्य कायम गर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको छ ।

३९. **निजी क्षेत्रका सेवाग्राहीसँगको सहकार्य.** एडिबीको निजी क्षेत्रमा लगानीको कार्यक्रम विगत पाँच वर्षमा धेरै छिटो वृद्धि भएको छ । निजी क्षेत्रका सेवाग्राही विभिन्न समूहका हुन्छन् जसको वातावरणीय तथा सामाजिक जागरूकता तथा क्षमतामा पनि भिन्नता हुन्छन् र उनीहरूले लगानी गर्न सक्ने आयोजना पनि विभिन्न आकार तथा प्रकृतिका हुन्छन् । उदाहरणका लागि साना तथा मझौला आकारका कम ऊर्जा प्रभावकारिता भएका वा नवीकरणीय ऊर्जा उद्योगदेखि लिएर ठूला उद्योगहरू, ऊर्जा तथा संरचना पर्दछन् । आयोजना तयारी तथा सञ्चालन चक्र सरकारी आयोजनाहरूको तुलनामा छोटो अवधिका हुन्छन् तथा विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण अत्यन्त सीमित समयवधिभित्र सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ । विशेष उद्देश्य भएका सुरक्षा प्रणाली वा थुप्रै तह भएका वित्तीय मध्यस्थताजस्ता जटिल वित्तीय संरचनाहरूले एडिबीको सुरक्षण प्रणालीलाई कसरी लागु गर्न सकिन्छ भन्नेजस्ता गहन प्रश्न उठाउँन सक्दछन् । साविकको सुरक्षणकार्य विधिहरू परम्परागत संरचनाको लगानीका लागि सान्दर्भिक छन्, तथापि क्रमिक रूपले परिवर्तनशील व्यापारिक परिवेश, विविध प्रकारका वित्तीय उत्पादनहरूको उपलब्धता, तथा एडिबीको वित्तीय क्षेत्र र पुँजी बजारमा हुने हस्तक्षेपको बढ्दो जटिलताका लागि फरक अवधारणाको आवश्यकतासमेत पर्न सक्दछ । सुरक्षण नीतिसम्बन्धी सिद्धान्तहरू सरकारी तथा निजी दुवै प्रकारका आयोजनामा लागू हुनुपर्दछ, तथापी आयोजनाको तयारीसम्बन्धी कार्यविधिहरू भने फरक हुन सक्दछन् ।

४०. **एडिबीको क्षमता अभिवृद्धि तथा साधनस्रोतको बाँडफाँड.** विशेषगरी आयोजना कार्यान्वयनमा शसक्त कोसिस, राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीका मुल्यांकन तथा विकासशील सदस्य राष्ट्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्नका लागि सुरक्षण प्रभावकारितामा सुधार गर्न एडिबीको क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता छ । यसको अध्ययनका लागि आवश्यक कुरामा विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको आफ्नो सुरक्षण रूपरेखाबारे उपयुक्त जानकारी प्राप्त गर्न एडिबीको क्षमता निर्माण गर्ने, सुरक्षण आवश्यकताहरूको कार्यान्वयन अनुगमन गर्ने, ऋणी तथा सेवाग्राहीसँग सुरक्षण आवश्यकता कार्यान्वयनका वास्तविकताहरूबारे छलफल गर्नु पर्छ । खासगरी आयोजनाका टोलीहरूमा सुरक्षण नीति तथा सिद्धान्तबारे दृढ बुझाइ आवश्यक छ किनभने उनीहरू नै यी नीति कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने अग्रपंक्तिमा रहन्छन् । एडिबीले विगत वर्षहरूदेखि आफ्ना कर्मचारीलाई सुरक्षण नीतिका तीनवटै प्रभागहरूबारे तालिम दिँदै आएको छ, र त्यस्तो तालिम मुख्यालय तथा आवासीय नियोगहरूमा जारी राख्नु आवश्यक छ । सँगसँगै, सञ्चालन विभाग र क्षेत्रीय तथा दिगो विकास विभाग अन्तर्गत सुरक्षण आवश्यकताहरू कार्यान्वयन गर्न तथा अनुगमन गर्न र आयोजना तयारी एवं लेखाजोखा गर्नका लागि कर्मचारी संसाधनलाई सर्वोत्तम स्थितिमा राख्न जरूरी छ । खासगरी जटिल र संवेदनशील आयोजनाहरूको रहेका विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूमा सुरक्षणका आवश्यकताहरू पुरा भएको सुनिश्चित

²⁵ वातावरणमाथि बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको कार्य समूह, २००५ अ कमन फ्रेमवर्क फर इन्भाइरन्मेन्टल एसेसमेन्ट : ए गुड प्राक्टिस नोट

गर्न ती मुलुकस्थित आवासीय नियोगहरूमा सुरक्षणसम्बन्धी विशेषज्ञता अत्यन्त जरूरी हुन्छ । नीति कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि स्रोतको उचित बाँडफाँड उत्तम सुरक्षण प्रस्तुतिका लागि यो अत्यन्त आवश्यक हुन्छ ।

४१. **कारोबार खर्चमा न्युनिकरण.** सुरक्षण नीतिप्रति ध्यान दिएका कारण एडिबी सहायताप्राप्त आयोजनाहरूको प्रभावकारितामा धेरै सुधार आएपनि केही ऋणी तथा सेवाग्राहीले एडिबीको सुरक्षण नीतिहरूको अनुपालन गर्दा लाग्ने लागतमा उल्लेख्य वृद्धि भएको, अथवा एडिबी र सम्बन्धित राष्ट्रको समानान्तर आवश्यकताहरूका कारण अनावश्यक खर्चमा वृद्धि भएकोमा प्रश्न उठाएका छन् । सुरक्षण नीति लागू गर्दा हुने लागत तथा नाफा सम्बन्धमा गरिएका अध्ययनहरूले के निष्कर्ष निकालेका छन् भने यी नीतिहरू आयोजनाहरूको दिगोपना सुनिश्चित गर्ने सकारात्मक उपाय हुन् ।²⁶ भएका सुरक्षण नीतिको कार्यान्वयन कतै प्रभावकारी भएका छैनन् र यसले नचाहिँदो खर्च पैदा भएको छ, तिनका मुख्य कारण निम्न छन् : (अ) ऋणी/सेवाग्राहीको क्षमताभन्दा बाहिरका आवश्यकताहरू लागू गर्नु (आ) प्रमुख नीतिहरूमा अस्पष्टता रहनु (इ) सुरक्षण नीतिहरूको स्वीकृतिको निर्णय नहुनु र ढिलाई हुनु, (ई) पालनामा अत्यन्त कठोर रहनु (कानुनी तवरमा नीतिको व्याख्या गर्नु न कि व्यावसायिक तजविजको प्रयोग गर्नु) र (ऊ) क्षमतामा ह्रास आउनु आवश्यकताभन्दा बढी सतर्क रहनु । यसका लागि सुझावहरू थप रणनीतिक अवधारणामा आधारित छन् जसले नीतिका कारण प्राप्त विकासको प्रतिफलमा सुधार तथा खर्चमा कमी ल्याउन मद्दत पुऱ्याउने छन् । ती हुन् (अ) मुख्य रूपमा ठूला जोखिमका कार्यहरूमा बहुपक्षीय वित्तीय संस्था र ऋणीबीचको दायित्वबारे प्रष्ट पार्नु (आ) नीतिहरूमा रहेका अस्पष्टतालाई सम्बोधन गर्नु (इ) अन्योल हटाउन नीतिहरूलाई अन्य बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको नीतिसँग समन्वय कायम गर्नु (ई) आन्तरिक कुशलता वृद्धिको र विस्तारित आयोजनाको सुपरिवेक्षण सुनिश्चित गर्नु (उ) सुरक्षण मूल्यांकनलाई अझ अगाडि बढाउन प्रोत्साहन प्रदान गर्नु (ऊ) ऋणीहरूको क्षमता विकास गर्नु तथा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग गर्नु । ओइडीले गरेको एडिबी सुरक्षण नीतिमाथिको विशेष मूल्यांकन अध्ययनले पनि सोही प्रकारको निष्कर्ष र सिफारिस गरेका छन् । एसपियुमा यी कुरालाई समावेश गरिएको छ, र तिनलाई एसपियुका पाँच तत्वहरू हरफ २ मार्फत सम्बोधन गरिएको छ ।

उ. सुरक्षण नीति बिबरण

क. एडिबीको प्रतिबद्धता र नीतिगत सिद्धान्तहरूमाथिको समष्टिगत बिबरण

४२. एडिबीले वातावरणीय तथा सामाजिक दिगोपन नै एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रको आर्थिक विकास तथा गरिबी निवारणको एउटा आधारस्तम्भ हो भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछ । एडिबीको रणनीति २०२० ले त्यसै कारण विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूमा वातावरणीय हिसाबले दिगो तथा समावेशी आर्थिक विकासमा जोड दिएको छ । यसकासाथै एडिबी आफ्ना आयोजनाहरूको सामाजिक तथा वातावरणीय दिगोपन सुनिश्चित गर्नका लागि प्रतिबद्ध छ । यस सन्दर्भमा सुरक्षण नीतिको उद्देश्य वातावरण तथा मानिसहरूलाई आयोजनाको सम्भाव्य नकारात्मक प्रभावहरूबाट बचाउँदै आयोजनाको परिणामहरूको दिगोपनको प्रवर्द्धन गर्नु हो ।

४३. एडिबीको सुरक्षण नीतिको उद्देश्य निम्न छन्

- (अ) सम्भव भएसम्म आयोजनाबाट वातावरण तथा प्रभावित व्यक्तिहरूलाई पर्न सक्ने सम्भावित नकारात्मक असरबाट छुल्ने,
- (आ) यदि छुल्न सम्भव नभएमा आयोजनाबाट वातावरण तथा प्रभावित व्यक्तिमाथि पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभाव कम गर्नु, न्युनिकरण गर्नु तथा/अथवा त्यसबापत क्षतिपूर्ति दिनु, तथा
- (इ) ऋणी तथा सेवाग्राहीलाई उनीहरूको सुरक्षण प्रणालीको सशक्तीकरणमा सहयोग पुऱ्याउनु तथा वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापनका लागि उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु ।

²⁶ विश्व बैंक २००१ बस्ट अफ डुइड विजिनेस, वासिङटन डिसी

४४. एडिबीले सुरक्षण उपायहरूको उद्देश्य तथा तिनको कार्यान्वयनलाई अगिंकार गर्नेछ । सुरक्षण नीतिले अंगालेका सिद्धान्त र आवश्यकताअनुसार एडिबीले आयोजनाचक्रभर विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण गर्ने, र समीक्षा गर्ने, अनुगमन गर्ने तथा सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मेवारी बहन गर्दछ । आफ्नो सामाजिक तथा वातावरणीय सुरक्षणको अनुपालन गर्दै एडिबीले आफ्ना कार्य तथा निर्णयहरूको पूर्वानुमानमा अभिवृद्धि गर्दछ, र पारदर्शिता एवं जवाफदेहिता कायम गर्दछ । ऋणी तथा सेवाग्राहीलाई सामाजिक तथा वातावरणीय असर तथा जोखिम व्यवस्थापनमा सहयोग गर्दछ, र लगानीको दीर्घकालीन दिगोपनको बढोत्तरीमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । यस प्रतिबद्धतालाई एथार्थमा बदल्ने कार्य एडिबी तथा यसका ऋणी/सेवाग्राहीको साभ्का तर भिन्न प्रयासमा निर्भर गर्दछ ।

४५. एडिबीको सुरक्षण नीतिले यसका तीन प्रमुख सुरक्षण घटकको नीतिगत उद्देश्य, कार्यसूची तथा ट्रिगर्स निर्धारित गर्दछ :

- (अ) वातावरणीय सुरक्षण,
- (आ) अस्वैच्छिक पुनर्वास सुरक्षण, तथा
- (इ) आदिवासी जनजातिहरूको सुरक्षण

४६. यस नीतिका उद्देश्यहरू तथा नीतिगत सिद्धान्तहरू प्रदान गर्नका लागि एडिबीले निम्न लिखित उपखण्ड (ख) नीति प्रदान गर्ने कार्यविधि) मा उल्लेख भएबमोजिम कार्य गर्दछ । आफ्ना ऋणी तथा सेवाग्राहीलाई तिनको आयोजनाहरूले सोचेबमोजिमको परिणाम प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउन एडिबीले वातावरणीय तथा सामाजिक असर तथा जोखिमको सम्बोधन गर्न आवश्यक निर्दिष्ट सुरक्षणका आवश्यकताहरू अबलम्बन गर्दछ । एडिबी कर्मचारीले उनीहरूको विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण, समीक्षा तथा सुपरीवेक्षणमार्फत ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजना तयारी तथा कार्यान्वयनका बेला सुरक्षणका आवश्यकताको पालना गरे नगरेको सुनिश्चित गर्दछ । यी सुरक्षणका आवश्यकता निम्नलिखित छन् :

- (अ) सुरक्षण आवश्यकताहरू १ : वातावरण (अनुसूची १)
- (आ) सुरक्षण आवश्यकताहरू २ : अस्वैच्छिक पुनर्वास (अनुसूची २)
- (इ) सुरक्षण आवश्यकताहरू ३ : आदिवासी जनजातिहरू सम्बन्धि (अनुसूची ३), र
- (ई) सुरक्षण आवश्यकताहरू ४ : भिन्न वित्तीय प्रकारहरूका लागि विशेष आवश्यकताहरू (अनुसूची ४)

४७. एडिबीले यसका सुरक्षण नीतिहरू पालना नगर्ने आयोजनाहरूमा लगानी गर्दैन । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पालना गर्नु पर्ने सम्बन्धित राष्ट्रको दायित्वसहित उसको सामाजिक तथा वातावरणीय कानून एवं नियम पालना नगर्ने आयोजनाहरूमा पनि एडिबीले लगानी गर्दैन । एडिबीले निषेध गरिएका वित्तीय लगानीका सूचीमा रहेका कार्यहरूमासमेत लगानी गर्दैन (अनुसूची ५) ।

४८. यो सुरक्षण नीति एडिबीले लगानी गरेका तथा/अथवा एडिबीले सञ्चालन गरेका सार्वभौमिक अथवा गैर सार्वभौमिक सम्पूर्ण आयोजनाहरू र तिनका घटकमा लगानीको स्रोत, ऋण सहयोगबाट लगानी भएका आयोजनाहरू, तथा/अथवा अनुदान तथा अन्य स्रोत जस्तै इक्विटी तथा/अथवा ग्यारेन्टी (यसपछि आयोजना भनिएको) भएमा पनि लागु हुनेछ ।

१. वातावरणीय सुरक्षण

उद्देश्य : आयोजनाको वातावरणीय सुदृढता तथा दिगोपना सुनिश्चित गर्नु र वातावरणीय मुद्दालाई आयोजनाको निर्णय-प्रक्रियासित एकाकार गर्नु ।

क्षेत्र र कारण : आयोजनामा सम्भावित वातावरणीय असर तथा जोखिमहरू रहन सक्ने देखिएमा वातावरणीय सुरक्षणका उपायहरू ट्रिगर हुनेछन् ।

नीतिगत सिद्धान्तहरू :

१. हरेक प्रस्तावित उपआयोजनाका लागि सम्भाव्य असर तथा जोखिमको महत्वअनुरूप उचित वातावरणीय मूल्यांकन अध्ययनबारे सकेसम्म अगावै निक्कौल गर्न एक छनौट (स्क्रिनिङ) प्रक्रियाको अवलम्बन गर्ने ।
२. सम्भाव्य प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, समग्र तथा पैदा गरिएका असरहरू आयोजना प्रभावित क्षेत्रको भौतिक, जैविक, सामाजिक-आर्थिक (वातावरणीय स्रोतको आधारमा हुने जीविकोपार्जन, स्वास्थ्य तथा सुरक्षा, कमजोर वर्ग, तथा लैंगिक मुद्दाहरूमा पर्ने असरसमेत समावेश हुने गरी) तथा भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतलगायत प्रत्येक आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्ने । सीमा वारपार तथा विश्वव्यापी तहमा पर्न सक्ने सम्भाव्य असरहरू तथा जलवायु परिवर्तनको असरबारे मूल्यांकन गर्ने । उपयुक्त भएको अवस्थामा रणनीतिक वातावरणीय मूल्यांकन (एसडिए) गर्ने ।
३. आयोजनाहरूको स्थान, डिजाइन, प्रविधि तथा प्रभावहरू र तिनको सम्भाव्य वातावरणीय तथा सामाजिक असरहरूको विकल्पबारे अध्ययन/जाँच गर्ने, तथा पहिचान भएका प्रस्तावित विकल्पहरूको औचित्यसमेत प्रतिवेदनमा समावेश गर्ने । साथै आयोजना कार्यान्वयन गर्दा पर्न सक्ने असरहरूबारे समेत विचार गर्ने ।
४. वातावरणीय योजना तथा व्यवस्थापनको माध्यमबाट नकारात्मक असरबाट सकेसम्म बच्ने, तथा बच्न सम्भव नभएको अवस्थामा त्यस्ता असरहरूलाई कम गर्ने, निराकरण गर्ने तथा/अथवा त्यस्तै विकल्पको खोजी (अफसेट) गर्ने तथा सकारात्मक प्रभावहरूको बढोत्तरी गर्ने । वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयार गर्ने जसमा प्रस्तावित नकारात्मक प्रभाव निराकरणका उपायहरू, वातावरणीय अनुगमन तथा रिपोर्टिङका आवश्यकताहरू, सम्बन्धित संस्थागत प्रबन्धहरू, क्षमता अभिवृद्धि तथा तालिमका व्यवस्थाहरू, कार्यान्वयनको तालिका, लागत अनुमान तथा सम्पादन र नतिजा देखाउने परिसूचकहरू समावेश गरिएको होस् । वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयारीका लागि मुख्य आधार कुनै पनि तेस्रो पक्षमाथि कुनै अर्थपूर्ण नोक्सानी नपर्ने, तथा प्रदुषण गर्नेले नै भुक्तान गर्ने सिद्धान्त पालना गर्नु हो ।
५. प्रभावित मानिसहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्ने तथा उनीहरूको सुसूचित सहभागिताको लागि सहजिकरण गर्ने । आयोजना तयारीको पूर्वावस्थामा नै प्रभावित व्यक्ति र सम्बन्धित गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सामेल गर्ने तथा निर्णयकर्तालाई उनीहरूको विचार तथा चासोबारे जानकारी गराउने तथा तिनलाई ध्यानमा राखिने कुरा सुनिश्चित गर्ने । वातावरणीय मूल्यांकनसँग सम्बद्ध मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न सरोकारवालासँग आयोजना कार्यान्वयन अवधिभर परामर्शलाई निरन्तरता दिने /प्रभावित व्यक्तिको चासो तथा मर्का समाधान गर्न एवं सहयोग गर्न एउटा गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।
६. प्रभावित मानिस तथा सरोकारवालाले बुझ्ने भाषा तथा प्रकृतिमा उनीहरूको सहज पहुँच भएको स्थानमा आयोजनाको मूल्यांकन अगावै उचित समयमा वातावरणीय मूल्यांकन तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना सार्वजनिक गर्ने । त्यस्तै, प्रभावित मानिस तथा सरोकारवालालाई अन्तिम वातावरणीय मूल्यांकन तथा तिनमा अद्यावधिक भएका विषयमा प्रकाश पार्ने तथा सुसूचित गर्ने ।
७. वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन गर्ने तथा त्यसको प्रभावकारिता अनुगमन गर्ने ।
८. निम्न कुराहरू नभएसम्म नाजुक वातावरणीय वासस्थानहरू रहेका क्षेत्रमा आयोजनाका काम कार्यान्वयन नगर्ने, (अ) नाजुक अवस्थामा रहेका वासस्थानमा कुनै प्रतिकूल प्रभाव पर्ने गरी कुनै मापनयोग्य नकारात्मक प्रभाव नपरेको होस् (आ) कुनै पनि थाहा भएको लोपोन्मुख वा नाजुक लोपोन्मुख प्रजातिको आवादीमा कुनै पनि ह्रास नआओस् तथा (इ) कुनै पनि खालका न्यून असरहरूलाई निराकरण गर्न सकियोस् । यदि कुनै आयोजना कानुनी रूपमा संरक्षित क्षेत्रभित्र रहेको छ भने त्यहाँ संरक्षणको उद्देश्यलाई प्रवर्द्धन तथा अभिवृद्धि गर्न अतिरिक्त कार्यक्रम लागू गर्ने । निम्न अवस्थामा प्राकृतिक वासस्थानका क्षेत्रहरूमा कुनै पनि प्रकारको अर्थपूर्ण परिवर्तन अथवा ह्रास आउन दिनु हुँदैन, (अ) कुनै पनि विकल्प छैनन्, (आ) आयोजनाबाट प्राप्त हुने खुद लाभ हदैसम्म वातावरणीय मूल्यभन्दा अत्यधिक रहेको होस्, तथा (इ) कुनै पनि प्रकारको परिवर्तन वा ह्रासलाई उचित रूपमा निराकरण गर्न सकियोस् । नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोतहरूको उचित प्रयोग, विकास तथा व्यवस्थापन गर्ने ।
९. विश्व बैक समूहको वातावरणीय, स्वास्थ्य तथा सुरक्षा निर्देशिकाजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम पद्धतिहरूअनुरूप प्रदुषण रोकथाम तथा नियन्त्रणका प्राविधिकहरू तथा अभ्यासहरू लागू गर्ने । स्वच्छ उत्पादन प्रक्रिया तथा उत्तम ऊर्जा प्रभावकारिताका अभ्यासहरू लागू गर्ने । प्रदुषणबाट बच्ने अथवा बच्न सम्भव नभएमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन, फोहर उत्पादन, तथा खतरापूर्ण सामग्रीहरूको उत्पादन, पारवाहन प्रयोग तथा भण्डारणबाट हुनेजस्ता प्रदुषणहरूको उत्सर्जन तथा विसर्जनको तीव्रता अथवा भार कम गर्ने वा नियन्त्रण गर्ने । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा निषेध गरिएका अथवा क्रमशः कम गर्दै लाने खतरापूर्ण सामग्रीको प्रयोग नगर्ने । एकीकृत कीट व्यवस्थापन गर्ने, तथा सिन्थेटिक रासायनिक किटनाशकमाथिको निर्भरता कम गर्ने ।
१०. कामदारलाई सुरक्षित तथा स्वस्थ काम गर्ने वातावरण प्रदान गर्ने तथा दुर्घटना, चोटपटक एवं रोगबाट बचाउने । स्थानिय समुदायहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षामाथि पर्नसक्ने नकारात्मक प्रभाव तथा जोखिमबाट बच्न अथवा बच्न सकिदैन भने त्यसलाई कम गर्न स्वास्थ्य प्रतिरोधक एवं आपतकालीन तयारी तथा सम्बोधन कार्यको व्यवस्था गर्ने ।
११. भौतिक सांस्कृतिक श्रोतको संरक्षण गर्ने र वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनका क्रममा योग्य तथा अनुभवी विशेषज्ञहरूबाट स्थलगत सर्वे गराएर त्यस्ता श्रोतहरू नष्ट हुनबाट अथवा क्षतिग्रस्त हुनबाट जोगाउने । आयोजना कार्यान्वयनको समयमा पत्ता लागेका सामग्रीको पूर्व अनुमोदित व्यवस्थापन तथा संरक्षण अवधारणा समावेश हुने गरी 'संयोगले प्राप्त' कार्यविधिको प्रयोग गर्ने ।

२. अस्वैच्छिक पुनर्वास सुरक्षण :

उद्देश्य : सम्भव भएसम्म अस्वैच्छिक पुनर्वासको स्थिति आउन नदिने; यस्तो सम्भव नभएमा आयोजना र आयोजना ढाँचाका वैकल्पिक उपायहरूको खोजी गरी अस्वैच्छिक पुनर्वासको स्थितिलाई कम गर्ने; सम्पूर्ण विस्थापित परिवारको जीविकोपार्जनको स्तर सापेक्षिक रूपले आयोजनापूर्वको अवस्थाभन्दा राम्रो बनाउने, नभए पनि कमसेकम सोही अवस्थामै बहाल राख्ने; तथा प्रभावित गरिब र अन्य संकटाभिमखसमूहको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने ।

क्षेत्र र कारण : अस्वैच्छिक पुनर्वास सुरक्षणले (अ) भूमिको अस्वैच्छिक अधिग्रहण, अथवा (आ) कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाइएको अस्वैच्छिक प्रतिबन्धका कारण भौतिक विस्थापन (स्थानान्तरण, बसोवास गर्दै आएका जमिन अथवा आश्रयस्थलको क्षति) तथा/अथवा आर्थिक विस्थापन (जमिन, सम्पत्ति, सम्पत्तिमाथिको पहुँच, आयआर्जनको स्रोत, अथवा जीविकोपार्जनका साधन आदिको क्षति) आदिलाई समेट्छ । यसले पूर्ण वा आंशिक, स्थायी वा अस्थायी कुनै पनि किसिमको क्षति वा अस्वैच्छिक प्रतिबन्धलाई समेट्छ ।

नीति सिद्धान्त :

- विगत, वर्तमान र भविष्यमा पर्ने अस्वैच्छिक पुनर्वासको प्रभाव र जोखिम पहिचानका लागि सकेसम्म सुरुमै आयोजना वर्गीकरण (छनौट) गर्ने । विस्थापित व्यक्तिहरूको सर्वेक्षण तथा/अथवा समग्र गणनाको माध्यमबाट विशेष गरी पुनर्वाससँग सम्बन्धित प्रभाव र जोखिम समेट्ने गरी लैंगिक विश्लेषणसमेत संलग्न भएको पुनर्वास योजनाको दायरा निर्धारण गर्ने ।
- प्रभावित व्यक्ति, रैथाने समुदाय र सम्बन्धित गैरसरकारी संस्थासँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्ने । विस्थापित व्यक्तिहरूको हकअधिकार र पुनर्वासका विकल्पहरूबारे उनीहरूलाई जानकारी गराउने । पुनर्वास कार्यक्रमको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकनमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने । संकटाभिमख समूह, विशेषतः गरिबीको रेखामुनि रहेका, भूमिहीन, प्रौढ, महिला तथा केटाकेटी र आदिवासी जनजाति, कानुनी रूपमा जमिन नभएकाहरूको आवश्यकतालाई विशेष ध्यान पुऱ्याउने र परामर्शमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने । प्रभावित व्यक्तिहरूको सरोकार सम्बोधन गर्न र त्यसको समाधानमा सहजीकरण गर्न गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको स्थापना गर्ने । विस्थापित व्यक्ति र रैथाने समुदायको सामाजिक र सांस्कृतिक संस्थाहरूलाई सहयोग गर्ने । जहाँ अस्वैच्छिक पुनर्वासको प्रभाव र जोखिम जटिल र संवेदनशील हुन्छ, त्यहाँ सामाजिक तयारी चरणबाट क्षतिपूर्ति र पुनर्वास निर्णय अगाडि बढाउनुपर्छ ।
- विस्थापित व्यक्तिहरूको जीविकोपार्जनमा सुधार वा कमसेकम पूर्ववत अवस्थामा बहाली गर्न निम्नलिखित तरिका अपनाइनेछ : (अ) जमिनमा आश्रित जीविकोपार्जन प्रभावित भएको अवस्थामा सम्भव भएसम्म जमिनमा आधारित पुनर्वास रणनीति अवलम्बन गर्ने वा जमिनको क्षतिले जीविकोपार्जनलाई कमजोर नबनाउने अवस्थामा जग्गाको पुनर्स्थापना मूल्यमा नगद मुआब्जा, (आ) समान वा उच्च मूल्यको सम्पत्तिमा पहुँच हुने गरी सम्पत्तिको तत्काल पुनर्स्थापना, (इ) पूर्ववत अवस्थामा बहाली गर्न नसकिने सम्पत्तिको हकमा तत्काल पूर्ण प्रतिस्थापना मूल्यमा मुआब्जा, तथा (ई) सम्भव भएको अवस्थामा लाभ बाँडफाँड योजनामार्फत अतिरिक्त सेवा तथा लाभको उपलब्धता ।
- भौतिक र आर्थिक रूपले विस्थापित व्यक्तिहरूलाई निम्न कुरा समावेश गरी आवश्यक सहायता प्रदान गर्ने : (अ) यदि स्थानान्तरण गर्नुपर्नेछ भने, सुरक्षित उपयोग गर्न सक्ने स्थानान्तरित भूमि, रोजगार र उत्पादन अवसरमा तुलनायोग्य पहुँचसहित पुनर्वास क्षेत्रमा उत्तम आवास व्यवस्था, पुनर्वास भैसकेका मानिसको आर्थिक र सामाजिक तवरले रैथाने समुदायमा समायोजन, तथा रैथाने समुदायसम्म आयोजनाका लाभको विस्तार; (आ) संक्रमणकालीन सहायता र विकास सहायताजस्तै भूमि विकास, ऋण सुविधा, तालिम, वा रोजगारीका अवसर; तथा (इ) आवश्यकतानुसार सार्वजनिक पूर्वाधार र सामुदायिक सेवा ।
- महिलालगायत विस्थापित गरिब र अन्य समूहको जीवनस्तर कमसेकम राष्ट्रिय न्यूनतम मापदण्डसम्म सुधार गर्ने । ग्रामीण क्षेत्रमा वैधानिक तथा थेग्न सक्ने पहुँच भएको जग्गा र अन्य सम्पदा प्रदान गर्ने, र सहरी क्षेत्रमा उनीहरूलाई उपयुक्त आर्थिक स्रोत र वैधानिक तथा थेग्न सक्ने पहुँच भएको पर्याप्त आवास प्रदान गर्ने ।
- यदि जग्गा प्राप्त वार्ताद्वारा गरिन्छ भने पारदर्शी, एकनास र समान किसिमको कार्यविधि विकास गर्ने जसले वार्ताद्वारा जग्गा प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा सामेल हुनेहरूलाई यो प्रक्रियाले समेत आयआर्जन र जीविकोपार्जनको स्तर उत्तिकै वा राम्रो हुनेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न सकोस् ।
- जग्गाको आधिकारिक स्वामित्व नभएका वा कुनै पहिचानयोग्य कानुनी अधिकार नभएका विस्थापित व्यक्तिहरू जमिनवाहेकको सम्पत्तिको क्षतिमा पुनर्वास सहायता र क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नका लागि योग्य हुनेछन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने ।
- विस्थापित व्यक्तिहरूको हकअधिकार, आयआर्जन र जीविकोपार्जन बहाली रणनीति, संस्थागत व्यवस्था, अनुगमन र प्रतिवेदन ढाँचा, बजेट, र समयसीमासहितको कार्यान्वयन तालिका आदिको बेलिबिस्तारसहित पुनर्वास योजना तयारी गर्ने ।
- आयोजनाको लेखाजोखा अगावै, उचित समयमा परामर्श भएको छ भन्ने कुराको दस्तावेज (लेखोट) लगायत मस्यौदा पुनर्वास योजना प्रभावित व्यक्तिहरू र अरू सरोकारवालाले बुझ्न सक्ने भाषा र उनीहरूको सहज पहुँच भएको स्थानमा सार्वजनिक गर्ने । प्रभावित व्यक्तिहरू र अन्य सरोकारवालाले अन्तिम पुनर्वास योजना र यसको अद्यावधिक भाग सार्वजनिक गर्ने ।
- विकास आयोजना वा कार्यक्रमको अभिन्न अंगका रूपमा अस्वैच्छिक पुनर्वासलाई ग्रहण र कार्यान्वयन गर्ने । आयोजनाको लागत र लाभमा पुनर्वासको सम्पूर्ण खर्च समावेश गर्ने । उल्लेखनिय अस्वैच्छिक पुनर्वासको प्रभाव भएका आयोजनाहरूमा अस्वैच्छिक पुनर्वास प्रभागको कार्यान्वयन आयोजनाभित्रको स्वतन्त्र कार्यविधि अन्तर्गत सञ्चालन हुने गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- भौतिक वा आर्थिक विस्थापनअगावै क्षतिपूर्ति तथा अन्य पुनर्वाससम्बन्धी हकअधिकार प्रदान गर्ने । आयोजना कार्यान्वयनको अवधिभर नजिकबाट रेखदेखभित्र पुनर्वास योजना लागू गर्ने ।
- पुनर्वासका उपलब्धि र विस्थापितहरूको जीवनस्तरमा परेको प्रभावको अनुगमन र विश्लेषण गर्ने, साथै आधारभूत अवस्था र पुनर्वास अनुगमको परिणामका आधारमा पुनर्वास योजनाको उद्देश्य परिपूर्ति भए नभएको विश्लेषण गर्ने । अनुगमन प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्ने ।

३. आदिवासी जनजातीहरूको सुरक्षण:

उद्देश्य : आदिवासी/जनजाति आफैले परिभाषित गरेको पहिचान, आत्मसम्मान, मानवअधिकार, जीविकोपार्जन पद्धति, र सांस्कृतिक अद्वितीयतालाई पूर्ण रूपमा आदर हुन सक्ने किसिमले कुनै पनि आयोजनाको तयारी र कार्यान्वयन गर्ने जसको फलस्वरूप उनीहरूले : (अ) सांस्कृतिक रूपले उपयुक्त सामाजिक र आर्थिक लाभ प्राप्त गर्न सक्नु, (आ) आयोजनाकाकारण कुनै प्रतिकूल असरबाट पीडित हुन नपरोस्, तथा (इ) उनीहरूलाई प्रभावित गर्ने आयोजनामा सक्रिय रूपले सहभागी हुन सक्नु ।

क्षेत्र र कारण : आयोजनाले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आदिवासी/जनजातिको प्रतिष्ठा, मानवअधिकार, जीविकोपार्जन पद्धति वा सांस्कृतिलाई प्रभावित गरेमा वा आदिवासी/जनजातिको स्वामित्व भएको, उपभोग गरेको, ओगटेको, वा पुख्र्यौली पहिचान वा सम्पत्ति भनी दावी गरेको कुनै भूभाग वा प्राकृतिक वा सांस्कृतिक सम्पदा प्रभावित भएमा आदिवासी जनजाति सुरक्षण आवश्यकता आकर्षित हुनेछ । आदिवासी जनजाति शब्द साधारणतः निम्न विशेषता भएको पृथक, संकटाभिमूख, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समूहलाई जनाउनको निम्ति प्रयोग गरिन्छ : (अ) पृथक आदिवासी सांस्कृतिक समूहको सदस्यका रूपमा स्वपहिचान र अरूबाट यो पहिचानको मान्यता; (आ) आयोजना क्षेत्रभित्र भौगोलिक रूपमा पृथक वासस्थान वा पुख्र्यौली भूभाग तथा उल्लिखित वासस्थान वा भूभागमा रहेको प्राकृतिक सम्पदासँग सामूहिक सम्बन्ध, (इ) मुलधारको (बहुसंख्यक) समाज र सांस्कृतिक अलग परम्परागत सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक वा राजनीतिक संस्थाहरू; (ई) एक पृथक भाषा, जुन देश वा क्षेत्रको आधिकारिक भाषाभन्दा सामान्यतः फरक छ । उल्लिखित विशेषतालाई मध्यनजर गर्दै राष्ट्रिय कानून, परम्परागत कानून र राष्ट्र एक पक्ष भएको कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त (अभिसन्धि) समेतलाई ध्यान दिइनेछ । एक समूहको आयोजना क्षेत्रभित्र भौगोलिक रूपमा पृथक वासस्थान वा पुख्र्यौली भूभाग बलपूर्वक खोसिएका कारण ती भूभागसँग उनीहरूको सामूहिक सम्बन्धविच्छेद भएको अवस्थामा यो नीति मातहत लाभ लिनका लागि त्यस्तो समूह योग्य ठहरिन्छ ।

नीति सिद्धान्त :

- निम्न कुराको निर्धारण गर्न जतिसक्दो चाँडो आयोजना छनौट गर्ने: (अ) आयोजना क्षेत्रमा आदिवासी जनजाति मौजुद/उपस्थित छन् वा आयोजना क्षेत्रसँग उनीहरूको सामूहिक सम्बन्ध छ; अथवा (आ) आदिवासी जनजातिमा आयोजनाको प्रभाव सम्भावित छ वा छैन ।
- आदिवासी जनजातिमा पर्न सक्ने अनुकूल तथा प्रतिकूल दुवै किसिमका सम्भावित प्रभावको विश्लेषण गर्न सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त र लैंगिक संवेदनशील सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन वा यस्तै विधिको प्रयोग गर्ने । आयोजनाको लाभका प्रावधान र निराकरणका उपायहरूको तर्जुमा गर्दा प्रभावित आदिवासी जनजातिको रोजाइ र उनीहरूले अधि सारेका विकल्पहरूलाई पूर्णरूपले ध्यान दिने । आदिवासी जनजातिका लागि सामाजिक तथा आर्थिक लाभको पहिचान गर्ने, जुन सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त होस् तथा आदिवासी जनजातिमा पर्न सक्ने प्रतिकूल असर छुल्न, कम गर्न तथा/अथवा निराकरण गर्ने उपायहरूको विकास गर्ने ।
- (अ) आदिवासी जनजातिमा पर्न सक्ने प्रतिकूल असर छुल्नका लागि आयोजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा विभिन्न उपाय अवलम्बन गर्ने र यदि सो सम्भव नभएमा त्यस्ता असर कम गर्न, निराकरण गर्न वा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने, तथा (आ) सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त तवरले प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायका लागि आयोजनाबाट प्राप्त हुने फाइदाको उपयोग/व्यवस्थापन गर्न प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदाय र सम्बन्धित आदिवासी जनजातिका संगठनहरूको सक्रिय सहभागिताका लागि अर्थपूर्ण परामर्श गर्ने । आदिवासी जनजातिको सक्रिय सहभागितालाई बढावा दिन उनीहरूलाई प्रभावित गरिरहेको आयोजनाले सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त र लैंगिक रूपमा समावेशी क्षमता विकासका कार्यक्रम उपलब्ध गराउनेछ । आदिवासी जनजातिको चासो/गुनासो ग्रहण गर्न र त्यसको समाधानका लागि सहजीकरण गर्न एक सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त र लैंगिक समावेशी गुनासो निदान संयन्त्रको स्थापना गर्ने ।
- निम्नलिखित आयोजनाका गतिविधिमा आदिवासी समुदायको सहमति प्राप्त गर्ने : (अ) आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक सम्पदा र ज्ञानको व्यावसायिक विकास, (आ) परम्परागत वा प्रथागत जमिनबाट भौतिक रूपमा विस्थापन; तथा (इ) परम्परागत रूपमा उपभोग गरिराखेको जमिनभित्र रहेका प्राकृतिक सम्पदाको व्यावसायिक विकास गर्दा त्यसले जीविकोपार्जन वा सांस्कृतिक, समारोह वा आध्यात्मिक उपयोग जसले आदिवासी जनजातिको पहिचान र सामुदायिक अस्तित्वको व्याख्या गर्दछ, आदिमा प्रभाव पर्दछ । यो नीति लागू गर्ने प्रयोजनका लागि प्रभावित आदिवासी जनजातिको सहमति भन्नाले आदिवासी जनजातिको समुदायद्वारा व्यक्तिगत तथा/अथवा उनीहरूको मान्यताप्राप्त प्रतिनिधिमार्फत आयोजनाका गतिविधिमा प्राप्त बृहत्तर सहयोग तथा सामूहिक अभिव्यक्तिलाई जनाउँदछ ।
- सम्भव भएसम्म आरक्षित क्षेत्र र प्राकृतिक सम्पदाको पहुँचमा रोक लगाउने तथा त्यस क्षेत्रबाट भौतिक रूपमा विस्थापन गराउने खालका क्रियाकलापलाई छुल्ने । जहाँ छुल्न सम्भव छैन त्यहाँ आयोजनाबाट प्रभावित आदिवासी समुदायको सहभागिता त्यस्तो क्षेत्र तथा प्राकृतिक सम्पदाको व्यवस्थापन प्रबन्ध तर्जुमा कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन आदिमा भएको छ र त्यसबाट प्राप्त लाभ न्यायसंगत ढंगले वितरण गरिने छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने ।
- योग्य र अनुभवी विशेषज्ञको सहयोगमा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनमा आधारित भएर आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) तयार गर्ने जुन आदिवासी ज्ञान र प्रभावित आदिवासी समुदायको सहभागितामा तयार भएको होस् । आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) मा आयोजना कार्यान्वयनको अवधिमा प्रभावित आदिवासी समुदायसँग निरन्तर गरिने परामर्शको ढाँचा समावेश; आदिवासी मानिसले सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त लाभ प्राप्त गरे भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न अवलम्बन गरिने उपायको उल्लेख; आयोजनाका कुनै पनि प्रतिकूल प्रभावलाई छुल्न, कम गर्न, निराकरण गर्न वा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने उपायको पहिचान; तथा सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त गुनासो सुन्ने कार्यविधि, अनुगमन र मूल्यांकन प्रबन्ध, तथा बजेट र तर्जुमा गरिएका उपायको कार्यान्वयनका लागि समयसीमा तोकिएका कार्य समावेश हुन्छन् ।
- आयोजनाको लेखाजोखा अगावै, उचित समयमा परामर्श भएको छ भन्ने कुराको दस्तावेज (लेखोट) र सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनको परिणामलगायत मस्यौदा आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) प्रभावित आदिवासी समुदाय र अरू सरोकारवालाले बुझ्न सक्ने भाषा र उनीहरूको सहज पहुँच भएको स्थानमा सार्वजनिक गर्ने । प्रभावित आदिवासी समुदाय र अन्य सरोकारवालामा सझ अन्तिम आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) र यसको अद्यावधिक भाग सार्वजनिक गर्ने ।

८. (अ) आदिवासी जनजातिको प्रथागत रूपमा स्वामित्व भएको वा परम्परागत रूपमा उपभोग गरिआएको वा ओगटेको जमिन वा कुनै भूभागमा कानुनी रूपले अधिकार स्थापित गर्ने गरी गरिने क्रियाकलाप, वा (आ) त्यस्तो जमिनको अस्वैच्छक अधिग्रहण गर्ने कार्य भएका आयोजनामा त्यस्ता जग्गा तथा भूभाग वा पैत्रिक परम्परागत अधिकारलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्नका लागि कार्ययोजना तयार गर्ने ।
९. योग्य र अनुभवी विशेषज्ञको सेवा लिई आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) कार्यान्वयनको अनुगमन; सम्भव भएको स्थानमा सहभागितामूलक अनुगमन अवधारणको अवलम्बन; र आधारभूत अवस्था र आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) अनुगमको परिणामका आधारमा आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) को उद्देश्य र इच्छाइएको उपलब्धी प्राप्त भए नभएको विश्लेषण गर्ने; अनुगमन प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्ने ।

ख. नीति कार्यान्वयनको प्रक्रिया

१. सामान्य आवश्यकताहरू

४९. **छनोट तथा वर्गीकरण.** एडिबीले पर्याप्त सूचना उपलब्ध भएपछि, आयोजनाहरूको छनोट तथा वर्गीकरण गर्ने कार्य आयोजना तयारीको सुरुको अवस्थामै गर्दछ। छनोट तथा वर्गीकरणको कार्य (अ) कुनै आयोजनाले प्रभाव पार्न सक्ने असर र जोखिमहरूको महत्व प्रतिबिम्बित गर्न (आ) सुरक्षण उपायहरूका लागि आवश्यक मूल्यांकन तथा संस्थागत श्रोतको पहिचान गर्न तथा (इ) सूचना सार्वजनिक गर्ने आवश्यकताबारे निर्णय लिन गरिनेछ ।

५०. **वातावरणीय वर्गीकरण.** एडिबीको सहयोगप्राप्त आयोजनाहरूले पार्न सक्ने सम्भाव्य वातावरणीय असर प्रतिबिम्बित गर्न एउटा वर्गीकरण प्रणालीको प्रयोग गरिन्छ । आयोजना क्षेत्रमा पर्न सक्ने प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, समग्र तथा आउन सक्ने असरसमेत समावेश हुने गरी त्यसको वातावरणीय हिसाबले संवेदनशील पक्षहरूका आधारमा आयोजनाको वर्गीकरण गरिन्छ । प्रत्येक प्रस्तावित आयोजनाहरूमा त्यसले पार्न सक्ने सम्भाव्य वातावरणीय असरहरूको किसिम, स्थान, तह, संवेदनशीलता तथा त्यसको सम्भावित असरहरूको मात्राका आधारमा जाँच गरिन्छ । आयोजनाहरूलाई निम्न चार वर्गीकरणमध्ये एक श्रेणीमा राखिन्छ :

- (अ) **श्रेणी क.** प्रस्तावित आयोजनाले पार्ने नकारात्मक असरहरू पुनः सच्याउन नसकिने स्थायी प्रकारको, विविध अथवा अनुमान गर्ने नसकिने खालका भए त्यस्ता आयोजनालाई श्रेणी क मा राखिन्छ । यी असरहरूले आयोजनास्थल तथा भौतिक संरचना निर्माण स्थलभन्दा बृहत क्षेत्रमा प्रभाव पार्दछन् । यस्ता आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन अध्ययन (इआइए) आवश्यक हुन्छ ।
- (आ) **श्रेणी ख.** त्यस्ता प्रस्तावित आयोजनाहरू श्रेणी ख मा पर्दछ जसले पार्न सक्ने नकारात्मक वातावरणीय असर श्रेणी क मा पर्ने आयोजनाहरूले पार्न सक्नेभन्दा कम हुन्छन् । यी असरहरू आयोजना स्थलभित्र सीमित हुन्छन्, पुनः सच्याउन नसकिने स्थायी प्रकारका असर भए पनि थोरै मात्र हुन्छन्, तथा अधिकांश असरलाई निराकरण गर्ने उपायहरू श्रेणी क का आयोजनाको तुलनामा सजिलोसँग र सामान्य उपायको डिजाइन गर्न सकिन्छ । यस श्रेणीका आयोजनाहरूको लागि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (आईई) आवश्यक हुन्छ ।
- (इ) **श्रेणी ग.** त्यस्ता प्रस्तावित आयोजनाहरू श्रेणी ग मा पर्छन् जसले नकारात्मक असरहरू पार्दैनन् अथवा भएपनि सामान्य र न्यूनतम हुन्छन् । यस्ता आयोजनाहरूको वातावरणीय मूल्यांकन गर्नु पर्दैन, तथापि सम्भावित वातावरणीय असरहरूबारे सामान्य समीक्षा गर्नु पर्दछ ।
- (ई) **श्रेणी एफआई.** त्यस्ता प्रस्तावित आयोजना श्रेणी एफआई (Category F.I.) मा वर्गीकरण गरिन्छ जसमा एडिबीको लगानी एफआईको लागि वा सो मार्फत गरिन्छ (अनुच्छेद ६५-६७) ।

५१. **अस्वैच्छक पुनर्वास.** एडिबीले आफ्ना सबै आयोजनाहरूमा अस्वैच्छक पुनर्वासको मुद्दा छ वा छैन भनी छनोट गर्दछ । अस्वैच्छक पुनर्वास भएका आयोजनाहरूमा त्यसबाट पर्न सक्ने असरको परिणाम तथा मात्रा का आधारमा पुनर्वास योजना तयार गरिन्छ । असरहरूको मात्रा (अ) भौतिक तथा आर्थिक विस्थापनको मात्रा, र (आ) प्रभावित मानिसहरूको जोखिमका आधारमा निर्णय गरिन्छ । एफआई आयोजनाको लागि अनुच्छेद ६५-६७ हेर्नुहोस् ।

५२. **आदिवासी जनजातिहरू** . एडिबीले आफ्ना सबै आयोजनाहरूमा आदिवासी जनजातिहरू माथि पर्न सक्ने प्रभाव छ वा छैन भनी छनोट गर्दछ । आदिवासी जनताहरूमाथि प्रभाव पर्न सक्ने आयोजनाहरूमा उनीहरूका लागि योजना तयार गरिन्छ । त्यस्तो योजनाको विस्तृतता तथा व्यापकता पर्न सक्ने नकारात्मक असरको मात्रामा निर्भर गर्दछ । यस्तो मात्रा (अ) आदिवासी जनजातिहरूको जमिन तथा प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच तथा प्रयोगसम्बन्धी उनीहरूको परापूर्वकालदेखि चलिआएको पारम्परिक अधिकार, सामाजिक-आर्थिक स्थिति, सांस्कृतिक तथा सामुदायिक अखण्डता, स्वास्थ्य, शिक्षा, जीविकोपार्जन प्रणाली र सामाजिक सुरक्षणको स्थिति, पारम्परिक ज्ञान, तथा (आ) प्रभावित आदिवासी जनताहरूमा पर्न सक्ने जोखिमको मूल्यांकनका आधारमा निर्धारण गरिन्छ । एफआई आयोजनाहरूका लागि अनुच्छेद ६५-६७ हेर्नुहोस् ।

५३. **सूचनाको सार्वजनिकीकरण**. एडिबीको सार्वजनिक सञ्चार नीतिअनुसार सर्वसाधारण जनता लगायत प्रभावित व्यक्ति तथा अन्य सरोकारवालाले बुझ्ने भाषामा, उनीहरूको पहुँच भएको स्थानमा, समयोचित ढंगले वातावरणीय तथा सामाजिक मुद्दाहरूबारेका सकारात्मक तथा नकारात्मक सूचनाहरू उपलब्ध गराउनका लागि आफ्ना ऋणी तथा सेवाग्राहीहरूसँग सहकार्य गर्न एडिबी प्रतिबद्ध छ जसले गर्दा उनीहरूले आयोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा सार्थक जानकारीहरू उपलब्ध गराउन सक्नु । एडिबीले निम्नलिखित सुरक्षणका प्रतिवेदनहरू आफ्नो वेबसाइटमा राख्नेछ :

- (अ) वातावरण श्रेणी क मा पर्ने आयोजनाहरूको हकमा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको मस्यौदा प्रतिवेदन एडिबी बोर्डले छलफलमा राख्नुभन्दा १२० दिनअगावै ।
- (आ) मस्यौदा वातावरणीय मूल्यांकन तथा पुनरावलोकन रूपरेखा, मस्यौदा पुनर्वास रूपरेखा तथा/अथवा योजना, तथा मस्यौदा आदिवासी जनजाति योजना तर्जुमा रूपरेखा तथा/अथवा योजनाहरू आयोजनाको लेखाजोखा हुनुअगावै ।
- (इ) अन्तिम अथवा अद्यावधिक वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन तथा/अथवा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण, पुनर्वास योजना, तथा आदिवासी जनजाति योजना प्राप्त भएपश्चात ।
- (ई) ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजना कार्यान्वयनको समयमा बुझाउने वातावरणीय, अस्वैच्छिक पुनर्वास, र आदिवासी जनजातिहरूको अनुगमनको प्रतिवेदन प्राप्त भएपश्चात ।

५४. **परामर्श तथा सहभागिता**. सार्थक परामर्शलाई व्यवहारमा लागू गर्न आफ्ना ऋणी/सेवाग्राहीहरूसँग सहकार्य गर्न एडिबी प्रतिबद्ध छ । यो नीति लागू गर्नका लागि सार्थक परामर्श एउटा त्यस्तो प्रक्रिया हो जुन (अ) आयोजनाको तयारीको प्रारम्भिक चरणमा सुरु भई सम्पूर्ण आयोजनाचक्रभर निरन्तर चलिरहन्छ, (आ) प्रभावित मानिसलाई समयोचित रूपमा तथा पर्याप्त सूचना राम्रोसँग बुझिने गरी तथा सहज रूपमा पहुँच हुने गरी उपलब्ध गराउँदछ, (इ) कुनै पनि भय अथवा त्रासमुक्त वातावरणमा गरिन्छ, (ई) यो लैंगिक रूपमा समावेशी हुन्छ, र उपेक्षित तथा संकटाभिमूख समूहको आवश्यकता अनुरूप तयार गरिएको हुन्छ, तथा (उ) प्रभावित मानिस तथा अन्य सरोकारवालाको प्रासंगिक विचारलाई आयोजनाको डिजाइन, निराकरणका उपाय, विकासको प्रतिफलको बाँडफाँड तथा अवसर र कार्यान्वयनका मुद्दाहरूमा सामेल गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्दछ । एडिबीले उसका ऋणी/सेवाग्राहीहरू र आयोजना प्रभावित समुदाय, समूह अथवा मानिस तथा नागरिक समाजबीच तिनमा पर्ने असर तथा जोखिम अनुरूप सूचनाको सम्प्रेषण, परामर्श तथा बुझ्ने गरिने सहभागितामार्फत संवाद कायम होस् भन्ने चाहन्छ । महत्वपूर्ण रूपमा नकारात्मक वातावरणीय, अस्वैच्छिक पुनर्वास, अथवा आदिवासी जनजातिहरूमाथि असर गर्ने खालका आयोजनाहरूमा एडिबीको आयोजना टोली प्रभावित मानिसहरूको चिन्ता/चासो बुझ्नु तथा ती चासोहरू आयोजनाको डिजाइन तथा सुरक्षण योजनाभित्र सम्बोधन गर्ने, सुनिश्चित गर्ने, परामर्श गरिने कार्यक्रममा सहभागी हुन्छन् ।

५५. यसअलवा, केही आयोजनाको परिस्थितिमा आदिवासी जनजातिहरू संकटाभिमूख हुन सक्छन् भन्ने कुरा एडिबीले मानेको छ । त्यसैकारण, आयोजनाका निम्नलिखित कार्यहरूमा सार्थक परामर्शको माध्यमबाट प्रभावित आदिवासी समुदायहरूसँग सहमति लिने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ (अ) आदिवासी जनताहरूको सांस्कृतिक श्रोत तथा ज्ञानको व्यावसायिक विकास (आ) पारम्परिक तथा सांस्कृतिक जमिनबाट गरिने भौतिक विस्थापन, तथा (इ) आदिवासी जनताहरूको पहिचानलाई परिभाषित गर्ने पारम्परिक प्रयोगमा रहेको जमिनमा भएको प्राकृतिक स्रोतहरूको व्यावसायिक विकास जसले उनीहरूको जीविकोपार्जन अथवा सांस्कृतिक, सांस्कृतिक अनुष्ठान, अथवा आध्यात्मिक

प्रयोगमाथि असर पुऱ्याउनेछ । नीतिलाई लागु गर्ने उद्देश्यका लागि प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायको सहमति भन्नाले त्यस्ता समुदायको व्यक्तिगत तथा/अथवा उनीहरूका मान्यताप्राप्त प्रतिनिधिहरूले प्रस्तुत गरेका आयोजनाका कार्यहरूमा बृहत्तर सामुदायिक समर्थनको अभिव्यक्तिलाई बुझाउँछ । यस्तो बृहत्तर सामुदायिक समर्थन केही व्यक्ति अथवा समूहहरूले आयोजनाका कार्यहरूमा असहमति व्यक्त गरे पनि रहिरहनेछ । ऋणी/सेवाग्राहीहरूले प्रभावित आदिवासी समुदायले आयोजनाका कार्यहरूमा बृहत्तर समर्थन व्यक्त गरेका छन् र कहाँ त्यस्तो बृहत्तर सामुदायिक समर्थन रहेको छ भन्ने निश्चय गर्नेछ । आदिवासी जनजातिहरूमाथिको योजनाले यस्तो परामर्शको प्रक्रियाहरूको स्पष्ट अभिलेख राख्नेछ । एडिबीले ऋणी/सेवाग्राहीले अभिलेखमा राखेको सहभागिता प्रक्रियाको समीक्षा गर्नेछ, साथै, आफ्नो जाँचमार्फत आदिवासी समुदायहरूले आयोजनाका कार्यमा बृहत्तर सामुदायिक समर्थन प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ । त्यस प्रकारको बृहत्तर सामुदायिक समर्थन नरहेका आयोजनाहरूमा एडिबीले लगानी गर्ने छैन ।

५६. विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण तथा समीक्षा. लगानीका लागि प्रस्तावित आयोजनाहरूमा एडिबीले समष्टिगत मूल्यांकन अध्ययनको एक भागको रूपमा विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण तथा समीक्षा सहित ऋणी/सेवाग्राहीको सुरक्षण दस्तावेजहरू तथा सुरक्षण उपायहरूको समीक्षा गर्नेछ । एडिबीको सुरक्षण मूल्यांकन अध्ययन तथा समीक्षाले सुरक्षणका दस्तावेजका साथै वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन र योजना प्रक्रियामा जोड दिएको छ । विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण तथा समीक्षाले स्थलगत भ्रमण तथा प्रतिवेदनहरूको अध्ययन दुवै समावेश गरेको हुन्छ । यस्तो विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण तथा समीक्षामार्फत एडिबीले निम्नलिखित विषयहरू निश्चित गर्दछ: (अ) आयोजनाको मुख्य सामाजिक तथा वातावरणीय असर तथा जोखिम पहिचान गर्ने: (आ) आयोजना डिजाइन तथा सुरक्षण योजनामा नकारात्मक असरबाट बच्ने, कम गर्ने, निराकरण गर्ने, अथवा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने प्रभावकारी उपाय संलग्न गरिएको छ भन्ने कुरा यकिन गर्ने (इ) ऋणी/सेवाग्राहीले सुरक्षणका आवश्यकता १-४ मा लेखिएबमोजिम एडिबीको सुरक्षण नीति सिद्धान्त तथा आवश्यकता बुझेका छन् भन्ने कुरा यकिन गर्ने, र उनीहरूसँग सामाजिक तथा वातावरणीय असरहरू तथा/अथवा जोखिम व्यवस्थापन गर्न यथेष्ट आवश्यक प्रतिबद्धता एवं क्षमता छ भन्ने सुनिश्चित गर्ने: (ई) सुरक्षण योजनामा तेस्रो पक्षको भूमिका उचित तवरले परिभाषित गरिएको छ भन्ने यकिन गर्ने तथा (उ) प्रभावित मानिसहरूसँग एडिबीको निर्दिष्ट आवश्यकता बमोजिम परामर्श गरिएको छ भन्ने यकिन गर्ने । मूल्यांकन तथा योजना प्रक्रिया अथवा एडिबीको सुरक्षणसम्बन्धी आवश्यकता बमोजिम सुरक्षण दस्तावेज नभएका विषयहरूमा ऋणी/सेवाग्राहीले थप विश्लेषण गर्न तथा/अथवा सुरक्षण योजनामा सुधार गर्नुपर्ने हुन्छ । ऋणी/सेवाग्राहीको प्रस्तावित आयोजनामा सुरक्षण योजना लागु गर्न क्षमतामा कमी छ भने त्यस्तोबेलामा आयोजनामा क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम पनि समावेश गरिनेछ । एडिबीले धेरै जटिल तथा संवेदनशील²⁷ भनेर पहिचान गरेका आयोजनाहरूमा एडिबीले ऋणी/सेवाग्राहीले स्वतन्त्र सल्लाहकार समूहमार्फत आयोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा कार्य गराउने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ ।

५७. अनुगमन तथा रिपोर्टिङ. एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राही दुवैको आआफ्नै अनुगमनका दायित्व हुन्छन् । अनुगमनको दायरा, तिनको कार्यसूची र समय आयोजनाको असर तथा जोखिमको स्तरअनुसार हुनेछ । कानुनी सम्भौतामा उल्लेख भएबमोजिम सुरक्षणका उपाय तथा सम्बन्धित सुरक्षण योजना लागु गराउने दायित्व ऋणी/सेवाग्राहीको हुन्छ, तथा उनीहरूले कार्यान्वयनको नतिजाअनुसार आवधिक रूपमा अनुगमन प्रतिवेदन तयार गरी बुझाउनुपर्ने हुन्छ । एडिबीका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले निम्नलिखित कार्यहरू गर्नु पर्नेछ :

- (अ) सुरक्षण योजनाहरूको कार्यान्वयन प्रगति अनुगमन गर्ने प्रक्रिया स्थापना गर्ने र कायम राखिराख्ने ,
- (आ) सुरक्षण उपायहरूको अनुपालन भए नभएको तथा तिनको वाञ्छित उपलब्धी तर्फको प्रगतिबारे अनुगमन गर्ने,

²⁷ अति जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाहरू भन्नाले त्यस्ता आयोजनाहरू जुन एडिबीले अति जोखिमयुक्त वा निरन्तर वा गम्भिर तथा बहुआयामिक र साधारणतया अन्तरसम्बन्धित सम्भावित सामाजिक र/वा वातावरणीय प्रभाव भएका भन्ने ठान्दछ ।

- (इ) अनुगमनका नतिजाहरूको अभिलेख राख्ने तथा तिनलाई सार्वजनिक गर्ने र आवधिक अनुगमन प्रतिवेदनमा आवश्यक सुधारात्मक एवंनिरोधक कार्यहरूको यकिन गर्ने,
- (ई) वाञ्छित उपलब्धीहरूतर्फ प्रगति भएको सुनिश्चित गर्न यी कार्यहरूको नियमित अनुगमन गर्ने,
- (उ) उल्लेख्य असर तथा जोखिम भएका आयोजनाहरूको अनुगमन सूचनाहरूको जाँच गर्न योग्य र अनुभवी वाह्य विशेषज्ञ²⁸ अथवा योग्य गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोग लिने,
- (ऊ) अत्यन्त जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाहरूको अनुगमनका लागि स्वतन्त्र सल्लाहकार समूहको सेवा लिने,
- (ऋ) एडिबीसँग भएको सम्झौताअनुसार आवधिक रूपमा सुरक्षण उपायहरूको अनुगमन प्रतिवेदन बुझाउने ।

५८. एडिबीले ऋणी/सेवाग्राहीसँग सम्झौता भएको कानुनी दस्तावेजमा उल्लिखित प्रतिबद्धता अनुसार आयोजनाको कार्य सम्पादन भए नभएको समीक्षा गर्दछ । एडिबीले गर्ने अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका कार्यहरू आयोजनाको असर तथा जोखिमअनुरूप हुन्छ । सामाजिक तथा वातावरणीय सुरक्षणको अनुगमन एवं सुपरिवेक्षण आयोजनाको कार्य सम्पादन अनुगमन प्रणालीसँग समाहित गरिएको हुन्छ । एडिबीले आयोजना सम्पन्न प्रतिवेदन तयार नगरूञ्जेल आयोजनाको अनुगमन निरन्तररूपमा गरिरहन्छ । एडिबीले आयोजना कार्यान्वयनको अनुगमन गर्न निम्नलिखित कार्य गर्नेछ :

- (अ) नकारात्मक वातावरणीय तथा सामाजिक असरहरू भएको आयोजनामा आवधिक स्थलगत भ्रमण गर्नेस
- (आ) वातावरणीय तथा सामाजिक रूपले अर्थपूर्ण नकारात्मक प्रभाव भएका आयोजनाहरूमा एडिबीको सुरक्षण विशेषज्ञ, अधिकृत, अथवा परामर्शदाताहरूमार्फत सुपरिवेक्षण अभियान सञ्चालन गर्ने,
- (इ) योजना र एडिबीसँग गरिएको सम्झौताअनुसार नकारात्मक प्रभाव तथा जोखिमहरू सम्बोधन गरिएको सुनिश्चित गर्न ऋणी/सेवाग्राहीबाट प्राप्त आवधिक अनुगमन प्रतिवेदनको समीक्षा गर्ने,
- (ई) कानुनी सम्झौता पत्रमा समावेश भएको कोभेनान्ट बमोजिम यदि कुनै सुरक्षण प्रतिबद्धता पालन गर्न त्रुटि भएको भए ऋणी/सेवाग्राहीसँगको सहकार्यमा त्यस्तो त्रुटि सच्याउने, र अनुपालन पुनः स्थापित गराउन गर्न यथोचित सुधारको प्रयास गर्ने,
- (उ) आधारभूत अवस्था तथा अनुगमनका परिणामहरूलाई ध्यानमा राखेर सुरक्षण योजनाको उद्देश्य र वाञ्छित उपलब्धी हासिल भए नभएको मूल्यांकन हुनेगरी आयोजनाको अन्तिम प्रतिवेदन तयार गर्ने ।

५९. **स्थानीयस्तरमा गुनासो संयन्त्र.** एडिबीले उसका ऋणी/सेवाग्राहीबाट आयोजना स्तरमा गरिएका वातावरणीय तथा सामाजिक कार्य तथा त्यसको असरका कारण उत्पन्न हुने प्रभावित व्यक्तिहरूको चासो तथा गुनासाहरू बुझ्न र त्यसलाई सम्बोधन गर्न ऋणी/सेवाग्राहीले गुनासो निदान संयन्त्र स्थापना गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यक ठानेको छ । आयोजनाबाट पर्न सक्ने जोखिम तथा असरका आधारमा गुनासो निदान संयन्त्रको आकार निर्धारण गर्नुपर्छ । संयन्त्रले प्रभावित मानिसहरूको चासो तथा गुनासोलाई लैगिक रूपमा संवेदनशील, सांस्कृतिक रूपमा उचित र समाजको सबै तप्काहरूको सहज पहुँच हुने गरी सजिलै बुझ्न सकिने र पारदर्शी ढंगले सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।

६०. **जवाफदेहिता प्रणाली.** आयोजना प्रभावित मानिसहरूले आफ्ना गुनासो एडिबीको जवाफदेहिता प्रणालीमा पनि बुझाउन सक्दछन् । जवाफदेहिता प्रणालीले एउटा स्वतन्त्र मञ्च तथा प्रक्रिया उपलब्ध गराउँछ, जसबाट एडिबीले लगानी गरेका आयोजनाबाट प्रभावित मानिसले आफूलाई परेका समस्याबारे ध्यानाकर्षण गराउन तथा तिनको निदान गराउन सक्दछन्, साथै एडिबीको सञ्चालन नीति तथा प्रक्रियामाहरू कथित उल्लंघनको पनि रिपोर्ट गर्न सक्नदछन् । जवाफदेहिता प्रणालीमा दुई भिन्न तर अन्तरसम्बन्धित निम्न चरणहरू रहेका छन् (अ) परामर्शको चरण, जसमा

²⁸ वाह्य विशेषज्ञ भन्नाले दैनिक आयोजना कार्यान्वयन वा रेखदेखमा सामेल नभएका विशेषज्ञहरू ।

आयोजना प्रभावित व्यक्तिहरूले आफ्ना समस्या निदानका लागि सहयोग पुऱ्याउन एडिबीले एक विशेष आयोजना सहजकर्ताको नेतृत्वमा टोली राखेको हुन्छ, जसले सिधै एडिबीका अध्यक्षलाई प्रत्यक्ष रिपोर्टिङ गर्दछ, तथा (आ) अनुपालन समीक्षा चरण, तीन सदस्यीय समिति जसले एडिबीको सञ्चालक समिति (बोर्ड अफ डाइरेक्टर्स) लाई प्रत्यक्ष रिपोर्टिङ गर्छ । अनुपालन समीक्षा समितिले एडिबीको सञ्चालन नीति तथा प्रक्रियाहरू उल्लंघन भएका आयोजनाप्रभावित मानिसलाई प्रत्यक्ष नकारात्मक असर तथा भौतिक क्षति भएको आरोपबारे सञ्चालक समितिले छानविन गर्दछ, जसमा सुरक्षण नीतिहरू पनि पर्दछन् । साथै उक्त समितिले ती नीति तथा प्रक्रियाहरूबमोजिम अनुपालन सुनिश्चित गराउने उपायबारे सुझाव पनि दिन्छ ।

२. विशेष आवश्यकताहरू

६१. अनुच्छेद ४९-६० मा उल्लेखित सामान्य आवश्यकताका मापदण्ड अनुसार स्थापित भएका आयोजना ऋणका सामान्य प्रक्रियाहरूसँगै विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूमा वातावरणीय तथा सामाजिक असर एवं जोखिमहरू सम्बोधन गर्न मुद्दाअनुरूपका आवश्यकताहरू तयारी गर्ने विधि अपनाउन जरूरी छ । अनुसूची ४ ले कार्यक्रम ऋण क्षेत्रगत ऋण मल्टी ट्रेन्च लगानीको सुविधा, आपतकालीन सहयोग ऋण, विद्यमान सुविधाहरू, वितीय मध्यस्थकर्ताहरू, तथा सामान्य कर्पोरेट लगानीहरूका लागि थप आवश्यकताबारे जानकारी दिएको छ । जब नयाँ ऋणका ढाँचाहरू विकास गरिन्छ, यिनलाई सम्बोधन गर्न अनुसूची ४ अनुसार अद्यावधिक गरिनेछ ।

क. सुरक्षणका रूपरेखाहरू

६२. सुरक्षण रूपरेखा क्षेत्रगत ऋण, एमएफएफहरू, आपतकालीन सहयोग ऋण, अथवा अन्य ऋण प्रदान गर्ने ढाँचाहरूका लागि लागू हुन्छ, जसभित्र उपआयोजना अथवा आयोजनाका घटकहरू बोर्डबाट स्वीकृत भइसकेपछि मात्र तयार गर्न सकिने आयोजनाहरू पनि पर्दछन् । सुरक्षण रूपरेखाको उद्देश्य यसअन्तर्गत कार्यान्वयन भएका उपआयोजना तथा आयोजनाका घटकहरू एडिबीको सुरक्षण उद्देश्य, सिद्धान्त तथा आवश्यकताहरू पालना गरियोस् भन्ने सुनिश्चित गर्नु हो । आयोजनाको छनौट तथा वर्गीकरण, विश्लेषण, योजना तर्जुमा, संस्थागत प्रबन्ध तथा बोर्डको अनुमतिपछि तयार गरिने उपआयोजना तथा/अथवा तिनका घटकहरूका लागि पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रियाहरूबारे निर्देशित गर्न वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा, पुनर्वास रूपरेखा, तथा आदिवासी जनजातिहरूसम्बन्धी योजना रूपरेखासहितको सुरक्षण रूपरेखाहरू आयोजना अनुमोदन अगावै तयार भइसक्नुपर्दछ । प्रभाव मूल्यांकन तथा सुरक्षण योजनाहरूलाई एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राहीबीच स्वीकार गरिएका सुरक्षण रूपरेखाहरूअनुसार तयार गरिन्छन् । क्षेत्रगत ऋण अथवा एमएफएफको क्षेत्रगत ऋण ट्रेन्चको अत्यन्त जटिल तथा संवेदनशील उपआयोजनाहरूका लागि भने सुरक्षण रूपरेखाको प्रयोग गरिने छैन ।

६३. सुरक्षण रूपरेखाहरू प्रत्येक सुरक्षण क्षेत्रका लागि तयार गरिनेछ, र तिनमा निम्न कुरा समावेश गरिएको हुनुपर्दछ :

- (अ) उपआयोजनाहरू तथा/अथवा घटकहरूको तयारी तथा कार्यान्वयनलाई निर्देशित गर्न आवश्यक नीतिगत उद्देश्यहरू, सम्बद्ध नीतिगत सिद्धान्तहरू तथा सुरक्षणका आवश्यकतालाई पूर्वरूपमा दर्शाइएको हुनुपर्दछ, स
- (आ) प्रस्तावित आयोजनाअन्तर्गत लगानी गरिने उपआयोजनाहरू तथा/अथवा घटकहरूको सामान्य अनुमानित असरबारे स्पष्ट पार्नुपर्दछ,
- (इ) सूचनाको सार्वजनिकीकरणको प्रबन्धहरू, कमजोर वर्ग तथा महिलालाईसमेत समावेश गर्ने व्यवस्थाका साथ अर्थपूर्ण परामर्श, गुनासो निदान प्रणालीको स्थापना, तथा लागू हुनसक्ने उपआयोजनाहरू तथा/अथवा घटकहरूको छनौट गर्न मिल्ने सुरक्षणका मापदण्डसमेत समावेश हुनेगरी उपआयोजनाको छनौट मूल्यांकन तथा योजना तयार गर्नका लागि जरूरी आवश्यकताहरू तोक्नुपर्दछ,

- (ई) बजेट, संस्थागत प्रबन्धहरू, तथा क्षमता अभिवृद्धिका आवश्यकतासमेत समेट्ने गरी कार्यान्वयन प्रक्रिया विवरण दिनुपर्दछ स
- (उ) अनुगमन तथा प्रतिवेदनको आवश्यकता प्रस्तुत गर्नुपर्दछ स
- (ऊ) उपआयोजनाका सुरक्षणसम्बन्धी दस्तावेजहरूको तयारी प्रस्तुत गर्न समीक्षा तथा मञ्जुरी, तथा सुरक्षण योजनाको अनुगमन तथा कार्यान्वयन कार्यसँग सम्बन्धित विषयमा ऋणी/सेवाग्राही, एडिबी, र सम्बन्धित सरकारी निकायहरूको जिम्मेवारी तथा अधिकारहरू प्रष्टसँग तोक्नुपर्दछ ;

६४. सुरक्षण रूपरेखाको कार्यान्वयन उपयुक्त छ अथवा छैन भन्ने निक्यौल गर्न एडिबीले ऋणी/सेवाग्राहीको वातावरण तथा जोखिम व्यवस्थापन तथा राष्ट्रिय कानून र एडिबीको आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने क्षमताबारे पनि मूल्यांकन गर्नेछ । यदि राष्ट्रिय कानून तथा एडिबीको आवश्यकताबीच कुनै अन्तर देखिएमा अथवा ऋणीहरूको क्षमतामा कमी रहेको बुझिएमा नीतिगत सिद्धान्तहरू तथा सुरक्षणका आवश्यकता पूरा गर्ने सुनिश्चित गर्नका लागि सुरक्षण रूपरेखाले त्यस्तो अन्तर हटाउन आवश्यक विवरणसमेत समावेश गर्नुपर्दछ ।

ख. वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू

६५. एडिबीको सहायता रकम वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू (एफआई)का लागि अथवा मार्फत आयोजनाहरूमा लगानी गर्दा एडिबीले त्यस्ता संस्थाहरूसँग साविक तथा भविष्यमा बढ्ने पोर्टफोलियोसँग सम्बद्ध सम्भावित वातावरणीय तथा सामाजिक असरहरू र जोखिमहरू, तथा उनीहरूको सामाजिक तथा वातावरणीय व्यवस्थापनका लागि प्रतिबद्धता तथा क्षमताको मूल्यांकन गर्न एडिबीले सुरक्षण मूल्यांकन अध्ययन गर्दछ । एडिबीको वित्तीय सहयोगमा बनेका आयोजनाहरूमा सबै वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूले प्रचलित राष्ट्रिय कानून तथा नियमहरू र एडिबीले लगानी निषेध गरेका कार्यहरूको सूची (अनुसूची ५) लाई समेत मध्यनजर राखी पालना गरेको हुनुपर्दछ । जहाँ वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूको लगानीबाट अत्यन्त कम वातावरणीय तथा सामाजिक नकारात्मक असर वा जोखिम अथवा असर नै नपर्ने हुन्छ, त्यस्ता आयोजनालाई एडिबीको श्रेणी ग मा वर्गीकरण भएको आयोजनासरह मानिनेछ, तथा तिनमा अन्य कुनै विशेष आवश्यकताहरू लागू हुने छैनन् । अन्य सबै वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूले सर्वोपरी व्यवस्थापन प्रणालीअनुसार सञ्चालन गर्नुपर्दछ, तिनबाट हुनसक्ने प्राकृतिक तथा जोखिमहरूको व्यवस्थापनका लागि एउटा वातावरणीय तथा सामाजिक व्यावस्थापन प्रणाली (इएसएमएस) तयार गर्नुपर्दछ ।

६६. वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणालीमा निम्न मुद्दाहरू संलग्न भएको हुनुपर्दछ : (अ)वातावरणीय तथा सामाजिक नीतिहरू,(आ) छनौट वर्गीकरण तथा समीक्षाहरूको प्रक्रिया, (इ) संस्थागत संरचना र वातावरणीय र सामाजिक क्षेत्रमा अनुभव तथा दक्षता भएको मानव संसाधनको व्यवस्था, (ई) तालिमका आवश्यकताहरू, तथा (उ) अनुगमन तथा रिपोर्टिङ । त्यस्तो प्रणालीलाई लिपिबद्ध गरी एडिबी तथा वित्तीय मध्यस्थकर्ताबीच सम्झौता गरिनेछ । वित्तीय मध्यस्थकर्ताको उपआयोजनाहरूलाई एडिबीको क्रेडिट लाइन, अन्य ऋण, इक्विटी, ग्यारेन्टी अथवा अन्य वित्तीय प्रबन्धको माध्यमबाट लगानी गरिएको छ भने त्यसमा उच्च वातावरणीय तथा सामाजिक असरहरूको सम्भावना रहेको अवस्थामा त्यस्ता उपआयोजनाहरूले एडिबीको सुरक्षण नीतिका आवश्यकता तथा सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ मा उल्लेख भएबमोजिम पुरा गर्ने कुरा वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । एडिबीले वित्तीय मध्यस्थकर्तालाई उनीहरूको पोर्टफोलियो तथा सम्बद्ध मुलुकको सुरक्षण प्रणालीमाथि निर्भर रहने गरी सुरक्षणका अतिरिक्त आवश्यकताहरू तोक्न सक्नेछ । एडिबीले वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणालीका आधारमा प्राप्त नतिजाअनुसार वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूको कार्य सम्पादन अनुगमन गर्नेछ ।

६७. एडिबीले वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूको वातावरणीय तथा सामाजिक असर तथा जोखिमको व्यवस्थापन गर्न क्षमताको मूल्यांकन गर्नेछ । जहाँ वित्तीय मध्यस्थकर्ताको क्षमतामा कमजोरी देखिन्छ, त्यस्तोमा तिनीहरू र एडिबीले एउटा समयसीमासहितको त्यस्तो कमजोरीलाई उचित सम्बोधन गर्ने योजना तयारी गर्नेछन् । एडिबीले आफ्ना सेवाग्राहीसँग उनीहरूको समष्टिगत वातावरणीय तथा सामाजिक असर तथा जोखिमलाई सम्बोधन गर्न सक्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न सहकार्य गर्नेछ ।

ग. राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग तथा सबलीकरण

६८. विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूले सुरक्षण उपायहरूको लागि आफ्नै भिन्नभिन्न स्तरका प्रणालीहरू विकसित गरेका छन् भन्ने कुरा एडिबीले स्विकार गरेको छ । र ती प्रणालीको सबलीकरण तथा प्रभावकारी प्रयोगमा सहयोग गर्दा सुरक्षण प्रणालीमाथि देशको स्वमित्वमा वृद्धि हुनेछ, कारोबार खर्चमा कमी आउनेछ, तथा विकासका प्रभावहरूलाई दीर्घकालीन रूपमा विस्तार गर्न सघाउ पुऱ्याउनेछ । विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नेतिर ध्यान दिँदै उनीहरूको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सबलीकरण तथा प्रभावकारी प्रयोगका लागि सहयोग गर्न एडिबी प्रतिबद्ध छ । साथै, एडिबी आफ्नो सहयोग रहेका आयोजनाहरूमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोगका कारण एडिबीको सुरक्षण नीति तथा सिद्धान्तहरूका उपलब्धिलाई कम आकलन नगर्ने पनि सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । एडिबीको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीलाई सबल बनाउने रणनीतिका निम्नलिखित विशेषता छन् जसले चरणबद्ध अवधारणामा जोड दिएको छ ।

- (अ) **परिभाषा.** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीले सम्बन्धित देशको कानुनी तथा संस्थागत संरचनाहरू जनाउँदछ जसमा उसको राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, अथवा क्षेत्रगत कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू, तथा सम्बद्ध कानुन, नियम, विनियम तथा नियमावलीहरू पर्दछन् ।
- (आ) **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोगका लागि पूर्व आवश्यकताहरू - समतुल्यता तथा स्वीकार्यता मूल्यांकन.** एडिबीले लगानी गरेका आयोजनामा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग स्वतः अथवा अनिवार्य हुनेछैन । एडिबीले कुनै ऋणीको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग एडिबीको लगानी भएका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, क्षेत्रगत, अथवा कुनै निकाय को तहमा वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापनका लागि उपयोग गर्न विचार गर्न सक्छ । या ससर्त हुन्छ (क) राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली एडिबीको आवश्यकतासँग समतुल्य होस् (समतुल्यता मूल्यांकन) । मतलब राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली एसपिएस (पृष्ठ १६-१८) मा उल्लेख भएबमोजिमका उद्देश्यहरू तथा नीतिको दायरा आकर्षित तथा लागु हुने सिद्धान्त अनुसरण गर्ने गरी डिजाइन भएको होस्, तथा (ख) स्वीकार गरिएको कार्यान्वयन पद्धति, विगतमा सोअनुसार कार्यहरू गरेको अभिलेख, क्षमता (स्वीकार्यता मूल्यांकन) तथा राष्ट्रिय, विशेष क्षेत्र अथवा सम्बद्ध निकायमा लागु हुने कानुन, नियम, विनियम, र नियमावलीलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता ऋणीहरूमा रहेको होस् ।
- (इ) **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली सबलीकरणको आवश्यकता सम्बोधन तथा क्षमता अभिवृद्धि :** यदि ऋणीले सिएसएसलाई त्यसको उद्देश्य पूरा गर्न सक्ने गरी सबल बनाउन तथा त्यसको दायरा, आकर्षित तथा लागु हुने सिद्धान्त एसपिएस (पृष्ठ १६-१८) मा उल्लेख भएबमोजिम अनुसरण गराउन तथा निर्दिष्ट उपायमार्फत कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको खण्डमा एडिबीले समतुल्यता बारे निर्णय लिँदा सबलीकरणबारे विचार गर्न सक्छ । त्यसैगरी, यदि ऋणीले उनीहरूको कार्यान्वयन प्रक्रिया तथा क्षमता सबल बनाउनु परेको खण्डमा तथा त्यसो गर्न निर्दिष्ट उपायहरू सहितको कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्धता जनाएको खण्डमा एडिबीले तिनको स्वीकार्यतामाथि निर्णय लिँदा यी उपायमाथि पनि विचार गर्नेछ । यी उपायको कार्यान्वयन ऋणीले आयोजनाका कार्यहरू कार्यान्वयन गर्नु अगावै गर्नुपर्नेछ, तथा तिनमा एडिबीको सहयोगमा भएका प्रयासहरू संलग्न गर्न सक्नेछ ।
- (ई) **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली उपयोगको दायरा :** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको मूल्यांकनको नतिजाको आधारमा कुनै राष्ट्र, सेक्टर अथवा निकाय राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको एक, दुई अथवा तीनवटै सुरक्षणको क्षेत्रहरूका लागि योग्य हुन सक्दछन् किनभने समतुल्यता तथा स्वीकार्यताको सीमा सुरक्षणको निश्चित दायराभित्र हुने गर्छ ।
- (उ) **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको वर्जिती बहिस्करण :** एडिबीले लगानी गरेका धेरै जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाका लागि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली लागू गरिने छैन ।
- (ऊ) **सार्वजनिक तथा परामर्श :** राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, क्षेत्रगत अथवा निकायको स्तरमा मस्यौदा समतुल्यता मूल्यांकन -कमीकमजोरी निवारणसहित) पूरा भएपछि तिनलाई लिपिबद्ध गरेर एडिबीको वेबसाइटमा सार्वजनिक टिप्पणीको लागि राखिनेछ । एडिबीले सरकारी, गैरसरकारी संस्थासहितका

सरोकारवालाको टिप्पणी तथा सुझाव संकलन गर्न राष्ट्रिय परामर्श कार्यशाला गोष्ठीहरूको आयोजना गर्नेछ । समतुल्यता तथा स्वीकार्यताको अन्तिम तयारी सम्पन्न भएपछि तिनलाई एडिबीको वेबसाइटमा राखिनेछ । आयोजनास्तरमा गरिने स्वीकार्यता मूल्यांकन कार्यको सूचना सम्प्रेषण तथा परामर्श अनुच्छेद ५३-५५ सम्म उल्लेख भएअनुसार आयोजना तयारीका लागि गरिने सूचना सम्प्रेषण तथा परामर्श सामान्य प्रक्रियावमोजिम गरिनेछ ।

- (ऋ) **एडिबीको भूमिका तथा दायित्व.** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको समतुल्यताको मूल्यांकन तथा त्यसबारे लिने निर्णयका लागि तथा ऋणीहरूको कार्यान्वयन प्रक्रिया तथा क्षमताको पर्याप्तताबारे मूल्यांकन गर्ने कार्य एडिबीको जिम्मेवारी हो । एडिबीले समतुल्यता तथा स्वीकार्यता मूल्यांकन²⁹ तयार गर्दा अन्य सम्भावित विकास साभेदार संस्थाहरूसँग समेत सहकार्य गर्नेछ । राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली प्रयोग गर्ने आयोजनाहरूका लागि एडिबीको सुरक्षण समीक्षा तथा विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण एडिबीले लगानी गरेका कुनै पनि अन्य आयोजना सरह नै रहनेछ । विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण तथा समीक्षा सिएसएसले निर्दिष्ट गरेका आवश्यकता तथा सहमति गरिएको कार्ययोजनाका आधारमा (न कि एडिबीको आवश्यकताको आधारमा) गरिने छ । एडिबी बोर्डले कुनै राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली प्रयोग हुने आयोजनाको स्वीकृतिपछि एडिबीले गर्ने सुपरिवेक्षण एडिबीले लगानी गरेका अन्य आयोजनामा गरिने प्रक्रियासरह नै हुनेछ ।
- (ए) **ऋणीको भूमिका तथा दायित्व.** ऋणीहरूले एडिबीले गर्ने मूल्यांकन अनुसार नै स्वीकार्य कार्यान्वयन पद्धतिहरू, ट्र्याक रेकर्ड र क्षमता विकासका तथा समतुल्यताको प्राप्ति र यसको निरन्तरताका लागि जिम्मेवार हुनेछन् । कुनै विशेष आयोजनाको हकमा ऋणीले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीका ती प्रावधानको पहिचान गर्नेछ, जुन एपिएसमा उल्लेख गरिएका नीति तथा सिद्धान्तको प्राप्ति सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ । यी प्रावधान आयोजनापिच्छे सिएसएसको प्रकार तथा सञ्चालन विधिको संरचना अनुसार फरक हुन सक्दछन् । हरेक मामलामा यी प्रावधान र समतुल्यता तथा स्वीकार्यता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक क्षमता प्राप्त गर्न एवं त्यसलाई सम्बर्द्धन गर्न आवश्यक थप उपाय ऋणीहरूलाई आवश्यक भए तिनहरूले एडिबीको सामान्य सम्भौता भित्रका उपायअनुसार ऋणीको करार दायित्वको हिस्सा बन्नेछ ।
- (ऐ) **एडिबीको जवाफदेहिता प्रणाली.** राष्ट्रिय सुरक्षण नीतिको प्रयोगले एडिबीको जवाफदेहिता प्रणालीको भूमिकामा कुनै परिवर्तन ल्याउने छैन ।
- (ओ) **चरणवद्ध अवधारणा.** यो सुरक्षण नीति लागू भएको पहिलो ३ वर्ष सीमित संख्यामा विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूलाई उनीहरूको क्षेत्रीय, क्षेत्रगत अथवा निकायस्तरमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली प्रयोगका लागि समावेश गरिनेछ । नीति लागू भएको ३ वर्षपछि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग तथा लागू गर्ने बारे तिनको प्रभावकारि सञ्चालनको समीक्षा गरिनेछ ।
६९. सी एस एस लाई मजबुत बनाई त्यसको प्रयोगका लागि अनुसूची ६ मा विस्तृतमा जानकारी दिइएको छ ।

घ. संयुक्त लगानी गरिएका आयोजनाहरू

७०. एडिबी र संयुक्त लगानीकर्ताहरूको सुरक्षण सिद्धान्त तथा आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नका लागि एकल वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकन एवं योजना तयारी प्रक्रिया र एकीकृत सुरक्षण अभिलेखीकरण, परामर्श तथा सूचना सार्वजनिकीकरण प्रकृया अवलम्बन गर्न एडिबीले आफ्ना ऋणी/सेवाग्राही तथा संयुक्त लगानीकर्तासँग सहकार्य गर्न कोशिस गर्नेछ ।

३. भूमिका तथा उत्तरदायित्व

²⁹ अन्य विकासको साभेदारहरूले हालै गरेको विश्लेषण कार्य तथा पहिचान मूल्यांकन, जसलाई आवश्यकताअनुसार अद्यावधिक गर्न सकिन्छ, को प्रयोग गर्न सकिन्छ । अन्य विकासका साभेदारहरूसँग संयुक्त मूल्यांकन गर्न प्रोत्साहन दिइनेछ ।

क. एडिबीको भूमिका तथा उत्तरदायित्व

७१. एडिबीको सुरक्षण नीतिका सिद्धान्त तथा सुरक्षणका आवश्यकता १-४ पालना गर्नका लागि सम्भव भएसम्म नकारात्मक वातावरणीय एवं सामाजिक असर तथा जोखिमलाई सकेसम्म छुल्न, नभए कम गर्न, निराकरण गर्न अथवा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न एडिबीको लगानीको सम्भाव्यताबारे निर्णय गर्न, ऋणी/सेवाग्राहीको सुरक्षण उपाय प्रदान गर्ने क्षमता अभिवृद्धिका लागि मद्दत गर्न र आयोजनाचक्रभर ऋणी तथा सेवाग्राहीको वातावरणीय र सामाजिक कार्यसम्पादन मूल्यांकन तथा सुपरिवेक्षण गर्नका लागि आवश्यक सुरक्षण उपायहरू तयारी अवस्थामा रहेको सुनिश्चित गर्नका निम्ति एडिबीको सुरक्षण आवश्यकता किटान गर्नका लागि आयोजनाहरूको छनौट, विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण, ऋणी/सेवाग्राहीको वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकन कार्य गर्न एडिबी जिम्मेवार रहनेछ। एडिबीले आफ्नो वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकन तथा अनुगमन प्रतिवेदनसहित सुरक्षण योजना तथा रूपरेखालाई आफ्नो वेबसाइटमा राखेर सार्वजनिक गर्दछ।

७२. यदि कुनै ऋणी/सेवाग्राहीले सुरक्षण योजना तथा ढाँचामा उल्लेख भएअनुसारका सुरक्षण आवश्यकतामा गरिएको कानुनी सम्झौता पालन नगरेको अवस्थामा एडिबीले त्यसलाई पुनः अनुपालनको दायराभित्र ल्याउन ऋणी/सेवाग्राहीलाई सुधारका उपाय तयार गर्न उनीहरूसँग मिलेर कार्य गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले फेरि पनि अनुपालन कायम गर्न नसकेको खण्डमा एडिबीले उसको कानुनी सम्झौतापत्रमा उल्लेख भएअनुसार निलम्बन, खारेजी अथवा परिपक्वतालाई छिटो गराउनेजस्ता कानुनी समाधान खोज्न सक्नेछ। त्यस किसिमको उपाय अवलम्बन गर्नुअगाडि एडिबीले कानुनी सम्झौतामा सामेल सबै पक्षहरूलाई मान्य हुनेगरी स्थितिलाई सुधार गर्ने प्रयास गर्नेछ जसमा कानुनी सम्झौतामा उल्लेख भएअनुसारका उपलब्धी हार्सिल गराउनका लागि सम्बद्ध पक्षहरूसँग संवाद सुरु गर्नेसमेत समावेश हुनेछ।

ख. ऋणी/सेवाग्राहीको भूमिका तथा दायित्व

७३. ऋणी/सेवाग्राही सम्पूर्ण नीतिगत सिद्धान्तहरू र सुरक्षणका आवश्यकताहरू अनुरूप सूचनाको सार्वजनिकीकरण, परामर्श तथा सुसूचित सहभागिताको माध्यमबाट आयोजनाहरू र तिनको वातावरणीय एवं सामाजिक असर, सुरक्षण योजनाको तयारी र प्रभावित समुदायलाई सरिक गराउने कार्यको मूल्यांकनका लागि जिम्मेवार हुनेछन्। ऋणी/सेवाग्राहीले मूल्यांकन प्रतिवेदन, सुरक्षण योजना/रूपरेखा, तथा अनुगमन प्रतिवेदनकासाथै सम्पूर्ण आवश्यक सूचना एडिबीको समीक्षाका लागि पेस गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले सम्बन्धित राष्ट्रको कानून, विधान तथा मापदण्ड र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनप्रतिको उत्तरदायित्वसमेत पालना गर्नेछ। साथसाथै, ऋणी/सेवाग्राही एडिबीसँग सहमति गरेका नीतिगत सिद्धान्तहरू पालना गर्न तथा सुरक्षणका १-४ मा उल्लिखित आवश्यकताहरू पूरा गर्ने गरी सुरक्षणका उपाय कार्यान्वयन गर्न बाध्य रहनेछन्। निर्माण व्यवसायीहरूद्वारा सहमत भएका आवश्यकताहरू उचित ढंगले कार्यान्वयन गर्ने सुनिश्चित गर्न ऋणी/सेवाग्राहीले सुरक्षणका आवश्यकताहरूलाई बोलपत्र तथा सिभिल कार्यको सम्झौतापत्रमा समावेश गर्नेछ। राष्ट्रिय सुरक्षण नीति तथा विधानहरू एडिबीको सुरक्षण नीति कथन र सुरक्षणका १-४ मा उल्लिखित आवश्यकताभन्दा फरक एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राहीहरूले एडिबीको सुरक्षण नीति सिद्धान्त तथा आवश्यकताको पूर्ण अनुपालन गर्ने सुनिश्चित गर्नका लागि किटान गरिएका उपाय तयार गरी सहमति गर्नेछ।

च कार्यान्वयन प्रबन्ध तथा स्रोत विनियोजन

क. कार्यान्वयन तथा अनुगमन

७४. संस्थागत तहमा गरिने सुरक्षण नीति (एसपिएस) कार्यान्वयन ३ वर्षे मध्यावधि कार्ययोजनाअनुसार निर्देशित हुनेछ जुन २०१०-२०१२ देखि नै शुरू हुनेछ। निम्नलिखित प्रमुख तत्वका आधारमा कार्ययोजना तयार गरिनुपर्दछ (अ) सुरक्षण उपायहरूको प्रत्याभूतिका लागि ऋणी/सेवाग्राहीको क्षमता विकासमा सहयोग गर्ने: (आ) एसपिएस कार्यान्वयनमा मद्दत पुऱ्याउनका लागि आवश्यक संयन्त्र (निर्देशिका, हातेपुस्तिका) तयार गर्ने तथा तिनको व्यवस्थापन गर्ने (इ) एसपिएस कार्यान्वयनका लागि एडिबीको क्षमता तथा स्रोत सुनिश्चित गर्ने, तथा (ई) एडिबीको आन्तरिक

समीक्षा तथा अनुपालन प्रणालीलाई सुधार तथा व्यवस्थापन गर्ने/प्रस्तावित कार्य, सम्बद्ध नतिजा, तथा आवश्यक स्रोतसमेत उल्लेख भएको सन् २०१०-२०१२ को कार्ययोजना अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ ।

७५. एडिबीले आफ्नो समग्र सुरक्षण कार्यसम्पादनलाई एसपिएसको उद्देश्यका आधारमा अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्नेछ । एडिबीको सुरक्षण नीतिको बैंक तथा आयोजनास्तरमा कार्यसम्पादनको मूल्यांकन गर्न आन्तरिक समीक्षा तथा अनुपालन अनुगमन प्रणालीलाई व्यवस्थित गरिनेछ ।

ख. स्रोत विनियोजन

७६. एडिबीले एसपिएसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नका लागि उचित स्रोत तथा संसाधनको व्यवस्था गर्नेछ । स्रोत तथा संसाधनको सर्वोत्तम उपयोग तथा बाँडफाँडका लागि निम्नलिखित मुद्दाका आधारमा विभिन्न विकल्पको परिक्षण गरिरहेको छ : (अ) एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राहीबीच उत्तरदायित्वको निर्धारित सीमाअनुरूप आन्तरिक प्रशासनिक बजेट, प्राविधिक सहायता तथा ऋणहरूका लागि आवश्यक थप स्रोतको कुशल तथा प्रभावकारी व्यवस्था (आ) कुशल तथा सरलीकृत आन्तरिक प्रक्रियाको आवश्यकता जसले एडिबीको सुरक्षण उद्देश्य प्राप्त तथा एसपिएसको सिद्धान्त पालना गर्दछ, (इ) कुशलताका उपायहरू, जसमाकौशल तथा दक्षतामा सुधार, मुख्यालय तथा आवासीय नियोगहरूमा सुरक्षण विशेषज्ञहरू बढाउने र आवश्यकता अनुसार अन्य क्षेत्रगत विशेषज्ञहरूको व्यवस्था पर्दछन् ।

७७. एसपिएसले विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीलाई सबल बनाउने तथा तिनको कार्यान्वयन गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिनेछ । त्यस किसिमको क्षमता विकासका कार्य द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय साझेदारसँगै राष्ट्रको मागका आधारमा अगाडि बढाइनेछ । मध्यावधिका लागि निम्न कार्य गर्न बाध्य स्रोतको परिचालनद्वारा ८०-१०० मिलियन अमेरिकी डलरको कोष स्थापना गरिनेछ । (अ) विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूलाई सुरक्षण नीति, कानुनी संरचना, विनियम, नियमावली तथा प्रक्रिया सबल बनाउन सहायता प्रदान गर्ने: (अ) राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, क्षेत्रगत, निकाय तथा आयोजनास्तरमा विकासशील सदस्य राष्ट्रका सरकारी निकाय, ऋणी/सेवाग्राही, तथा नागरिक समाजको सुरक्षणको क्षेत्रमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्ने: तथा (इ) एसपिएस समतुल्यता तथा स्वीकार्यता मूल्यांकन, तथा मागका आधारमा पहिचान भएअनुसार विकासशील सदस्य राष्ट्रसँग सहकार्य गर्ने ।

७८. एडिबीले पछिल्ला वर्षमा सुरक्षण विशेषज्ञहरू भर्ना गर्ने कार्यमा क्रमशः प्रगति हासिल गरेको छ । वातावरणीय नीति, स्वीकृतिपछि २००२ मा एडिबीसँग १९ जना वातावरणीय विशेषज्ञहरू थिए -जसमा १८ प्रोफेसनल तथा १ राष्ट्रिय अधिकृत थिए । त्यसयता १४ वातावरणीय विशेषज्ञ (८ प्रोफेसनल तथा ६ राष्ट्रिय अधिकृत) थपिएका छन् । १९९५ मा अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति र १९९८ मा आदिवासी जनताहरू सम्बन्धि नीति स्विकृत भएपछि मे २००९ सम्मको अवधिमा पहिलेको १ जना प्रोफेसनल कर्मचारी संख्या बढेर २२ तथा ९ राष्ट्रिय अधिकृत थपिइसकेका । हाल एडिबीसँग सुरक्षण समीक्षा कार्यका लागि २६ वातावरणीय विशेषज्ञ तथा २२ सामाजिक विकास विशेषज्ञसहित ४८ प्रोफेसनल कर्मचारी छन् ।^{३०} एडिबीसँग थप १७ राष्ट्रिय कर्मचारी सुरक्षण क्षेत्रमा कार्यरत छन्, जसमा ८ वातावरणीय अधिकृत, तथा ९ सामाजिक सुरक्षण अधिकृत छन्, जसमध्ये १२ वटा पद ७ वटा आवासीय नियोगहरू राखिएका छन् ।

७९. एडिबीभित्र आन्तरिक सर्भेक्षण तथा सुरक्षण अध्ययन मूल्यांकनका लागि कर्मचारी-सप्ताह गुणांकको प्रयोग, समीक्षा तथा सुपरिवेक्षणको सन्दर्भमा स्रोत विनियोजनबारे परिक्षण गरिएको छ । अनुमानित बढ्न जाने गरी तत्कालदेखि मध्यावधिसम्म (२०१०-२०१२) सुरक्षण समीक्षा कार्यका लागि १२५३-१७४९ मानव-सप्ताह प्रतिवर्षका

^{३०} यी कर्मचारी सुरक्षण उपायमा मात्र कार्य गर्दैनन्, तथा उनीहरूको सुरक्षण कार्यका लागि समयको बाँडफाँड ३०% देखि ९०% सम्म रहन्छ ।

आधारमा कर्मचार संख्या बढनुपर्ने एक अध्ययनले सुभाब दिएको छ।³¹ मुख्य गरी विगत केही वर्षदेखि द्रुत गतिमा वृद्धि भएको एडिबीको आयोजना सञ्चालनको आकार तथा पाँचौँ पल्ट गरिएको साधारण पुँजी वृद्धिका कारण सुरक्षण कर्मचारीको संख्या बढाउनु पर्ने आवश्यकता परेको हो यी अनुमानित संख्या आन्तरिक सुरक्षण समीक्षाको प्रक्रिया, एडिबीभित्र कर्मचारीको पुनः प्रबन्ध, सुरक्षण उपायमा कर्मचारीको समयको वास्तविक लगानीकासाथै पाइपलाइन (सम्भावित) आयोजनाहरूको मिश्रण तथा बनावटसँग सम्बन्धित पूर्वानुमानमाथि निर्भर छन्।³² थप मानव संसाधनलाई ३ वर्षे मध्यावधि समयसीमाभित्र स्थायी कर्मचारी (प्रोफेसनल तथा राष्ट्रिय अधिकृत दुवै गरेर) तथा परामर्शदाता कर्मचारी मिलाएर पदपूर्ति गरिनेछ। उपयुक्त भएअनुसार कर्मचारीको क्षमतावृद्धिको प्राथमिकताबारे आवासीय नियोगलाई नै जिम्मेवारी दिन सकिन्छ। राष्ट्रिय अधिकृतहरूको भूमिकालाई उपयुक्त तालिमको माध्यमबाट विस्तार गरिनेछ। उनीहरूले निम्न तीन क्षेत्रमा पहल गर्नुपर्नेछ। (अ) एसपिएसअन्तर्गत कायम हुने साविक नीतिका आवश्यकताको कार्यान्वयनकालाई बढावा दिने। (अ) समुदायको सहभागिता सम्बन्धि नयाँ आवश्यकताहरू कार्यान्वयन गर्ने: (आ) उल्लेखनीय असर तथा जोखिमको सम्भावना रहेका आयोजनाहरूको कार्यान्वयन समयमा अतिरिक्त सुरक्षण अनुगमन/समीक्षा मिसन सुरु गर्ने। यसका साथै, एडिबीको कानुनी शाखा अफिस अफ जेनेरल काउन्सिललाई सुरक्षण नीति लागु गर्न आवश्यक कानुनी पक्षको कार्यान्वयन गराउन तथा राष्ट्रिय सुरक्षा प्रणाली (सिएसएस) को समतुल्यता मूल्यांकनका समीक्षा गर्नका लागि चाहिने कानुनी विशेषज्ञता अभिवृद्धिका लागि थप स्रोत आवश्यक परेको हुनसक्दछ।

८०. मध्यावधि समयमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको लागि क्रमशः बढ्ने गरी अधिक खर्च हुन सक्दछ। राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको समतुल्यता मूल्यांकनगर्नका लागि मागमा आधारित भएर प्रत्येक वर्ष थप व्यवसायिक (प्रोफेसनल) कर्मचारीको आवश्यकता पर्न सक्दछ। यस्तो थप आवश्यकता प्रत्येक समतुल्यता मूल्यांकनका लागि ५-१२ कर्मचारी-हप्ता, तथा स्वीकार्यता मूल्यांकनका लागि थप कर्मचारी -हप्ता आवश्यक हुन सक्दछ। विश्व बैंकले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको पहिचानको विकास तथा विधि प्रयोगको दिशामा उल्लेखनीय भूमिका खेलेरहेको छ, तथा यस विषयमा संयुक्त कार्य सुरु गर्न तीव्र चाहनासमेत देखाएको छ। विश्व बैंक जस्तो साभेदार संस्थासँग कार्य गर्नाले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने तथा स्रोत संसाधनको सुलभता सुनिश्चित हुनेछ।

ग. लागु हुने मिति तथा संक्रमणकाल

८१. एडिबीको सञ्चालक समिति (बोर्ड अफ डाइरेक्टर्स)बाट स्वीकृत भएको मितिले ६ महिनापछि सुरक्षण नीति तथा यसको अनुसूची १-६ लागु हुनेछ। सुरक्षण नीति र यसको अनुसूची १-६ यो नीति लागु हुने मितिपछि सुरु हुने आयोजनाहरूमा लागु हुनेछ। व्यवस्थापन समीक्षा बैठक सम्पन्न भइसकेका आयोजनाहरू अथवा विद्यमान एमएफएफ अन्तर्गत लागू हुने समयमा आवधिक वित्तिय सहायता अनुरोध स्विकृतीको व्यवस्थापकीय समिक्षा सम्पन्न भएका आयोजनाहरूका लागि भएका एडिबीको साविक अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति (१९९५), आदिवासी जनजातीसम्बन्धि नीति (१९९८) र वातावरणीय नीति (२००२) नै लागु हुनेछ।

घ. नीतिको समीक्षा

८२. एडिबीको सुरक्षण उद्देश्यहरू प्राप्तिको प्रभावकारिताको मूल्यांकन गर्न सुरक्षण नीति लागु भएको मितिबाट ५ वर्षपछि समीक्षा गरिनेछ। यसअलावा, नीति लागु भएको ३ वर्षपछि एउटा कार्यान्वयन समीक्षा गरिनेछ, जसमा (अ) सिएसएस प्रयोगसम्बन्धी प्रगति तथा त्यसको प्रभावकारिता तथा (आ) वित्तिय मध्यस्थकर्तारहेका आयोजनाहरूका लागि सुरक्षण आवश्यकता कार्यान्वयन तथा त्यस्ता आवश्यकताको प्रभावकारितामाथि जोड दिइनेछ। ३ वर्षे तथा ५ वर्षे दुवै आयोजनाको समीक्षा एडिबीको स्वतन्त्र मूल्यांकन विभागले गर्नेछ, र उक्त प्रतिवेदन बोर्ड अफ डाइरेक्टर्स तथा

³¹ कर्मचारी संसाधनको आवश्यकतासम्बन्धी हिसाब (i) नयाँ नीतिमा राखिने साविकको सुरक्षणका आवश्यकताको कार्यान्वयनका लागि कर्मचारीको पर्याप्तताको मूल्यांकन ; (ii) सुरक्षण नीति अद्यावधीकरण स्रोत विनियोजनबारे पहिचान; तथा (iii) सुरक्षण कार्यका लागि मौजुदा मानव संसाधनको अनुकूलतम उपयोग तथा बाँडफाँडको विकल्प पहिचान गर्ने आधारमा मूल्यांकन गरिएको छ।

³² स्रोत अनुमानका लागि तयारीमा रहेका अपेच्छित आयोजनाहरूको संख्या आयोजना सम्पादन सूचना प्रणाली (पीपीआईएस) को तथ्यांकमा आधारित छन्।

एडिबीको व्यवस्थापनमा पेस गरिनेछ । ३ वर्षे समीक्षाबाट प्राप्त सुभावलाई मनन गरेर तथा विकास प्रभावकारिता समितिको विचारका आधारमा व्यवस्थापनले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग तथा एफआई आयोजनामा भएको सुरक्षण आवश्यकताको कार्यान्वयनमाथि एउटा पत्र तयार गरी बोर्डको स्वीकृतिको लागि पेस गर्नेछ । त्यसैगरी व्यवस्थापनले त्यस्तै पत्र ५ वर्ष समीक्षाको आधारमा पनि बोर्डलाई पेस गर्नेछ ।

छ. सुभाव

८३. एडिबी अध्यक्षद्वारा यस पत्रमा उल्लेख गरिए अनुसार एडिबीको सुरक्षण नीति कथनलाई बोर्डद्वारा स्वीकृति दिनका लागि सिफारिस गरिएको छ, जसमा अध्याय पाँचौं तथा छैठौं, र अनुसूचीहरू १-६, जसले अस्वैच्छिक पुनर्वास नीति (१९९५), आदिवासी जनजाती सम्बन्धि नीति (१९९८), वातावरणीय नीति (२००२), र सार्वजनिक सञ्चार नीति (२००५) को अनुच्छेद ७३, ७७-८५, र ९२ लाई प्रतिस्थापन गर्नेछ ।

सुरक्षण आवश्यकता १ : वातावरण

क. परिचय

१. सुरक्षणका आवश्यकता १ ले एसियाली विकास बैंक (एडिबी) को सहयोग रहेका आयोजनाहरूमा ऋणी/सेवाग्राहीले पुरा गर्नुपर्ने वातावरणीय सुरक्षणका आवश्यकताबारे उल्लेख गरेको छ । यसले वातावरणीय सुरक्षणको उद्देश्य तथा प्रयोगको दायराबारे छलफल गर्छ, र वातावरणीय मूल्यांकन प्रक्रिया पुरा गर्न आवश्यक कार्यबारे प्रकाश पार्दछ । प्रभाव मूल्यांकन, प्रभाव निराकरणको योजना तथा व्यवस्थापन, वातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदनको तयारी, सूचनाको सम्प्रेषण र परामर्श लिनु, गुनासो समाधानका लागि संयन्त्रको स्थापना, अनुगमन तथा प्रतिवेदन पेस गर्नु जस्ता विषय यी आवश्यकतामा पर्दछन् । प्रतिवेदनले केही विशेष वातावरणीय सुरक्षणका आवश्यकता पनि समावेश गरेको छ जसअन्तर्गत जैविक विविधता संरक्षण तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन, प्रदुषणको रोकथाम तथा न्यूनीकरण, कामदारहरूको पेशाजन्य तथा सामुदायिक स्वास्थ्य र सुरक्षा, एवं भौतिक-साँस्कृतिक स्रोतहरूको संरक्षण पर्दछन् । कुनै विशेष आवश्यकताको सम्बोधन वातावरणीय मूल्यांकन प्रक्रियाको माध्यमबाट स्थापित गरिएको हुन्छ, तथा ती आवश्यकताको परिपालना एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राही सहमत भएको वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको माध्यमबाट प्राप्त गरिएको हुन्छ ।

ख. उद्देश्य

२. सुरक्षण आवश्यकताहरूको वातावरणीय दुरुस्तता तथा आयोजनाहरूको दिगोपना र वातावरणीय आवश्यकतालाई आयोजनाको निर्णय प्रक्रियासँग समायोजन गराउनु यसको उद्देश्य हो ।

ग. प्रयोगको दायरा

३. सुरक्षणका आवश्यकताहरू सबै एडिबी लगानी भएको तथा/अथवा एडिबीबाट सञ्चालित सार्वभौम तथा गैरसार्वभौम आयोजना, तथा तिनका घटकमा लगानीको स्रोत जुनसुकै भए पनि लागु हुनेछन्, जसमा ऋण तथा/अथवा अन्य साधन जस्तै इक्विटी तथा/अथवा ग्यारेन्टी (जसलाई यसपछि साधारणतया आयोजना भनिएको छ) पर्दछन् ।

घ. आवश्यकताहरू

१. वातावरणीय मूल्यांकन

४. वातावरणीय मूल्यांकन आयोजनाहरूमा वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमलाई सम्बोधन गर्न गरिने वातावरणीय विश्लेषण तथा योजनाको प्रक्रियाबारे उल्लेख गर्न प्रयोग गरिने एउटा सामान्य शब्दावली हो । आयोजना तयारीको प्रारम्भिक चरणमा ऋणी/सेवाग्राहीले भौतिक, जैविक, सामाजिक-आर्थिक तथा भौतिक-साँस्कृतिक स्रोतहरूमाथि पर्न सक्ने सम्भाव्य प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, समग्र तथा पैदा गरिएको वातावरणीय प्रभावको पहिचान गर्नेछन् र तिनको महत्व तथा दायराबारे प्रभावित मानिस, तथा सम्बद्ध गैरसरकारी संस्थाहरू लगायतका सरोकारवालासँगको परामर्शमार्फत निकर्षण गर्नेछन् । यदि सम्भाव्य नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमहरूको पहिचान भएमा ऋणी/सेवाग्राहीले सकेसम्म आयोजना चक्रको प्रारम्भिक चरणमै वातावरणीय मूल्यांकन गर्नेछन् । आयोजनाहरू जसमा उल्लेख्य नकारात्मक प्रभावहरू, जुन विविध, स्थायी, अथवा अभुतपूर्व देखिएमा ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजनाको स्थान, डिजाइन, प्रविधि तथा घटकहरूमाथिको विकल्पबारे जाँच गर्नेछ, जसले नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमलाई सकेसम्म छल्ने, अथवा छल्न सम्भव नभए कम गर्नेछ । कुनै विशेष आयोजना स्थान, डिजाइन, प्रविधि तथा घटकहरू चयनको कारणलाई तिनको वातावरणीय लागत तथा लाभसहित समावेश हुने गरी प्रत्येक विकल्पको

लागत-लाभ विश्लेषणसमेत समावेश गरी अभिलेखीकरण गरिनेछ । आयोजना कार्यान्वयन नगर्दा पर्ने प्रभावको विकल्पबारे पनि विश्लेषण गरिनेछ ।

५. वातावरणीय मूल्यांकनको प्रक्रिया आयोजनाको सही विवरण, तथा समुचित वातावरणीय तथा सामाजिक आधारभूत तथ्यांक सहित साविक सूचनाको आधारमा गरिनेछ । वातावरणीय मूल्यांकनले आयोजनाबाट भौतिक, जैविक, सामाजिक-आर्थिक (आवासीय तथा व्यावसायिक कामदारहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा, सामुदायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षा, कमजोर वर्ग तथा लैंगिक मुद्दा, वातावरणीय साधनबाट जीविकोपार्जनमा पर्ने प्रभाव र (अनुसूची २, अनुच्छेद ६) तथा भौतिक-सांस्कृतिक वातावरणमा पर्नसक्ने सम्भावित प्रभाव तथा जोखिमलाई एकीकृत ढंगबाट सम्बोधन गर्नेछ । आयोजनाबाट पर्न सक्ने सम्भाव्य प्रभाव तथा जोखिमलाई यस प्रतिवेदनमा समावेश गरिएका आवश्यकताहरू, लागू हुने कानून तथा क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने नियमका आधारमा समीक्षा गरिनेछ, जुन नियमभित्र वातावरणीय मुद्दाहरू तथा आयोजक राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूप्रतिको दायित्वसमेत समाविष्ट हुन्छन् ।

६. वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमलाई आयोजना प्रभावित क्षेत्रको सन्दर्भसँग दाँजेर विश्लेषण गरिनेछ । यस्तो प्रभावित क्षेत्रले निम्न मुद्दाहरू समेटेको हुनेछ : (अ) प्राथमिक आयोजना स्थल तथा सम्बद्ध सुविधाहरू जसलाई ऋणी/सेवाग्राहीले विकसित गर्दछन् अथवा नियन्त्रणमा राख्दछन्, जस्तै ऊर्जा प्रसारण करिडोर, पाइपलाइन, नहर, सुरूङ, पहुँच सडकहरू, निर्माण सामग्री भिक्त खनिएका खाडल र फोहर निष्काशन क्षेत्र, तथा निर्माण क्याम्प आदि (आ) सम्बद्ध सुविधाहरू/संरचनाहरू जसलाई आयोजनाको भागका रूपमा लगानी गरिएको हुँदैन (जसमा लगानी ऋणी/सेवाग्राही अथवा तेस्रो पक्षले उपलब्ध गराएको हुनसक्छ) जसको उपयोगिता तथा अस्तित्व आयोजनाको सफल सञ्चालनका लागि अत्यावश्यक हुन्छ (इ) आयोजनाको क्षेत्र तथा समुदायमा भावी विकास योजनाबाट पर्न सक्ने समग्र प्रभाव, अन्य स्रोतहरूबाट भौगोलिक क्षेत्रमा पर्नसक्ने सोही किसिमका प्रभावहरू, तथा अन्य आयोजनासम्बन्धी कार्यबाट पर्न सक्ने प्रभाव जसलाई मूल्यांकन गर्दाको समय वास्तविकताका आधारमा परिभाषित गरिएको हुन्छ र (ई) आयोजना क्षेत्र तथा समुदाय जसलाई अनियोजित तर आयोजनाबाट सम्भावित विकासको प्रभाव जुन पछि तथा अलग स्थानहरूमा पर्न सक्दछ । प्रभाव क्षेत्रले त्यस्ता प्रभावलाई समेट्दैन जुन आयोजना बेगर पनि अथवा आयोजनाबाट अलग कारणले हुन सक्दछ । वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमहरू आयोजना चक्रको सबै सम्बन्धित चरणहरूका लागि विश्लेषण गरिनेछ जसमा निर्माणभन्दा अघि, निर्माणको क्रममा, सञ्चालनको बेला, निर्माण पुरा भएपछि, निर्माण कार्य व्यवस्थित रूपमा अन्त्य गर्ने समयमा, तथा निर्माण कार्य सम्पन्न भइसकेपछिको अवस्थामा गरिने पुनर्स्थापना अथवा पुनःकायम गर्ने कार्यहरू समेत पर्दछन् ।

७. वातावरणीय मूल्यांकनले अन्तरसीमा (ट्रान्सबाउण्डरी) क्षेत्रमा समेत पर्न सक्ने सम्भावित प्रभावहरूको पहिचान गर्नेछ जसमा वायु प्रदूषण, अन्तर्राष्ट्रिय जलमार्गको अधिक प्रयोग अथवा प्रदूषण तथा समग्र विश्वमा पर्न सक्ने प्रभावहरू जस्तै हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन, तथा संकटापन्न जैविक प्रजातिहरू तथा तिनको व्यवस्थापनमा पर्न सक्ने प्रभावसमेत पर्दछन् ।

८. वातावरणीय मूल्यांकनले कुनै विशेष व्यक्ति अथवा समूहमा उनीहरूको बन्चित अथवा कमजोर स्थिति, खासगरी गरिब, महिला तथा बालबच्चा, तथा आदिवासी जनजाती भएका कारणले आयोजनाबाट पर्न सक्ने सम्भावित वातावरणीय असर फरक रूपमा तथा असमानुपातिक ढंगबाट परेकोबारे जाँच गर्नेछ । जहाँ त्यस किसिमका व्यक्तिहरू अथवा समूहको पहिचान भएको हुन्छ त्यहाँ वातावरणीय मूल्यांकनले उनीहरूमाथि प्रतिकूल वातावरणीय प्रभाव असमानुपातिक ढंगबाट नपरोस् भन्ने उद्देश्य राखेर लक्षित तथा भिन्नभिन्न प्रकारका उपायहरूबारे सुझाव दिनेछ ।

९. आयोजनाबाट पर्न सक्ने प्रभाव तथा जोखिमको मात्राका आधारमा वातावरणीय मूल्यांकन श्रेणी क वर्गको आयोजनाको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (इआइए), श्रेणी ख वर्गको आयोजनाको लागि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण अथवा समतुल्य प्रक्रिया, अथवा अन्यबाट संकलित सूचना तथा तथ्यांकका आधारमा समीक्षा गरिन्छ । वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनमा निम्न विषयहरू समावेश भएको हुन्छ : (अ) कार्यकारी सारांश (आ) आयोजनाको विवरण (इ) वातावरणको विस्तृत विवरण (व्यापक आधारभूत तथ्यांकसहित) (ई) अनुमानित वातावरणीय प्रभाव तथा तिनको निराकरणका उपाय (उ) विकल्पको विश्लेषण (ऊ) वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (ऋ) परामर्श

तथा सूचनाको सार्वजनिकीकरण तथा (ए) निष्कर्ष तथा सुझाव । यो अनुसूचीको परिशिष्टमा थप विवरणहरू समावेश गरिएका छन् । प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षणको सीमित दायरा हुन्छ, थोरै संख्यामा सीमित प्रभाव पर्दछ, जसको प्रभाव साधारणतया आयोजना स्थलभित्र सीमित हुन्छ, मुख्यतया पुर्वअवस्थामा अवस्थामा फर्कन सक्दछ, तथा प्रभाव निराकरणका उपायहरूद्वारा सजिलै सम्बोधन गर्न सकिन्छ ।

१०. यदि विद्यमान कार्य वा कुनै सञ्चालनमा रहेका आयोजनामा ती कार्यहरू अथवा सुविधाहरूबाट त्यस क्षेत्रमा पारेको वा पार्न सक्ने वातावरणीय जोखिम र प्रभाव एकित गर्न सान्दर्भिक बाह्य विशेषताहरूद्वारा वातावरणीय परिक्षण (अडिट) गरिन्छ । यदि आयोजनामा भविष्यमा कुनै नयाँ विस्तार गर्ने योजना रहेको छैन भने त्यस आयोजनाको वातावरणीय परिक्षण (अडिट) ले त्यस आयोजनाको वातावरणीय मूल्यांकन गर्नेछ । वातावरणीय परिक्षण (अडिट) मा निम्न लिखित तत्वलाई समावेश हुनेछ : (अ) कार्यकारी सारांश (आ) संरचना तथा तिनको सुविधाको विवरण जसमा पहिले तथा हालका कार्यहरू दुवैलाई समावेश गर्ने (इ) राष्ट्रिय, स्थानीय अन्य लागू हुने वातावरणीय कानून, नियम तथा गुणस्तरको सारांश (ई) अद्यावधिक कार्य तथा स्थलगत जाँचको प्रक्रिया (उ) प्राप्त नतिजा, निष्कर्ष तथा चिन्ता गर्नुपर्ने विषय/क्षेत्रहरू तथा (ऊ) मूल्य, समयतालिकासहितका चिन्ताको विषयहरूका लागि सुधारका कार्य संलग्न गरेको सुधारात्मक कार्ययोजना ।

११. जहाँ आयोजनाहरूमा नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको विकास अथवा तिनमा परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ तथा जसबाट क्षेत्रीय अथवा क्षेत्रगत रूपमा उल्लेखनीय वातावरणीय प्रभाव पर्ने सम्भावना रहेको हुन्छ तिनमा रणनीतिक वातावरणीय मूल्यांकन आवश्यक हुनेछ । रणनीतिक वातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदनले निम्न विषय समेटेको हुनुपर्दछ : (अ) परिस्थितिको विश्लेषण (आ) दीर्घकालीन तथा अप्रत्यक्ष असरहरूको मूल्यांकन (इ) परामर्श प्रक्रियाको विवरण तथा (ई) विकल्प चयनको विवरण ।

२. वातावरणीय योजना तथा व्यवस्थापन

१२. ऋणी/सेवाग्राहीले वातावरणीय मूल्यांकनले निर्धारित गरेको सम्भाव्य प्रभाव तथा जोखिम सम्बोधन गर्न वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयार गर्नेछन् । वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाले प्रस्तावित निराकरणका उपायहरू, वातावरणीय अनुगमन तथा रिपोर्टिङका आवश्यकताहरू, आपतकालीन व्यवस्थापनका प्रक्रियाहरू, सम्बद्ध निकाय अथवा संस्थागत प्रबन्ध, क्षमता विकास तथा तालिमका प्रक्रिया, कार्यान्वयन तालिका, लागत अनुमान, तथा कार्य सम्पादनको नतिजा प्रष्ट्याउने संकेतहरू समावेश गरिएको हुन्छ । जहाँ वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमलाई छल्ल अथवा रोक्न सकिदैन त्यहाँ प्रभाव निराकरणको उपाय तथा कार्यको पहिचान गरिनुपर्छ जसले गर्दा आयोजनाको डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालन लागू हुने कानून तथा नियमको अनुपालन गर्ने गरी तथा यस प्रतिवेदनमा उल्लेखित आवश्यकतालाई पुरा गर्ने गरी तयार गरिएको हुन्छ । वातावरणीय योजना प्रतिवेदनहरूको विवरणको स्तर तथा जटिलताहरू तथा पहिचान गरिएका उपाय तथा कार्यको प्राथमिकता आयोजनाको प्रभावहरू तथा जोखिमहरूअनुरूप तयार गरिएको हुनुपर्दछ । यस्तो मुख्य उपायहरूमा सम्भावित नकारात्मक प्रभावहरूलाई 'तेस्रो पक्षलाई कुनै पनि उल्लेख्य हानी नपर्ने' गरी निराकरणको उपाय तयार गर्ने, प्रदुषकले प्रदुषण गरेवापत उसैले वेहोर्नु पर्ने भन्ने सिद्धान्त, पुर्व सावधानीको अवधारणा, तथा अनुकुलन व्यवस्थापन पर्दछन् ।

१३. यदि कुनै पनि बाँकी रहेका प्रभावहरू निराकरणका उपायहरूको कार्यान्वयनपछि पनि उल्लेख्य अवस्थामा बाँकी रहेका छन् भने तिनका लागि समेत वातावरणीय व्यवस्थापन योजनामा आयोजनाबाट वातावरणमा उल्लेखनीय हास नपरोस् भनी क्षतिपूर्तिका उपायको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । त्यस्ता उपायहरूले वन्यजन्तुको वासस्थान तथा जैविक विविधताको संरक्षण, साविक स्थितिको संरक्षण, तथा हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन आदिलाई सम्बोधन गरेको हुनुपर्दछ । प्रभाव निराकरणका लागि क्षतिपूर्तिका उपायका रूपमा नगद मुआब्जाको प्रयोग उस्तै प्रकृतिको वातावरणीय लाभ दिनको लागि मात्र उपयोग गरिएको हुन्छ तथा आयोजनाको शेष प्रभावहरूको लागि गरिएको हुन्छ ।

१४. योजनामा अपेक्षित परिणामलाई यथासम्भव मापन गर्न सकिने घटनाहरूका रूपमा परिभाषित गरिएको हुनुपर्दछ, तथा निर्धारित अवधिभित्र कार्य सम्पादनका संकेतहरू अथवा लक्ष्यलाई जाँचन सकियोस् । यिनीहरू आयोजना

डिजाइनमा आउन सक्ने परिवर्तनप्रति संवेदनशील हुनेछन्, उदाहरणका लागि आयोजना स्थल अथवा मार्ग उल्लेखनीय परिवर्तन, प्रविधिमा परिवर्तन, पहिले पहिचान नगरिएका घटना, तथा अनुगमनका नतिजाहरू ।

१५. कहिलेकाहीँ वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयनमा तेस्रो पक्षको भागिदारीले केही प्रभाव पार्न सक्दछन् । तेस्रो पक्ष भन्नाले सरकारी निकाय, निर्माण ठेकेदार, अथवा सम्बद्ध संरचनाको सञ्चालकहरू पर्दछन् । तेस्रो पक्ष आवश्यक पर्ने खालको जोखिम उच्च हुन्छ तथा ऋणी/सेवाग्राहीको त्यस्तो तेस्रो पक्षको कार्य तथा उनीहरूको चलनमाथि नियन्त्रण अथवा प्रभाव रहेको अवस्थामा ऋणी/सेवाग्राहीले उनीहरूको आवश्यकताअनुसार परिणाम हासिल गर्नका लागि तेस्रो पक्षसँग सहकार्य गर्नेछ । किटान गरिएको कार्यहरूको प्रकार मामलाअनुसार फरक हुनेछ ।

१६. वातावरणीय मूल्यांकन तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयारीका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले योग्य तथा अनुभवी विशेषज्ञको सेवाको उपयोग गर्नेछ । धेरै नै जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनको समय ती आयोजनासँग कुनै प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध नभएका स्वतन्त्र सल्लाहकार विशेषज्ञहरूको समूहको सेवा लिनेछ ।

३. सूचनाको सार्वजनिकीकरण

१७. एडिबीको वेबसाइटमा राखेर सूचना सार्वजनिक गर्नका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले निम्नलिखित प्रतिवेदन बुझाउनेछन् :

- (अ) वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनको मस्यौदा (मस्यौदा वातावरणीय व्यवस्थापन योजनासहित) एडिबी बोर्डलाई स्वीकृतिका लागि बुझाउनु १२० दिनअगावै, तथा/अथवा लागू हुने अवस्थामा वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा (इएआरएफ) आयोजना लेखाजोखा अगावै
- (आ) अन्तिम वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन /प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (आईई) प्रतिवेदन
- (इ) नयाँ तथा अद्यावधिक गरिएको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन/प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन तथा लागू हुने अवस्थामा आयोजना कार्यान्वयनको समयमा तयार पारिएको सुधारात्मक कार्ययोजना तथा
- (उ) वातावरणीय अनुगमन प्रतिवेदनहरू ।

१८. परिच्छेद १७ मा उल्लेख गरिएको प्रतिवेदनहरूसहित अन्य सम्बद्ध वातावरणीय सूचनालाई ऋणी/सेवाग्राहीले समयअनुकूल, पहुँच भएको सुगम स्थान तथा प्रभावित मानिस तथा अन्य सरोकारवालाले बुझ्ने भाषामा सार्वजनिक गर्नेछन् । लेखपढ गर्न नजान्ने व्यक्तिका लागि अन्य सञ्चारका माध्यमहरूको प्रयोग गरिनेछ ।

४. परामर्श तथा सहभागिता

१९. ऋणी/सेवाग्राहीले प्रभावित व्यक्ति तथा नागरिक समाजसहित अन्य सरोकारवालालासँग उनीहरूको सुसुचित सहभागितालाई सहज बनाउन सार्थक परामर्श गर्नेछ । सार्थक परामर्श एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जुन (अ) आयोजनाको प्रारम्भिक अवस्थामा सुरु हुन्छ तथा आयोजना चक्रभरी अनवरत चलिरहन्छ^१ (आ) आयोजना प्रभावित मानिसहरूले बुझ्ने गरी तथा सजिलै पहुँच हुने गरी समयअनुकूल सम्बद्ध तथा पर्याप्त सूचना सार्वजनिक गर्छ (इ) कुनै पनि दवाब अथवा डर, धम्की तथा त्रास नरहेको वातावरणमा परामर्श सम्पन्न भएको हुनुपर्दछ (ई) लैंगिक सहभागितामूलक तथा जवाफदेही हुनुपर्दछ, तथा विकासका फाइदाबाट बञ्चित, उपेक्षित तथा कमजोर वर्गहरूको आवश्यकताको हिसाबले तयार गरिएको होस् तथा (उ) आयोजनाप्रभावित मानिस तथा अन्य सरोकारवालाको सबै प्रासंगिक विचारलाई निर्णय

^१ श्रेणी क को वातावरणीय वर्गका आयोजनाहरूमा त्यस किसिमका परामर्शहरूमा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनका लागि आयोजना स्थलको फिल्डको काम गर्ने प्रारम्भिक अवस्थामा तथा आयोजना तयारीको समय मस्यौदा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार भएपछि, तथा एडिबीले आयोजनाको अद्यावधिक (appraisal) गर्नुअघि गरिनेछ ।

प्रक्रियामा सामेल गर्छ, जस्तै आयोजना डिजाइन, निराकरणका उपाय, विकासको लाभ तथा अवसरमा सहभागिता, तथा कार्यान्वयनका मुद्दाहरू । आयोजना प्रभावित व्यक्तिहरूमाथि पर्ने प्रभावअनुरूप परामर्श गरिनेछ । यी सबै परामर्शका प्रक्रिया तथा तिनको नतिजालाई लिपिबद्ध गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनमा सामेल गरिनेछ ।

५. गुनासो निदान संयन्त्र

२०. आयोजनाको वातावरणीय संरक्षणको दिशामा कार्यसम्पादनबारे आयोजना प्रभावित व्यक्तिको चासो तथा गुनासो बुझ्न तथा तिनको निदान गर्न एउटा गुनासो निदान संयन्त्रको व्यवस्था गर्नेछ । यस्तो संयन्त्र आयोजनाबाट पर्न सक्ने प्रभाव तथा जोखिमको स्तरको आधारमा तयार गरिएको हुनुपर्दछ । यो संयन्त्रले सबैले बुझ्ने तथा पारदर्शी प्रक्रिया, जुन लैंगिक हिसाबले जवाफदेही, सांस्कृतिक हिसाबले उपयुक्त, तथा प्रभावित व्यक्तिका सबै तप्कालाई विना कुनै अतिरिक्त मूल्य अथवा दण्डको सर्वसुलभ उपलब्धताको आधारमा प्रभावित व्यक्तिको चासो तथा गुनासोलाई सम्बोधन गर्नेछ । यस प्रणालीले देशको न्यायिक अथवा प्रशासनिक उपायको प्रयोग गर्न कुनै बाधा गर्ने छैन । प्रभावित व्यक्तिलाई गुनासो निदान संयन्त्रबारे उपयुक्त रूपमा सूचित गरिनुपर्दछ ।

६. अनुगमन तथा रिपोर्टिङ

२१. ऋणी/सेवाग्राहीले वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन, प्रगति मापन तथा अनुगमन गर्नेछन् । अनुगमन कार्यको प्रारूप आयोजनाहरूको जोखिम तथा प्रभावअनुरूप हुनेछ । कार्यसम्पादनबारे जानकारी राख्न सूचनाको रेकर्ड राख्नेबाहेक ऋणी/सेवाग्राहीले वातावरणीय व्यवस्थापन योजना पालना भएको तथा अपेक्षित परिणाममा भएका प्रगतिको जाँचका लागि निरीक्षणसमेत गर्नेछन् । उल्लेखनीय नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने आयोजनामा ऋणी/सेवाग्राहीले योग्य तथा अनुभवी बाह्य विशेषज्ञहरू अथवा योग्य गैरसरकारी संस्थालाई अनुगमनले दिएको सूचनाबारे जाँच गर्न उनीहरूको सेवा लिनेछन् । ऋणी/सेवाग्राहीले अनुगमनबाट प्राप्त नतिजाहरूको अभिलेख राख्नेछन्, आवश्यक सुधारको कार्यहरूको पहिचान गर्नेछन्, तथा यी सबैलाई सुधारात्मक कार्ययोजनामा प्रतिविम्बित गर्नेछन् । ऋणी/सेवाग्राहीले यी सुधारात्मक कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गर्नेछन् तथा तिनको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न पुनरावलोकन गरिरहनेछन् ।

२२. ऋणी/सेवाग्राहीले आवधिक अनुगमन प्रतिवेदन तयार गर्नेछन् जसले वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयनमा भएको प्रगति, अनुपालनमा देखिएका मुद्दाहरू तथा यदि आवश्यक भए, सुधारका कार्यबारे विवरण दिनेछ । ऋणी/सेवाग्राहीले उल्लेखनीय वातावरणीय प्रभाव पर्न सक्ने आयोजनाको निर्माणको समयमा कमसेकम अर्धवार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन, तथा अत्यन्त जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाहरूमा चौमासिक अनुगमन प्रतिवेदन पेस गर्नेछन् । आयोजना सञ्चालनका समयमा उल्लेखनीय नकारात्मक वातावरणीय असर पर्न सक्ने आयोजनामा रिपोर्टिङ कमसेकम वार्षिक रूपमा निरन्तर पेस गरिनेछ । त्यस्तो आवधिक प्रतिवेदनलाई सर्वसाधारणको पहुँच पुग्ने स्थानमा राखिनेछ । आयोजना बजेटले अनुगमन तथा रिपोर्टिङको लागत पनि समावेश गरेको हुनुपर्नेछ ।

७. अनपेक्षित वातावरणीय प्रभावहरू

२३. आयोजना कार्यान्वयनको समयमा अनुमान नगरिएको वातावरणीय प्रभाव देखिन गएमा ऋणी/सेवाग्राहीले वातावरणीय मूल्यांकन तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजनालाई अद्यावधिक गर्नेछन्, अथवा नयाँ वातावरणीय मूल्यांकन तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयार गर्नेछन्, विकल्पहरूको मूल्यांकन गर्नेछन् तथा ती असरहरूलाई सम्बोधन गर्न निराकरणका उपायको विवरण तयार गर्नेछन् ।

८. जैविक विविधताको संरक्षण तथा दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन

२४. ऋणी/सेवाग्राहीले जैविक विविधता² तथा प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि आयोजनाहरूले पार्न सक्ने प्रभाव तथा जोखिमको सघनताको मूल्यांकन वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रक्रिया, अनुच्छेद ४-१० मा कितान गरिएबमोजिम गर्नेछन् जसभित्र जनावरको वासस्थानको विनास र आक्रमणकारी बाह्य प्रजातीहरूलाई भित्र्याउनु, तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको जथाभावी प्रयोग पर्दछन् । ऋणी/सेवाग्राहीले सम्भाव्य प्रभाव तथा जोखिमलाई छल्ने, कम गर्ने, अथवा निराकरण गर्ने तथा अन्तिम उपायका रूपमा प्रभावको क्षतिपूर्ति गर्ने उपायको पहिचान गर्नेछन्, जस्तै जैविक विविधताको, जसले गर्दा प्रभावित जैविक विविधताको कुल क्षति अथवा कुल लाभ केही हुनेछैन ।

क. रूपान्तरित वासस्थान

२५. रूपान्तरित वासस्थान, जहाँ प्राकृतिक वासस्थानलाई धेरैजसो बाह्य प्रजातीका विरूदा तथा जनावर भित्र्याएर परिवर्तन गरिएको हुन्छ, जस्तै कृषिको क्षेत्रमा, त्यहाँ ऋणी/सेवाग्राहीले ती वासस्थानको थप रूपान्तरण अथवा ह्रास कम गर्न ध्यान दिनेछन् । साथै, आयोजनाको प्रकृति तथा स्तरमा आधारित भई आयोजनाको सञ्चालनको भागको रूपमा वासस्थानलाई सुदृढ बनाउने तथा जैविक विविधतालाई बचाउने अवसरको पहिचान गर्नेछन् ।

ख. प्राकृतिक वासस्थानहरू

२६. निम्नलिखित परिस्थिति आएको अवस्थामा बाहेक प्राकृतिक वासस्थानहरू³ को हकमा आयोजनाबाट त्यस्ता वासस्थानहरूमा कुनै उल्लेखनीय रूपान्तरण अथवा ह्रास⁴ आउन दिइने छैन :

(अ) अन्य कुनै विकल्पहरू उपलब्ध छैनन् ।

(आ) विस्तृत विश्लेषणले आयोजनाबाट प्राप्त हुने समग्र फाइदा वातावरणीय मूल्यसहित आयोजना मूल्यभन्दा धेरै अधिक हुने देखाउँछ ।

(इ) कुनै पनि रूपान्तरण अथवा ह्रासलाई यथोचित ढंगबाट निराकरण गरिन्छ ।

२७. निराकरणका उपाय जैविक विविधतामा कुनै पनि कुल घाटा नपर्ने गरी बनाइएको हुनेछ । ती उपायमा विभिन्न कार्यहरूको संयोजन समावेश गरिन सकिन्छ, उदाहरणका लागि आयोजना निर्माणपछि वासस्थानलाई पुनः यथोचित ढंगले पुनर्स्थापन गर्ने, पारम्परिक समुदायहरू अथवा आदिवासीहरूद्वारा भइरहेको जैविक विविधताको उपयोगको सम्मान गर्दै जैविक विविधताका लागि व्यवस्थापन गरिँदै आएको वातावरणीय प्रणालीको हिसाबले समतुल्य क्षेत्रहरूको सृजनन अथवा प्रभावकारी संरक्षणद्वारा हानी/ह्रास भरपाई गर्ने, तथा जैविक विविधताको प्रत्यक्ष उपयोग गर्नेहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने ।

ग. नाजुक बासस्थानहरू

२८. नाजुक वासस्थानहरूमा⁵ कुनैपनि आयोजना कार्य कार्यान्वयन गरिने छैन जबसम्म निम्नलिखित आवश्यकताहरू पुरा गरिँदैन :

² सबै स्रोतहरू जस्तै स्थलचर, सामुद्रिक तथा अन्य जलचरको पर्यावरण तथा पर्यावरणीय जटिलताको भागको रूपमा रहेका सजिव प्राणीहरूबीचको विविधता; जसभित्र प्रजातीहरूबीच तथा पर्यावरणीय प्रणालीहरूबीचको विविधतासमेत समावेश हुन्छन् ।

³ यस्तो स्थल तथा जलक्षेत्रहरू जहाँ त्यहीँका रैथाने विरूदा तथा जीवका प्रजातीले जैविक समुदाय बनाउँछन् तथा जहाँ मानवीय क्रियाकलापले ती क्षेत्रका प्राथमिक पर्यावरणीय प्रणालीको कार्य परिवर्तन ल्याउँदैनन् ।

⁴ उल्लेखनीय रूपान्तरण तथा ह्रास भन्नाले (i) स्थल तथा जलको प्रयोगमा हुने प्रमुख तथा दीर्घकालीन रूपान्तरणका कारण वासस्थानको विशेष परिस्थिति लोप हुने अथवा ह्रास आउने ; अथवा (ii) वासस्थानमा परिवर्तन जसले गर्दा वासस्थानको स्थानीय रैथाने प्रजातीको संख्या जोगाइराख्न सक्ने क्षमता उल्लेख्य रूपमा घटाउँदछ । उल्लेखनीय रूपान्तरणले विभिन्न कार्यहरू समावेश गर्दछ, जस्तै जमिनमाथि रहेका बोटविरूदा आदि हटाई खाली गर्ने; प्राकृतिक वनस्पतिको ठाउँमा अन्य जमिनमा पानी जम्मा भइरहने, (जस्तै पोखरी बनाएर); सिमसारबाट जल निकास, पोखरीमा जमेको थिग्रो हटाउने (dredging), पुनै, अथवा सिमसारमा नहर बनाउने ; अथवा खानी सञ्चालन गर्ने आदि ।

⁵ नाजुक वासस्थान प्राकृतिक तथा रूपान्तरित वासस्थान भन्ने बुझिन्छ जसमा विशेष ध्यान दिन अत्यावश्यक हुन्छ । नाजुक वासस्थानभित्र उच्च जैविक विविधताको महत्व बोकेका क्षेत्र; वासस्थान जसभित्र संकटापन्न अथवा अति संकटापन्न प्रजातिहरू बसोवास गर्छन्; त्यस्तो क्षेत्र जहाँ विशेष महत्व भएका स्थानीय/रैथाने अथवा प्रतिबन्धित इलाकामा पाइने प्रजाती हुन्छन्; त्यस्तो क्षेत्र जुन बसाइ सरे प्रजातीहरूको जीवन सुरक्षाका लागि अत्यन्त जरुरी छ; क्षेत्र जहाँ विश्वकै महत्वपूर्ण स्वतन्त्र अथवा भ्रुण्डमा रहने प्रजातीहरूको

- (अ) कुनै पनि नाजुक वासस्थानलाई कुनै मापन गर्न सकिने प्रतिकूल प्रभाव नभएको अथवा त्यस्तो सम्भावना नभएको अवस्था जसका कारण त्यसको उच्च जैविक विविधता अथवा त्यसको कार्य गर्न सक्ने क्षमतामाथि प्रतिकूल प्रभाव परोस् ।
- (आ) आयोजनाले कुनै पनि मान्यताप्राप्त संकटापन्न अथवा अति संकटापन्न प्रजातीलाई⁶ असर पारी तिनको जनसंख्या घटाउने छैन अथवा तिनको सम्बद्ध वासस्थान नाश हुने कार्य गर्नेछैन जसका कारण सम्भावनायुक्त तथा प्रतिनिधि पर्यावरणीय प्रणालीसँग कुनै पनि किसिमको सम्झौता गर्नु परोस् ।
- (इ) अन्य साधारण प्रभावहरूलाई अनुच्छेद २७ मा उल्लेख भएबमोजिम निराकरण गरिनेछ ।

२९. जब आयोजनाको कारवाही नाजुक वासस्थानमा गर्नुपर्ने भए ऋणी/सेवाग्राहीले योग्य तथा अनुभवी बाह्य विशेषज्ञको सहयोगमा वातावरणीय मूल्यांकनको कार्य गर्नेछ ।

घ. कानुनी रूपमा संरक्षित क्षेत्रहरू

३०. आयोजनाको कारवाही कानुनी रूपमा संरक्षित क्षेत्रभित्र गर्नुपर्ने परिस्थिति भए अनुच्छेद २८ मा तोकिएका आवश्यकतासँगै ऋणी/सेवाग्राहीले निम्नलिखित आवश्यकता पूरा गर्नेछन् :

- (अ) प्रस्ट परिभाषित संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन योजनाअनुरूप हुने गरी कार्यहरू गर्ने,
- (आ) संरक्षित क्षेत्रका प्रायोजक तथा व्यवस्थापकहरू, स्थानीय समुदायहरू, तथा अन्य मुख्य सरोकारवालासँग प्रस्तावित आयोजनाबारे परामर्श गर्ने,
- (इ) संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण कार्य बढोत्तरी तथा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यसाथ यथोचित थप योजना कार्यान्वयन गर्ने ।

ड. अतिक्रमणकारी बाह्य प्रजातीहरू

३१. ऋणी/सेवाग्राहीले जानीबुझीकन नयाँ विदेशी प्रजातीहरू (प्रजातीहरू जुन साविक स्थितिमा आयोजना लागू भइरहेको देश अथवा क्षेत्रमा हाल स्थापित छैनन्) भित्र्याउने छैनन् जबसम्म त्यस्तो प्रजातीलाई भित्र्याउने कार्य विद्यमान कानूनको दायराभित्र बसेर गरिएको होस्, यदि त्यस्ता कानून छैन भने अथवा त्यस्तो भित्र्याइएका कारण हुन सक्ने जोखिमको विश्लेषण (वातावरणीय मूल्यांकन अध्ययनको एक भागका रूपमा) त्यस्तो प्रजातीहरूको सम्भाव्य अतिक्रमणकारी व्यवहारबारे गरिएको होस् । नयाँ वातावरणहरूभित्र अतिक्रमणकारी भनी चिनिएका प्रजातीलाई कुनै पनि अवस्थामा भित्र्याइनु हुँदैन । ऋणी/सेवाग्राहीले दुर्घटनावश अथवा नजानीकन त्यस्तो अतिक्रमणकारी विदेशी प्रजाती भित्र्याइनु सक्ने सम्भावनाबारे मूल्यांकन गर्नेछन्, तथा त्यसको प्रभावलाई कम पार्न सकिने उपायको पहिचान गर्नेछन् ।

च. नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग तथा व्यवस्थापन

३२. नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोतहरूलाई दीगो रूपमा व्यवस्थापन गरिनेछ । दीगो स्रोत व्यवस्थापन एक यस्तो व्यवस्थापन हो जसले स्रोत/संसाधनको प्रयोग, विकास तथा संरक्षणको तरिका अथवा उपयोगको गति यसरी गर्दछ जसबाट मानिस, समुदायहरू तथा आदिवासीहरूले आफ्नो वर्तमान सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकता

उल्लेखनीय संख्या रहेको हुन्छ; क्षेत्र जहाँ प्रजातीहरूको अद्वितीय जमघट रहेको छ अथवा तिनीहरू विशेष विकासको (evolutionary) प्रक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छन् अथवा तिनले पर्यावरणीय सामाजिक, आर्थिक अथवा सांस्कृतिक रूपमा उल्लेख्य महत्व बोक्ने जैविक विविधता रहेको क्षेत्रहरू पर्दछन् । नाजुक वासस्थानमा त्यस्तो क्षेत्रहरू पनि पर्दछन् जुन कानुनी रूपमा संरक्षित छन् अथवा संरक्षणका लागि आधिकारिक रूपमा प्रस्तावित छन्, उदाहरणका लागि त्यस्ता क्षेत्र जसले विश्व संरक्षण युनियनले दिएको वर्गीकरण मापदण्डभित्र पर्ने, विश्व महत्व बोकेको तथा रामसार सिमसार सूचीभित्र पर्ने, युनेस्को (UNESCO) ले निर्दिष्ट गरेको सम्पदा (Heritage) क्षेत्रहरू पर्दछन् ।

⁶ आइयूसिएनको संकटापन्न प्रजातीहरूको रातो सूचीले परिभाषित गरेको अथवा राष्ट्रिय कानूनले तोकेका प्रजातीहरू पर्दछन् ।

पूरा गर्दछन् तथा ती स्रोतहरूबाट भावी सन्ततिले तिनीहरूको आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने गरी ती स्रोतहरूको सम्बर्द्धनसमेत गर्दछ। यसमा वायु, जल तथा भूमिसम्बद्ध पर्यावरणीय प्रणालीको जीवन रक्षण क्षमताको सम्बर्द्धन पनि पर्दछ। जहाँ सम्भव छ, ऋणी/सेवाग्राहीले स्रोतहरूको स्वतन्त्र प्रमाणीकरणसम्बन्धी उचित व्यवस्थाको माध्यमबाट दीगो व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने प्रदर्शन गर्नेछन्।

९. प्रदुषण रोकथाम तथा नियन्त्रण

३३. आयोजनाको डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालनको समयमा ऋणी/सेवाग्राहीले प्रदुषण रोकथाम तथा नियन्त्रण प्रविधिहरू तथा कार्यहरू अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट पद्धतिहरू जस्तै विश्व बैंकको वातावरण, स्वास्थ्य तथा सुरक्षा मार्गदर्शन⁷ मा दर्शाइएका मान्यताप्राप्त मापदण्डअनुरूप गर्नेछन्। यी मापदण्डमा कार्य सम्पादनको स्तर तथा तरिका रहेका हुन्छन् जुन साधारणतया आयोजनाका लागि स्वीकार्य तथा लागु हुने हुन्छन्। जब आयोजक राष्ट्रका नियमहरू यी स्तर तथा तरिकाभन्दा भिन्न हुन्छन्, ऋणी/सेवाग्राहीले अधिक कठिन विकल्पको चयन गर्नेछन्। यदि कुनै विशेष आयोजनाको परिस्थितिअनुसार कम कठिन स्तर अथवा तरिकाहरू उपयुक्त हुन्छन् भने ऋणी/सेवाग्राहीले प्रस्तावित विकल्पका बारे पूर्ण तथा विस्तृत कारण यस प्रतिवेदनअनुरूप हुने गरी प्रस्तुत गर्नेछन्।

क. प्रदुषणबाट बचाव, स्रोत संरक्षण, तथा ऊर्जा प्रभावकारिता

३४. ऋणी/सेवाग्राहीले प्रदुषण उत्सर्जनको सघनता तथा परिमाणलाई सकेसम्म छल्ने र जहाँ सो सम्भव छैन त्यहाँ त्यसलाई कम अथवा नियन्त्रण गर्नेछन्। यसअलावा स्वच्छ उत्पादनको सिद्धान्तअनुसार ऋणी/सेवाग्राहीले स्रोतको संरक्षण तथा ऊर्जा प्रभावकारिताका उपायको जाँच गरी तिनलाई आफ्नो कार्यक्रम सञ्चालनमा समावेश गर्नेछन्। जब आयोजनाहरूबाट हासोन्मुख क्षेत्रमा थप उल्लेख्य प्रदुषण उत्सर्जनका स्रोतहरू निम्त्याउन सक्ने सम्भावना रहन्छ तिनमा साविकको परिस्थितिलाई सुधार गर्न सक्ने रणनीति अपनाउनुपर्छ, उदाहरणका लागि वैकल्पिक आयोजनास्थलको छनौट तथा प्रदुषण उत्सर्जनलाई घटाउने।

ख. फोहरमैला

३५. आयोजना कार्यान्वयनबाट निस्कने हानिकारक पदार्थहरू अथवा हानिकारक तथा गैरहानिकारक फोहरमैलाको उत्सर्जनलाई ऋणी/सेवाग्राहीले छल्नेछन्, तथा जहाँ त्यसलाई छल्न सम्भव छैन त्यहाँ तिनलाई न्यूनीकरण तथा नियन्त्रण गर्नेछन्। जहाँ फोहरमैलालाई पुनः प्रयोग गर्न सकिँदैन त्यहाँ त्यसलाई वातावरणीय हिसाबले उपयुक्त रूपमा व्यवस्था गर्ने, नाश गर्ने अथवा व्यवस्थापन गरिनेछ। यदि उत्सर्जन गरिएको फोहर हानिकारक छ भने तिनको सीमापार लैजान कठिनाई हुने⁸ कुरालाई मध्यनजर गर्दै ऋणी/सेवाग्राहीले तिनको वातावरणीय हिसाबले उपयुक्त विसर्जनका विकल्पहरू खोज्नेछन्। तेस्रो पक्षबाट विसर्जन गरिने फोहरको लागि ऋणी/सेवाग्राहीले सम्बद्ध नियम लागु गराउने निकायबाट अनुमति प्राप्त प्रतिष्ठित तथा वैधानिक ठेकेदार संस्थाको उपयोग गर्नेछन्।

ग. हानिकारक पदार्थहरू

३६. जीवहरूका लागि उच्च विषाक्तता, वातावरणमा रहिरहने, जैविक सञ्चयको सम्भावना तथा ओजोन तहमा कमी ल्याउन सक्ने⁹ कारणले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिबन्धित अथवा चरणबद्ध रूपमा बन्द गरिएका हानिकारक पदार्थ ऋणी/सेवाग्राहीबाट तयार, व्यापार अथवा प्रयोग गरिने छैन, तथा त्यस्ता रसायन तथा पदार्थको स्थानमा कम हानिकारक वैकल्पिक पदार्थ प्रयोग गर्नेछ।

घ. किटनाशकको प्रयोग तथा व्यवस्थापन

⁷ विश्व बैंक समूह २००७, वातावरणीय, स्वस्थ तथा सुरक्षासम्बन्धी साधारण मार्ग निर्देशिका, वासिङटन डि.सी.

⁸ हानिकारक फोहरलाई सीमापार पारवहनको नियन्त्रणसम्बन्धी वासेल कन्भेन्सनको उद्देश्यअनुरूप।

⁹ स्टकहोम कन्भेन्सन अन परसिस्टेन्ट अर्गानिक पोल्याटेन्ट्स, तथा मन्ट्रियल प्रोटोकल अन सब्सटान्सेस दयाट डिप्लिट द ओजोन लेयरका उद्देश्यहरूअनुरूप।

३७. वातावरणीय मूल्यांकनले आयोजनासँग सम्बन्धित किटनाशक तथा/अथवा संक्रमण फैलाउन सक्ने कीट (भेक्टर)को व्यवस्थापन योजना एकीकृत विषादी व्यवस्थापन उपायहरूमा आधारित गर्नेछ, तथा कृषिजन्य तथा जनस्वास्थ्यसम्बन्धी आयोजनाहरूमा अप्राकृतिक (सिन्थेटिक) रसायन किटनाशकमाथिको निर्भरता कम गर्ने उद्देश्य राख्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीको एकीकृत किट/भेक्टर व्यवस्थापन योजनाले उपलब्ध किट/भेक्टर नियन्त्रण उपायहरूको साथै किट तथा वातावरणीय सूचनाहरूको समन्वय गर्नेछ, जसमा सांस्कृतिक अभ्यासहरू, जैविक उपाय, जिन परिवर्तन उपाय, तथा अन्तिम उपायका रूपमा किटबाट अत्यधिक मात्रामा बाली नोक्सान हुने भए रासायनिक उपायको प्रयोग पर्नेछन्। किट व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित स्वास्थ्य तथा वातावरणीय जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न, आवश्यकता महसुस गरिएबमोजिम, संस्थागत क्षमता विकास, किटनाशकको वितरण तथा प्रयोगलाई नियन्त्रण तथा अनुगमन गर्न, तथा एकीकृत किट व्यवस्थापनको प्रयोगलाई अभिवृद्धि गर्न सहयोग गरिनेछ।

३८. आयोजक राष्ट्रसँग किटनाशक रासायनिक पदार्थहरूको वितरण तथा प्रयोग गर्न निषेध गर्ने कुनै नीति छैन, अथवा यी हानिकारक रसायनहरूलाई प्रयोग गर्ने, भण्डारण गर्ने, चलाउने तथा विसर्जन गर्ने उपयुक्त तरिकाबारे आवश्यक तालिम नलिएका तथा औजार तथा सुविधा नभएका व्यक्तिको उक्त रसायनमा पहुँच रहेको अवस्थामा ऋणी/सेवाग्राहीले विश्व स्वास्थ्य संगठनले सुझाएको किटनाशकहरूबाट हुन सक्ने हानीको आधारमा वर्गीकृत गरिएको श्रेणी क (अत्यन्त हानिकारक) तथा श्रेणी ख (धेरै हानिकारक) अथवा श्रेणी ग (मध्यम स्तरमा गर्ने हानी) मा पर्ने किटनाशकहरूको प्रयोग गर्ने छैनन्। ऋणी/सेवाग्राहीले किटनाशकको रेखदेख, प्रयोग तथा विसर्जन खाद्य तथा खाद्य तथा कृषि संगठनले तयार गरेको अन्तर्राष्ट्रिय उत्तम अभ्यास मानिएका किटनाशकहरूको वितरण तथा प्रयोगबारे अन्तर्राष्ट्रिय आचारसंहिता बमोजिम गर्नेछन्।

ड. हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन

३९. ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजनाको सञ्चालन प्रकृति तथा प्रभावहरूको आधारमा आयोजनासम्बद्ध मानवीय क्रियाकलापका कारण हुने हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जनलाई उचित ढंगबाट कटौती गर्न प्रयास गर्नेछन्। हरितगृह ग्याँसको उल्लेखनीय मात्रा उत्पादन गर्न सक्ने अथवा वर्तमानमा गरिरहेका आयोजनाहरूको विकास तथा सञ्चालनको लागि¹⁰ ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजनाको भौतिक क्षेत्रभित्र रहेका संरचनाहरूबाट प्रत्यक्ष उत्सर्जन हुने तथा आयोजनाबाट हुने ऊर्जा उपयोगका कारण आयोजना परिधिभन्दा बाहिर अप्रत्यक्ष उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्याँसको मात्रा मापन गर्नेछन्। ऋणी/सेवाग्राहीले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरिएको तरिकाबाट¹¹ वार्षिक रूपमा उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्याँसको मात्रा मापन गर्ने तथा अनुगमन गर्नेछन्। यसअलावा ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजना डिजाइन तथा सञ्चालनको समय उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्याँसको मात्रा कम गर्न आवश्यक प्राविधिक, आर्थिक रूपमा उपयुक्त, तथा किफायती विकल्पबारे मूल्यांकन गर्नेछन्, तथा उपयुक्त विकल्पलाई उपयोग गर्नेछन्।

१०. स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

क. पेसागत स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

४०. ऋणी/सेवाग्राहीले भौतिक, रासायनिक, जैविक तथा विकिरणयुक्त खतरासहित ऋणी/सेवाग्राहीको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विशेष सेक्टर तथा खतराहरू¹² खतराको श्रेणीअनुरूप रहेका जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै आफ्ना कामदारलाई सुरक्षित तथा स्वच्छ काम गर्ने वातावरण उपलब्ध गराउनेछन्। ऋणी/सेवाग्राहीले काम गर्दा उक्त कामबाट सृजित, सम्बन्धित अथवा घटन सक्ने दुर्घटना, चोटपटक, तथा रोगबाट बच्न निम्नलिखित आवश्यक कदम चाल्नेछन् : (अ) जहाँसम्म सम्भव तथा व्यावहारिक हुन्छ, कामदारहरूमाथि हुनसक्ने सम्भाव्य खतराका कारण पहिचान

¹⁰ उद्योगहरूबीच पनि आयोजनाले उत्सर्जन गर्ने हरितगृह ग्याँसको उल्लेखनीयतामा अन्तर हुन्छ, यद्यपि त्यस्तो उत्सर्जनको उल्लेखनीयताको रेखा (threshold) साधारणतया १००,००० टन कार्बनडाइअक्साइड प्रतिवर्ष मानिनेछ, जुन आयोजनाले स्वयंको सञ्चालनका लागि उपभोग गरेको विजुलीको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष स्रोतहरूबाट प्रतिवर्ष हुने खुद उत्सर्जन बराबर (equivalent) मानिनेछ।

¹¹ अनुमान पद्धति इन्टर गभरमेन्टल प्यानल अन क्लाइमेट चेंज (IPCC), अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, तथा सम्बद्ध आयोजक राष्ट्रका निकायहरूले उपलब्ध गराएका छन्।

¹² ऋणी/सेवाग्राहीले ठेकेदार अथवा अन्य मध्यस्थकर्तामार्फत काममा लगाइएका तर आफ्नो कर्मचारी नरहेको कामदारहरू जो आयोजना क्षेत्रमा कार्यरत छन् अथवा ती कार्यहरू सम्पादन गर्दछन् जुन आयोजनाको मूल कार्यहरू (core function) हुन्।

गरी न्यूनीकरण गर्ने; बचावट तथा सुरक्षाका उपायको उपयोग गर्ने, जसमा खतरापूर्ण तथा हानी गर्ने परिस्थिति अथवा पदार्थको रूपान्तरण, विकल्प अथवा निर्मुल पार्ने (आ) खतरा न्यूनीकरणका लागि उपयुक्त उपकरणहरू उपलब्ध गराई तिनको प्रयोग गर्न आवश्यक बनाउने (इ) स्वस्थ तथा सुरक्षाको पद्धतिहरू तथा सुरक्षा उपकरण प्रयोग गर्न कामदारलाई तालिमसहित त्यस्तो उपयोगवापत प्रोत्साहन दिने (ई) अप्रत्याशित पेसागत दुर्घटना, रोग अथवा घटनाहरू लिपिबद्ध गरी सूचना दिने तथा (उ) आयोजना स्थलमा आपतकालीन बचावट, तयारी तथा दुर्घटनाको समय उचित व्यवस्थापनको प्रबन्ध गर्ने ।

४१. ऋणी/सेवाग्राहीले विश्व बैंक समूहको वातावरणीय, स्वास्थ्य तथा सुरक्षा निर्देशिका (फुटनोट ७) जसले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त मापदण्डबमोजिम बचावट तथा सुरक्षाका उपायको व्यवस्था गर्नेछन् ।

ख. सामुदायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षा

४२. ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजनाको डिजाइन, निर्माण, सञ्चालन तथा कार्य सम्पन्न गर्ने समयमा आयोजना प्रभावित समुदायहरूको जोखिम तथा सम्भाव्य प्रभावबारे पहिचान तथा मूल्यांकन गर्नेछन्, तथा पहिचान गरिएको जोखिम तथा प्रभावबमोजिम बचावटका उपाय तथा योजना तयार गर्नेछन् । यी योजनाले जोखिम तथा प्रभावलाई कम अथवा न्यूनीकरण गरी तीबाट बच्न अथवा तिनलाई छल्ल सहयोग पुर्याउनेछन् । प्राकृतिक अथवा दुर्घटनावशा उत्पन्न हुने जोखिमबाट हुनसक्ने सम्भाव्य खतराबारे उचित ध्यान दिइनेछ, खासगरी जहाँ समुदायका सदस्यहरूको आयोजनाको संरचनामा पहुँच रहेको हुन्छ, अथवा जहाँ ती संरचनाले कार्य नगर्दा अथवा दुर्घटना हुँदा समुदायलाई चोटपटक लाग्न सक्ने सम्भावना प्रबल हुन्छ । आयोजनाको कार्यले गर्ने जमिनको उपयोगमा परिवर्तनका कारण उत्पन्न हुनसक्ने पहिरो अथवा बाढीजस्ता प्राकृतिक खतराबाट बढ्न सक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई ऋणी/सेवाग्राहीले छल्ल अथवा न्यूनीकरण गर्न जोड दिनेछन् ।

४३. ऋणी/सेवाग्राहीले उल्लेख्य सम्भावित खतराहरूबारे प्रभावित समुदायलाई स्थानीय सांस्कृतिक अनुरूप यथोचित ढंगबाट सूचित गर्नेछन् । दुर्घटना तथा आपतकालीन अवस्थाका लागि ऋणी/सेवाग्राही तयारी अवस्थामा रहनेछन् । यस्तो तयारी 'प्रतिक्रिया योजना दस्तावेजहरू' का आधारमा गरिनेछ, जसले आयोजनाको जोखिमसम्बद्ध आपतकालीन अवस्थामा प्रभावकारी ढंगले जवाफी कार्य गर्न आवश्यक तालिम, स्रोतसाधन, जिम्मेवारी, सञ्चार, पद्धति तथा अन्य आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गरेको हुन्छ । प्रभावित समुदायलाई आपतकालीन तयारीहरू तथा जवाफी कारवाही, स्रोतसाधन तथा दायित्वबारे खुला रूपमा सुसूचित गरिनेछ ।

४४. जब निर्माणका संरचनाहरू, उदाहरणका लागि बाँध, अवशेष बाँध, अथवा खरानीको पोखरीहरू उच्च खतरा भएको ठाउँमा अवस्थित हुन्छ तथा जसको खराबीले अथवा उचित ढंगबाट कार्य गर्न नसक्नाले समुदायहरूको सुरक्षामा खतरा रहन्छ, तिनमा ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजना डिजाइन तथा निर्माणमा संलग्न नभएका व्यक्तिहरूबाट योग्य तथा अनुभवी विशेषज्ञको सेवा लिनेछ, जसले आयोजनाको तयारी, विकास तथा डिजाइन, र निर्माण तथा सञ्चालनबारे यथाशीघ्र समीक्षा गर्नेछन् ।

११. भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतहरू

४५. आयोजनाबाट त्यहाँको भौतिक-सांस्कृतिक साधनहरू¹³ माथि आयोजनाको डिजाइन अथवा अवस्थितिका कारणले कुनै पनि उल्लेख्य प्रभाव पर्नबाट जोगाउन ऋणी/सेवाग्राहीहरू उत्तरदायी रहनेछन् । त्यस किसिमका आयोजनाबाट प्रभावित हुनसक्ने स्रोतसाधनको पहिचान गरिनेछ तथा योग्य र अनुभवी विशेषज्ञले सम्भाव्य प्रभावबारे वातावरणीय मूल्यांकन पद्धति अनुच्छेद ४-१० मा तोकिएबमोजिम स्थलगत सर्वेक्षण सहित विश्लेषण गर्नेछन् ।

¹³ चल अथवा अचल वस्तुहरू, क्षेत्रहरू, संरचनाहरू, संरचनाका समूहहरू, तथा प्राकृतिक बनावट तथा जमिनको बनावट जसमा पुरातात्विक, प्रागैतिहासिक अवशेष, ऐतिहासिक, स्थापत्यकला, धार्मिक, सौन्दर्य अथवा अन्य सांस्कृतिक महत्व भनी परिभाषित गरिएका । भौतिक-सांस्कृतिक संसाधन सहरी अथवा ग्रामीण परिवेशमा रहेका हुन सक्दछन्, तथा जमिनभन्दा माथि अथवा पुरिएको अवस्थामा तथा पानीभन्दा मुनि हुन सक्दछन् । तिनको सांस्कृतिक महत्व स्थानीय, राज्य, राष्ट्र अथवा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा हुन सक्दछ ।

४६. यदि आयोजनाले भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतहरूमा प्रभाव पार्छ भने ऋणी/सेवाग्राहीले ती प्रभावित समुदायहरूसँग परामर्श गर्नेछन् जसले ती स्रोतहरूको लामो समयसम्म सांस्कृतिक उद्देश्यका लागि प्रयोग गरेकाछन् अथवा उनीहरूको सम्भनामा रहेसम्म प्रयोग गरेकाछन् जसबाट ती भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतको महत्वको पहिचान गरिनेछ तथा प्रभावित समुदायको त्यस्तो स्रोतमाथिको रायलाई ऋणी/सेवाग्राहीले आफ्नो निर्णय प्रक्रियामा सामेल गर्नेछन् । परामर्श गरिने सरोकारवालाहरूमा राष्ट्रिय अथवा स्थानीय व्यवस्थापन संस्थाहरू पनि पर्दछन् जसले ती भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतको सुरक्षाको जिम्मेवारी लिएका हुन्छन् । यसरी प्राप्त निष्कर्षलाई वातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार गर्दाको समयमा जस्तै तथा त्यसको एक भागका रूपमा सार्वजनिक गरिनेछ, जबसम्म त्यस प्रकारको सूचना सम्प्रेषणबाट भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतको सुरक्षा तथा अखण्डतामाथि कुनै खतरा पर्ने देखिँदैन ।

४७. जब आयोजनाको भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतहरूमाथि सम्भावित प्रभावहरू रहन्छ, ऋणी/सेवाग्राहीले वातावरण योजना प्रक्रियाको अनुच्छेद १२-१६ मा कितान गरिएबमोजिम यी प्रभावबाट बच्न अथवा निराकरण गर्नका लागि यथोचित उपायको पहिचान गर्नेछन् । यी उपायहरूमा प्रभावबाट बच्न तिनलाई छल्ने, पूरै क्षेत्रको संरक्षण गर्ने, अथवा चुनिएका निराकरणका उपायहरू लागु गर्ने हुन सक्दछन्, तथा जहाँ भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतहरूको सम्पूर्ण अथवा एक भाग लाई गुमाउन सकिने हुन्छ त्यहाँ त्यस्तो स्रोतको बचाव तथा अभिलेखीकरण गरिनेछ ।

४८. जब कुनै आयोजना क्षेत्र वातावरणीय मूल्यांकनले औल्याएबमोजिम भौतिक-सांस्कृतिक स्रोतहरू भेटिन सक्ने सम्भावना रहेको क्षेत्रमा अवस्थित हुन्छन् त्यहाँको वातावरणीय व्यवस्थापन योजनामा मौकावश भेटिएका स्रोतको संरक्षणको कार्य विधिसमेत संलग्न गरिएको हुनुपर्नेछ । यसरी मौकावश भेटिएको स्रोतलाई चलाउनु र बिथोल्नु हुँदैन जबसम्म कुनै योग्य विशेषज्ञद्वारा त्यसको मूल्यांकन गरिँदैन तथा आवश्यक कार्यविधिअनुरूप कार्यहरूको पहिचान हुँदैन ।

४९. आयोजनाले भौतिक-सांस्कृतिक संसाधनलाई निम्नलिखित अवस्था पूरा नहुञ्जेल हटाउने छैनन् :

- (अ) ती स्रोतहरूलाई हटाउनेबाहेक अन्य विकल्प छैन
- (आ) आयोजनाबाट प्राप्तहुने समग्र लाभ पहिचान गरिएको सांस्कृतिक धरोहरलाई हटाइदा हुने नाश भन्दा धेरै उच्च रहेको छ
- (इ) कुनै पनि त्यस प्रकारका स्रोतहरूलाई हटाउने कार्य सम्बद्ध राष्ट्रिय तथा/अथवा स्थानीय कानून, नियमहरू तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन योजनाअनुसार हुनेछ, र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनप्रतिको राष्ट्रिय प्रतिबद्धताअनुसार हुनेछ, तथा सबैभन्दा उत्तम प्रविधिको प्रयोग गरिनेछ ।

वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनको रूपरेखा

यो रूपरेखा सुरक्षण आवश्यकता १ को भाग हो । वातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदन सबै वातावरणीय श्रेणी क र ख आयोजनाहरूका लागि आवश्यक छन् । यसको विवरणको स्तर तथा गहनता सम्भावित वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमको उल्लेख्यता अनुरूप रहनेछ । वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको नमुना प्रतिवेदनमा निम्न लिखित प्रमुख विषयहरू रहन्छन्, तथा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदनमा यिनै विषयहरू आयोजनाको प्रकृतिको हिसाबले अलि छोटकारीमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यो रूपरेखाले वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन तयारीमा मार्गनिर्देश गर्छ, यद्यपि उल्लिखित क्रमानुसार नै हुनुपर्छ भन्ने छैन ।

क. कार्यकारी सारांश

यो खण्डले संक्षिप्त रूपमा महत्वपूर्ण तथा संवेदनशील तथ्यहरू, महत्वपूर्ण निष्कर्षहरू, तथा आवश्यक कार्यको सुझावबारे विवरण दिन्छ ।

ख. नीति, कानून तथा प्रशासनिक रूपरेखा

यो खण्डले राष्ट्रिय तथा स्थानीय कानून तथा संस्थागत रूपरेखाबारे विवरण दिन्छ जसअनुसार वातावरणीय मूल्यांकन अध्ययन गरिन्छ । यस खण्डमा आयोजनासम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय सम्झौताहरूबारे पनि पहिचान गरिन्छ जुन सम्झौताहरूमा देश पनि एउटा पक्ष रहेको हुन्छ ।

ग. आयोजनाको विवरण

यो खण्डले प्रस्तावित आयोजना, यसका मुख्य घटकहरू तथा यसको भौगर्भिक, पर्यावरणीय, सामाजिक, समयबद्ध सन्दर्भ तथा आयोजनाबाट तथा आयोजनाको लागि आवश्यक कुनै पनि सम्बन्धित सुविधाहरू (उदाहरणका लागि पहुँच मार्ग, ऊर्जा संरचना, खानेपानी, खानी तथा जमिनमा खनिने खाल्डो तथा निर्माण क्रममा निस्केको फोहरको विसर्जन) बारे विवरण दिन्छ । यसले साधारणतया आयोजनाको नक्सा तथा मानचित्र, जसले आयोजनाको ढाँचा र संरचनाहरू, आयोजनास्थल, तथा आयोजनाको प्रभावित क्षेत्र समावेश गरिएको हुन्छ ।

घ. वातावरणको विवरण (आधारभूत तथ्यांक)

यो खण्डले आयोजना क्षेत्र भित्रको सम्बद्ध भौतिक, जैविक, सामाजिक-आर्थिक परिस्थितिको विवरण दिन्छ । यसले आयोजना प्रभावित क्षेत्रभित्र वर्तमान तथा प्रस्तावित विकासका कार्यहरूबारे तथा ती कार्यहरू जुन आयोजनासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुँदैनन् बारे जानकारी दिन्छ ।

ड. अनुमानित वातावरणीय प्रभावहरू तथा निराकरणका उपाय

यो खण्डले आयोजना प्रभावित क्षेत्रभित्र त्यसको भौतिक, जैविक, सामाजिक, आर्थिक (व्यावसायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षा, सामुदायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षा, कमजोर समूह तथा लैंगिक मुद्दाहरू, वातावरणीय माध्यमबाट जीविकोपार्जनमा प्रभाव (अनुसूची २, अनुच्छेद ६), तथा भौतिक-सांस्कृतिक संसाधनहरूमा आयोजनाबाट सम्भाव्य सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभावबारे सकेसम्म परिमाण सहित पहिचान तथा मूल्यांकन गर्दछ, निराकरणका उपाय तथा बाँकी बचेका नकारात्मक प्रभावहरू जसलाई निराकरण गर्न सकिँदैन, त्यसबारे विवरण दिन्छ, सम्बर्द्धनका उपायहरूको अवसर खोजिन्छ, उपलब्ध तथ्यांकहरूको दायरा तथा गुणस्तरको पहिचान तथा अनुमान, तथ्यांकमा मुख्य अन्तरहरू, पूर्वानुमानसँग सम्बन्धित अनिश्चितताहरू, तथा ती विषयहरू किटान गरिन्छ, जसलाई थप ध्यान दिन जरूरी छैन; तथा विश्व, सीमा आरपार, तथा समग्र प्रभावबारे जाँच गरिन्छ ।

च. विकल्प विश्लेषण

यो खण्डले प्रस्तावित आयोजनास्थल, प्रविधि, डिजाइन, तथा सञ्चालनबारे तिनीहरूको सम्भाव्य वातावरणीय प्रभावको आधारमा आयोजनाबिनाको परिस्थितिसमेत समावेश गरी विकल्पहरूको विश्लेषण गर्छ। यी प्रभावहरूको निराकरणको उपायको सम्भाव्यता तिनको पुँजी तथा नियमित खर्च तिनको स्थानीय परिस्थितिमा उपयुक्तता तथा तिनको संस्थागत, तालिम तथा अनुगमनको आवश्यकताहरू। यस खण्डले प्रस्तावित विशेष डिजाइन छानिएको कारणबारे पनि प्रस्तुत गर्छ; तथा उत्सर्जनको स्तरबारे सुझाव दिन्छ तथा प्रदुषणबाट बच्ने तथा नियन्त्रण गर्ने अवधारणाको औचित्यसमेत खुलाउँछ।

छ. सूचना सार्वजनिकीकरण, परामर्श तथा सहभागिता

यस भागमा:

- (अ) आयोजना डिजाइन तथा तयारीको समयमा अनुसरण गरिएको प्रक्रियाबाट सरोकारवालालाई संलग्न गराइएको तथा प्रभावित मानिस तथा अन्य सरोकारवालसँग गरिएको सूचना सार्वजनिकीकरण तथा परामर्शबारे विवरण दिइन्छ;
- (आ) प्रभावित मानिस तथा अन्य सरोकारवालाबाट प्राप्त चिन्ता तथा सुझावलाई सारांशमा वर्णन गर्छ, तथा कमजोर समूह, महिला, गरिब तथा आदिवासीहरूको आवश्यकता तथा चिन्तालाई विशेष ध्यान दिँदै कसरी तिनको सम्बोधन आयोजना डिजाइन तथा निराकरणका उपायहरूमा गरिएको छ भन्ने खुलाउँछ; तथा
- (इ) योजनाबद्ध सूचना सार्वजनिकीकरणका उपायहरू (सूचनाको किसिम तथा सम्प्रेषणको तरिकासहित) को विवरण दिन्छ, तथा प्रभावित मानिससँग परामर्श गर्ने तथा आयोजना कार्यान्वयनको समय उनीहरूको सहभागितालाई सुगम बनाउनेबारे खुलाउँछ।

ज. गुनासो निदान संयन्त्र

यो खण्डले गुनासो निवारणको रूपरेखाबारे वर्णन गर्छ (औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै माध्यमबाट), तथा वातावरणीय कार्यसम्पादनबारेको गुनासोलाई निराकरण गर्न आवश्यक समय तथा संयन्त्रबारे पनि विवरण दिन्छ।

झ. वातावरणीय व्यवस्थापन योजना

यो खण्डले आयोजना कार्यान्वयनको समय नकारात्मक वातावरणीय प्रभावहरूलाई छुल्न, न्यूनीकरण गर्न, निराकरण गर्न, अथवा क्षतिपूर्ति गर्नका लागि (यही क्रमको प्राथमिकतामा) आवश्यक निराकरण तथा व्यवस्थापनको उपायबारे विवरण दिन्छ। यसमा बहु-व्यवस्थापन योजनाहरू तथा कार्यहरू पनि समावेश हुन सक्दछ। यसमा निम्नलिखित मुख्य घटकहरू (आयोजनाको प्रभाव तथा जोखिमहरू अनुरूपको व्यहोरासहित) रहेको हुन्छ :

(अ) निराकरण:

- (क) उल्लेखनीय नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव तथा जोखिमहरूको पहिचान तथा तिनको सारांश;
- (ख) प्रत्येक निराकरणको उपायहरूको प्राविधिक विवरणसहित वर्णन जसमा योसँग सम्बद्ध प्रभावको किसिम तथा कुन परिस्थितिमा यिनीहरू आवश्यक हुन्छन् (उदाहरणका लागि लगातार अथवा आकस्मिक स्थितिमा) भन्ने विवरण यथोचित डिजाइन, उपकरणको विवरण तथा सञ्चालन प्रक्रियाहरूसहित दिइन्छ;

(ग) आयोजनाका लागि आवश्यक अन्य कुनै पनि निराकरण योजनाको कडी (उदाहरणका लागि अस्वैच्छिक पुनर्वास, आदिवासी जनजातीहरू अथवा आपतकालीन प्रतिक्रियाहरू)।

(आ) अनुगमन:

(क) अनुगमन उपायहरूलाई प्राविधिक विवरणसहित प्रस्तुत गरिएको हुन्छ, जसमा अनुगमन गर्ने सूचकांक प्रयोग गरिने तरिकाहरू, नमूना संकलन गर्ने स्थानहरू, मापनको निरन्तरता, पहिचानको सीमा तथा सुधारका कार्यहरूबारे संकेत गर्ने आधारभूत स्तर तथा

(ख) अनुगमन तथा रिपोर्टिङको प्रकृयाको विवरण दिन्छ, जसले कुनै विशेष निराकरणका उपायहरू आवश्यक पर्ने परिस्थितिको शिघ्र पहिचान तथा निराकरणको कार्यहरूको प्रगति तथा परिणामलाई लेखबद्ध गर्ने कार्य सुनिश्चित गर्छ।

(इ) कार्यान्वयन प्रबन्ध

(क) कार्यान्वयन तालिकाबारे जसले समग्र आयोजना कार्यान्वयनका लागि चरणबद्ध तथा समन्वयात्मक विवरण दिन्छ।

(ख) संस्थागत अथवा संगठनात्मक प्रबन्धबारे जानकारी दिन्छ, जस्तै निराकरण तथा अनुगमनका उपाय कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी कसको छ, जसमा वातावरणीय व्यवस्थापन क्षमता सबल बनाउनका लागि निम्न लिखित एक वा बढी थप विषयहरू समावेश भएको हुन सक्छ : प्राविधिक सहयोगको कार्यक्रम, तालिम कार्यक्रम, वातावरणीय व्यवस्थापन तथा अनुगमनको लागि आवश्यक उपकरण तथा सामग्रीको खरिद, तथा संगठनात्मक परिवर्तनहरू;

(ग) वातावरणीय व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयन गर्न आवश्यक लगानीको लागि आवश्यक कोषको स्रोतबारे विवरण दिन्छ।

(ई) कार्यसम्पादनका सूचकहरू :

(क) सकेसम्म वाञ्छित परिणामहरूलाई मापन गर्न सकिने घटनाको रूपमा विवरण दिन्छ, उदाहरणका लागि कार्यसम्पादन सूचकांक, लक्ष्यहरू, अथवा घोषित समय सीमाभित्र पत्ता लगाउन सकिने स्वीकार्य मापदण्ड।

ज. निष्कर्ष तथा सिफारिस

यो खण्डले मूल्यांकन अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू प्रस्तुत गर्दछ, तथा सुझावहरू समेत सिफारिस गर्दछ।

सुरक्षण आवश्यकता २ : अस्वैच्छिक पुनर्वास

क. परिचय

१. एडिबीको अनुभवले यो निर्दिष्ट गरेको छ कि, विकास आयोजनामा अस्वैच्छिक पुनर्वासलाई बेवास्ता गरेको खण्डमा उत्पादन प्रणाली नष्ट हुन सक्ने, मानिसको उत्पादनशील सम्पत्ति अथवा अन्य आयआर्जनका स्रोतको क्षति भएर उनीहरूले विविध कठिनाइको सामना गर्नुपर्ने, मानिसहरूसँग भएको सीप उपयोग नहुने क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्नुपर्दा स्रोतसाधनमाथिको प्रतिस्पर्धामा वृद्धि हुने, सामुदायिक संस्था र सामाजिक सञ्जाल कमजोर हुने, आफन्त र नातागोता टाढिने, सांस्कृतिक पहिचान, परम्परागत अधिकार तथा आपसी सहयोगका सम्भावनाहरू न्यून हुने वा हराउने आदि हुन गई गम्भीर आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिममा वृद्धि हुन जानेछ। तसर्थ एडिबी सम्भव भएसम्म अस्वैच्छिक पुनर्वासको स्थिति आउने नदिने, सम्भव नभएमा आयोजना र आयोजना ढाँचाका वैकल्पिक उपायहरूको खोजी गरी अस्वैच्छिक पुनर्वासको स्थितिलाई कम गर्ने, सम्पूर्ण विस्थापित परिवारको जीविकोपार्जन स्तर सापेक्षिक रूपले आयोजनापूर्वको अवस्थाभन्दा राम्रो गर्ने, नभए पनि कमसेकम सोही अवस्थामै बहाल राख्ने तथा प्रभावित गरिब र अन्य निम्छरो समूहको जीवनस्तर सुधार गर्न चाहन्छ।

२. सुरक्षण आवश्यकता २ ले एसियाली विकास बैंक (एडिबी) को सहयोग रहने आयोजनाहरूमा ऋणी/सेवाग्राहीले अस्वैच्छिक पुनर्वास सुरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था परिपालन गर्न आवश्यक प्रावधानहरूको बारेमा विवेचना गर्दछ। यसले सुरक्षण आवश्यकताको उद्देश्य, क्षेत्र, सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन तथा पुनर्वास योजना तयारीका प्रक्रियाहरू, सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन तथा पुनर्वास योजनासम्बन्धी दस्तावेजको तयारी, वार्ताद्वारा जग्गा प्राप्तिको सम्भावनाको खोजी, सूचना सार्वजनिकीकरण, परामर्श, गुनासो निदान संयन्त्रको स्थापना र पुनर्वासको अनुगमन तथा प्रतिवेदन आदि विषयमा प्रकाश पार्दछ।

ख. उद्देश्य

३. यसका उद्देश्यहरूमा सम्भव भएसम्म अस्वैच्छिक पुनर्वासको स्थिति आउन नदिने, यस्तो सम्भव नभएमा आयोजना र आयोजना ढाँचाका वैकल्पिक उपायहरूको खोजी गरी अस्वैच्छिक पुनर्वासको स्थितिलाई कम गर्ने, सम्पूर्ण विस्थापित^१ परिवारको जीविकोपार्जनको स्तर सापेक्षिक रूपले आयोजनापूर्वको अवस्थाभन्दा राम्रो बनाउने, नभएमा पनि कमसेकम सोही अवस्थामै बहाल राख्ने तथा प्रभावित गरिब र अन्य निम्छरो समूहको जीवनस्तर सुधार गर्ने आदि रहेका छन्।

ग. लागू हुने क्षेत्र

४. यो आवश्यकता एडिबीको लगानी रहेका तथा/अथवा एडिबी सञ्चालित सार्वभौम तथा गैरसार्वभौम सम्पूर्ण आयोजनाहरू, त्यसका इकाईहरू, जुनसुकै वित्तीय स्रोतको भएपनि, लगायत ऋण तथा/अथवा अनुदान तथा/अथवा अन्य माध्यम जस्तै इक्विटी तथा/अथवा ग्यारेन्टी (यसपछाडि आयोजना भनिएको) मार्फत लगानी गरिएका आयोजनाहरूमा लागू हुन्छ। यो आवश्यकता ऋणी/सेवाग्राहीले एडिबीको सहयोगको अपेक्षासहित सञ्चालन गरेका अस्वैच्छिक पुनर्वाससम्बन्धी कार्यहरूमा समेत लागू हुन्छ।

५. अस्वैच्छिक पुनर्वाससम्बन्धी आवश्यकता (अ) भूमिको अस्वैच्छिक अधिग्रहण, अथवा (आ) कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाइएको अस्वैच्छिक प्रतिबन्धका कारण पूर्ण वा आंशिक, स्थायी वा अस्थायी कुनै पनि किसिमले भौतिक विस्थापन (स्थानान्तरण, बसोवासी जमिनको क्षति, अथवा आश्रयस्थलको क्षति) तथा/अथवा आर्थिक विस्थापन (जमिन, सम्पत्ति, सम्पत्तिमाथिको पहुँच, आयआर्जनको स्रोत,

^१ अस्वैच्छिक पुनर्वासको सन्दर्भमा, विस्थापित व्यक्ति भन्नाले (अ) भूमिको अस्वैच्छिक अधिग्रहण, अथवा (आ) कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाइएको अस्वैच्छिक प्रतिबन्धका कारण भौतिक रूपमा विस्थापित (स्थानान्तरण, बसोवासी जमिनको क्षति, अथवा आश्रयस्थलको क्षति) र/अथवा आर्थिक रूपले विस्थापित (जमिन, सम्पत्ति, सम्पत्तिमाथिको पहुँच, आयआर्जनको स्रोत, अथवा जीविकोपार्जनको साधन आदिको क्षति) व्यक्तिलाई जनाउँदछ।

अथवा जीविकोपार्जनको साधन आदिको क्षति भएको अवस्थामा लागू हुन्छ । कुनै पनि पुनर्वासलाई त्यतिखेर अस्वैच्छक मानिनेछ जुनबेला विस्थापित व्यक्ति वा समुदायलाई विस्थापन गराउने गरी गरिने जग्गा अधिग्रहणलाई अस्वीकार गर्न सक्ने अधिकार प्रभावितहरूसँग हुनेछैन । यो अवस्था तब आउनेछ जहाँ (अ) ज्ञात अधिकार क्षेत्रको आधारमा अधिग्रहणमार्फत जग्गा प्राप्त गरिन्छ; तथा (आ) वार्ताद्वारा जग्गा प्राप्त गरिन्छ, यदि वार्ताद्वारा जग्गा प्राप्त गर्ने प्रक्रिया असफल भएमा परिणामस्वरूप अधिग्रहण प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ ।

६. यदि जग्गा प्राप्त (कानुनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा लगाइएको अस्वैच्छक प्रतिबन्ध लगायत) बाहेक आयोजनाका गतिविधिका कारण पर्न सक्ने सम्भावित आर्थिक, सामाजिक वा वातावरणीय प्रभावहरू जस्तै सम्पत्ति वा स्रोतसाधनमाथिको पहुँचमा क्षति वा जग्गाजमिनको स्वतन्त्र उपयोगमा प्रतिबन्ध जस्ता प्रभावहरू देखापरे वातावरणीय मूल्यांकन प्रक्रियाअन्तर्गत यस्ता प्रभावलाई छलिनैछ, वा कम गरिनेछ वा क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ । यदि यस प्रकारका प्रभावहरू सघन प्रकृतिका छन् भने आयोजनाको कुनै पनि तहमा ऋणी/सेवाग्राहीले प्रभावित परिवारको जीविकोपार्जनको स्थिति आयोजना पूर्ववत् अवस्थामा कायम राख्न वा सोभन्दा राम्रो बनाउनका लागि जीविकोपार्जन व्यवस्थापन योजना तयार गरी सोको कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

घ. आवश्यकता

१. विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि क्षतिपूर्ति, सहायता तथा लाभ

७. कुनै पनि आयोजना क्षेत्रमा विस्थापित व्यक्ति तीन प्रकारका हुन सक्छन् : (अ) आधिकारिक कानुनी स्वामित्वको जग्गा पूर्ण वा आंशिक मात्र क्षति भएका व्यक्तिहरू; (आ) आफूले उपभोग गरिरहेको जग्गा भएपनि कानुनी औपचारिक स्वामित्व नभएको तर राष्ट्रिय कानूनका आधारमा स्वामित्वको दावी भएको वा स्वामित्व स्थापित हुन सक्ने जग्गा पूर्ण वा आंशिक रूपले क्षति भएका व्यक्तिहरू; (ई) त्यस्ता व्यक्तिहरू जसको पुरा वा आंशिक रूपमा जग्गा क्षति भएको छ तर उससँग नत उक्त जग्गामाथि औपचारिक कानुनी स्वामित्व नै छ नत त्यस्तो जग्गा माथि कुनै मान्य वा मान्यताप्राप्त दावी गर्ने आधार छ । यी तीनै प्रकारका विस्थापित व्यक्तिहरूको हकमा अस्वैच्छक पुनर्वासको आवश्यकता लागू हुन्छ ।

८. अनुच्छेद ७ (अ) र ७ (आ) मा उल्लेख गरिएका प्रभावित व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको स्थानान्तरण हुनुअगावै ऋणी/सेवाग्राहीले एथेष्ट र उपयुक्त सट्टा जग्गा र संरचना वा क्षति भएको जग्गा र संरचनाको पूर्ण सोधभर्ना हुने गरी नगद क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनेछ भने आंशिक रूपमा क्षति भएको संरचनाको लागि समुचित क्षतिपूर्ति र आवश्यक भए स्थानान्तरण सहायतासमेत उपलब्ध गराउनेछ । अनुच्छेद ७ (ई) मा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले जग्गाबाहेक अन्य सम्पत्ति जस्तै बसोवास गरेको घर वा जग्गा सुधारका निमित्त गरेको लगानी आदिको क्षतिमा सोको पूर्ण सोधभर्ना हुने गरी क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनेछ । अनुच्छेद ७ (ई) मा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूले आयोजना क्षेत्रभित्रको त्यस्तो जग्गा वा संरचना पुनर्वास सहायताका निमित्त तोकिएको तिथिभित्र उपभोग गरिरहेको अवस्थामा मात्र यस्तो अधिकार/सुविधा पाउनेछन् ।

९. जमिनमा आश्रित जीविकोपार्जन भएका विस्थापित परिवारलाई जमिनमा आधारित पुनर्वास रणनीतिमा प्राथमिकता दिइनेछ । यी रणनीतिहरूमा सम्भवतः सार्वजनिक जग्गामा पुनर्वास वा पुनर्वासका लागि खरिद वा प्राप्त गरिएको व्यक्तिगत जग्गामा पुनर्वास हुनसक्दछ । जग्गाको सट्टा जग्गा प्रस्ताव गरेको अवस्थामा उत्पादन सम्भावना, ठाउँविशेषको लाभ तथा अन्य कारक सबै मूल्यांकन गर्दा अधिग्रहण गरिएको जमिनको लाभसँग कमसेकम बराबर हुने किसिमको जग्गा विस्थापित परिवारलाई उपलब्ध गराइनेछ । यदि विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि जग्गाको सट्टा जग्गा विकल्प स्वीकार्य नभए वा आवश्यक भूमि उचित मूल्यमा उपलब्ध नभएको खण्डमा जग्गा वा अन्य सम्पत्तिको क्षतिको क्षतिपूर्तिका अतिरिक्त रोजगारी वा स्वरोजगारीका अवसरसमेत समावेश भएको गैरभूमिमा आधारित विकल्प अवलम्बन गरिनु पर्दछ । भूमि उपलब्ध नभएको अवस्थामा सोको प्रमाणसहित आवश्यक कागजात तथा दस्तावेज एडिबीलाई मान्य हुने गरी प्रदर्शित गरिनुपर्दछ ।

१०. अधिग्रहित आवास, भूमि तथा अन्य सम्पत्तिहरूको मुआब्जा दर निर्धारण पूर्ण प्रतिस्थापन लागतका आधारमा गरिनेछ। पूर्ण प्रतिस्थापन लागत मूल्य निम्न विषयमा आधारित भई निर्धारण गरिनेछ: (अ) उचित बजार मूल्य (आ) कारोबार लागत (इ) त्यसबाट प्राप्त ब्याज (ई) संक्रमणकालिन तथा पुनर्स्थापना लागत; र (उ) अन्य कुनै भुक्तानी लागत भए सोसमेत। जहाँ बजारको स्थिति स्पष्ट छैन या अभाव छ वा प्रारम्भिक अवस्थामा छ, त्यस्ता ठाउँमा ऋणी/सेवाग्राहीले तत्कालीन चलनचल्तीको भाउ, जग्गाको प्रकार र सोअनुसारको मूल्य, भूस्वामित्व, भूउपयोग, खेतीप्रणाली र बाली उत्पादन, आयोजना क्षेत्रमा जग्गाको उपलब्धता, तथा अन्य सम्बद्ध जानकारी जस्ता विषयमा पर्याप्त सूचना प्राप्त गर्नका निम्ति विस्थापित व्यक्ति वा स्थानीय जनतासँग परामर्श गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले आवास, आवासको प्रकार तथा निर्माण सामग्री सम्बन्धी आधारभूत सर्वेक्षणमार्फत आधारभूत सूचना संकलन गर्नेछ। योग्य र अनुभवी विशेषज्ञहरूले प्राप्त गरिएका सम्पत्तिको मूल्य तय गर्नेछन्। यस प्रकारको मूल्यांकन पद्धति अवलम्बन गर्दा संरचना र सम्पत्तिहरूको ह्रासकट्टीलाई गणना गरिनेछैन।

११. भौतिक रूपले विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले (अ) स्थानान्तरण सहायता, स्थानान्तरण गरिएको जग्गामा निर्वाध खनजोत गर्न पाउने अधिकार, रोजगारी र उत्पादनका अवसरहरू, र सामुदायिक पूर्वाधार तथा सामुदायिक सेवाहरूमा सहज पहुँचसहितको पुनर्वास स्थलमा उत्तम आवास (आ) अन्तरिम सहयोग र विकास सहायता जस्तै भूमि विकास, उधारो सुविधा, तालिम वा रोजगारीका अवसर; तथा (इ) आयोजनाबाट उपलब्ध हुने लाभ प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक उपयुक्त अवसरहरू उपलब्ध गराउनेछ।

१२. आर्थिक रूपले विस्थापितको हकमा, भौतिक रूपले विस्थापित भएपनि वा नभएपनि ऋणी/सेवाग्राहीले आम्दानी वा जीविकोपार्जनका स्रोतको क्षतिवापत पुरा प्रतिस्थापन मूल्यमा तत्कालै क्षतिपूर्ति दिनेछन्। ऋणी/सेवाग्राहीले विस्थापितलाई थप सहायता जस्तै ऋण सुविधा, तालिम तथा रोजगारीका अवसरसमेत उपलब्ध गराउनेछन् जसको फलस्वरूप विस्थापितले आफ्नो आयआर्जनको क्षमता, उत्पादनस्तर तथा जीवनस्तर विस्थापन हुनु पूर्वको भन्दा सुधार गर्न सक्नु वा कमसेकम सोही अवस्थामा बहाल गर्न सक्नु। ऋणी/सेवाग्राहीले विस्थापितलाई आयोजनाबाट उपलब्ध हुने लाभ प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक उपयुक्त अवसरसमेत उपलब्ध गराउनेछन्। ऋणी/सेवाग्राहीले अनुच्छेद ७ (इ) अन्तर्गत पर्ने आर्थिक रूपले विस्थापित व्यक्तिलाई उनीहरूको क्षति भएको सम्पत्ति जस्तै बाली, सिंचाईका पूर्वाधार र जग्गा सुधारका निम्ति गरेको लगानी (तर जग्गाबाहेक) को पुरा प्रतिस्थापन मूल्यमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनेछ। जग्गा प्राप्त गर्दा व्यावसायिक संरचनालाईसमेत असर गरेको खण्डमा प्रभावित व्यवसाय धनीलाई (अ) व्यावसायिक गतिविधिलाई कुनै पनि स्थानमा पुनःस्थापित गर्न लाग्ने खर्च (आ) संक्रमण अवधिमा खुद आयमा हुने घाटा; तथा (इ) प्लान्ट, मेसिनरी वा अन्य उपकरण सार्दा र पुनः जडान गर्दा लाग्ने खर्चसमेत उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिनेछ। कानुनी अधिकार भएको वा कानुनी मान्यताप्राप्त वा कानुनी रूपमा दावी गर्नसक्ने जग्गामा व्यवसाय सञ्चालन गरी बसेका व्यवसाय धनीहरूलाई बराबर वा बढी मूल्यको प्रतिस्थापन सम्पत्ति वा पुरा प्रतिस्थापन मूल्य बराबरको नगद क्षतिपूर्ति उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिनेछ।

१३. अस्वैच्छक पुनर्वासलाई विकास आयोजना वा कार्यक्रमको अभिन्न अंगका रूपमा लिइनेछ, र कार्यान्वयनसमेत गरिनेछ। यस सम्बन्धमा सर्वोत्तम रणनीति भनेको विस्थापित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति र पुनर्वास सहायता उपलब्ध गराउनुको अतिरिक्त आयोजनाबाट सिर्जना हुने लाभमा विस्थापितको समेत सहभागिता हुनसक्ने अवसरको उपलब्धता हुनु हो। यस्ता अवसरहरूले प्रभावित व्यक्तिहरूलाई पर्न सक्ने कठिनाइ/अप्टेराहरूबाट सहयोग पुऱ्याउनेछन् तथा विकासका उपलब्धिलाई चौतर्फी फैलाउनका लागि मूल्यमा आधारित विकास हस्तक्षेपको मागलाई पुरा गराउनसमेत यसले सहयोग गर्नेछ। प्रभावित परिवारलाई आयोजनाको लाभग्राहीका रूपमा राखिराख्न विशेष अवसरहरूको निक्कौल गर्नको लागि तथा कसरी त्यस्ता अवसरलाई जतिसक्दो पुनर्वास योजनामा उल्लेख भएका प्रभावित व्यक्तिमाभू पुऱ्याउन सकिन्छ, भन्ने कुरामा छलफल गर्न ऋणी/सेवाग्राहीलाई प्रेरित गरिन्छ।

१४. (अ) निर्माण कार्य सुरु गर्न तयार भएको आयोजनाको कुनै प्रभाग वा खण्डमा पर्ने प्रत्येक विस्थापित व्यक्तिलाई पुरा पुनर्स्थापना मूल्यमा क्षतिपूर्ति भुक्तानी (आ) पुनर्वास योजनामा संलग्न गरिएका अन्य हकअधिकार

विस्थापित व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउने कार्य तथा (इ) विस्थापित व्यक्तिहरूको आयआर्जन तथा जीविकोपार्जनको स्तर सुधार गर्न वा पूर्ववत अवस्थामा कायम राख्नका लागि पर्याप्त बजेटसहितको विस्तृत आयआर्जन वा जीविकोपार्जन पुनर्स्थापना कार्यक्रम तर्जुमा गरिएको अवस्था नभएसम्म कुनै पनि भौतिक वा आर्थिक विस्थापन गर्ने/गराइने छैन भन्ने कुराको ऋणी/सेवाग्राहीले ग्यारेन्टी गर्नेछन् । पुनर्वास योजनाको पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न समय लाग्न सक्ने भएपनि तोकिएको क्षतिपूर्ति भने विस्थापनपूर्व नै उपलब्ध गराइसक्नुपर्नेछ । यदि आयोजनाका गतिविधिले कानूनी रूपले घोषित आरक्ष तथा संरक्षित क्षेत्रको जमिनको प्रयोग र त्यसको पहुँचमा प्रतिबन्ध लगाउँछ, भने त्यस्तो प्रतिबन्ध ऋणी/सेवाग्राही र एडिबी दुवैले स्वीकार गरेको पुनर्वास योजनामा उल्लेख गरिएको समयसीमासम्म मात्र लगाइनेछ ।

२. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन

१५. ऋणी/सेवाग्राहीले आयोजनाका कारण विस्थापित हुने सबै व्यक्तिको पहिचान गर्न र उनीहरूमा पर्ने सामाजिक-आर्थिक प्रभावको विश्लेषण गर्न उपयुक्त सामाजिक-आर्थिक आधारभूत तथ्यांकसहितको सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण तथा समग्र अध्ययन गर्नेछ । यो उद्देश्यका लागि, सामान्यतः आयोजक सरकारको प्रक्रियाअनुसार एक निर्धारित समयसीमा तोकिएको छ । यदि त्यस्तो कुनै प्रक्रिया नभएको अवस्थामा ऋणी/सेवाग्राहीले नै हकअधिकारको योग्यताको समयसीमा तोकिएको/निर्धारण गर्नेछ । तोकिएको समयसीमा सम्बन्धी सूचनालाई लिपिबद्ध गरिनुका साथै आयोजनाको क्षेत्रभित्र प्रचारप्रसारसमेत गरिनेछ । सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनमा निम्न उल्लेखित कुरा समावेश हुनेछन् । (अ) विगत, वर्तमान र भविष्यमा पर्न सक्ने भनि पहिचान गरिएका सम्भावित सामाजिक प्रभावहरू, (आ) विस्थापित व्यक्तिहरू^२ र उनीहरूको सम्पत्तिको^३ संकलन सूची, (इ) उनीहरूको आयआर्जन र जीविकोपार्जनको विश्लेषण, तथा (ई) विस्थापित व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थासम्बन्धी लैंगिक विभाजनसहितको तथ्यांक । यो दस्तावेजमा प्रस्तुत गरिएको आवश्यकता तथा अस्वैच्छिक पुनर्वासका विषयसँग सरोकार राख्ने आयोजनाको क्षेत्राधिकारभित्रका उपयोगी कानून र नियमावलीहरूलगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत आयोजक राष्ट्रको दायित्वसमेतलाई ध्यान दिँदै आयोजनाको सम्भावित सामाजिक प्रभाव र जोखिमहरूको विश्लेषण गरिनेछ ।

१६. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनको एक अंगका रूपमा ऋणी/सेवाग्राहीले पिछडिएको र निम्छ्रो अवस्थाका कारण असमान वा भिन्न ढंगले प्रभावित हुन सक्ने व्यक्ति वा समूहको पहिचान गर्नेछ । जहाँ यस्ता व्यक्ति र समूह देखा पर्दछन् त्यहाँ ऋणी/सेवाग्राहीले लक्षित कार्यक्रम/असमानता घटाउने उपाय प्रस्ताव गर्दै त्यसको कार्यान्वयन गर्नेछन् । जसको फलस्वरूप उनीहरूमा आयोजनाका नकारात्मक असरहरू असमान ढंगले नपर्छन् तथा विकासको फलस्वरूप उपलब्ध लाभ र अवसरहरूको उपभोग गर्नबाट पिछडिएको अवस्थाका कारण कसैले पनि बञ्चित हुन नपरोस् ।

३. पुनर्वास योजना तर्जुमा

१७. यदि प्रस्तावित आयोजनामा अस्वैच्छिक पुनर्वासको प्रभाव पर्छ भने ऋणी/सेवाग्राहीले एक पुनर्वास योजना तयार गर्नेछ । सो पुनर्वास योजनाको उद्देश्य विस्थापितहरूको जीविकोपार्जन र जीवनस्तर सुधारिएको, वा कमसेकम आयोजनापूर्वको (भौतिक तथा/अथवा आर्थिक) अवस्थामा प्रतिस्थापित भएको होस् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्नु हो । साथै विस्थापित गरिब तथा निम्छ्रो समूहको जीवनस्तर केवल पूर्ववत अवस्थामा प्रतिस्थापित गर्ने मात्र नभई समुचित आवास सुविधा, निर्वाध जमिन खनजोत अवसरको सुरक्षा र स्थिर आयआर्जन तथा जीविकोपार्जनको स्रोत उपलब्ध गराई उनीहरूको जीवनस्तर सुधार्नुसमेत रहेको छ । पुनर्वास योजनाले सुरक्षण आवश्यकता २ मा तोकिएका सम्पूर्ण सान्दर्भिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेछ, तथा पुनर्वास योजनाको पूर्णता र व्यापकताको तह अस्वैच्छिक पुनर्वासको प्रभावको सान्दर्भिकतामा निर्भर हुनेछ । पुनर्वास योजनाको रूपरेखा यो परिशिष्टको अनुसूचीमा दिइएको छ ।

^२ समग्र गणनामा आधारित सम्पूर्ण विस्थापित व्यक्तिहरूको बसोबासअनुसार जनसंख्याको विवरण । यदि आयोजनाको लेखाजोखा अगाडि समग्र गणना नभएको अवस्थामा र नमुना सर्वेक्षणमा आधारित भई पुनर्वास योजना तयार पारिएको अवस्थामा विस्तृत मापन सर्वेक्षण सम्पन्न भएपछि तर आयोजनाका लागि जग्गा प्राप्त गर्नुभन्दा अगावै गरिएको विस्थापित व्यक्तिहरूको समग्र गणनाको आधारमा एउटा अद्यावधिक पुनर्वास योजना तयार गरिनेछ ।

^३ सम्पत्ति संकलन सूची भन्नाले घरधुरी, उद्योग व्यवसाय, वा सामुदाय तहमा प्रभावित वा क्षति भएको सम्पत्ति प्रारम्भिक विवरण हो ।

१८. पुनर्वास योजना सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन र प्रभावित परिवारसँग गरिएको सार्थक परामर्शमा आधारित हुनेछ। विस्थापित व्यक्तिहरूलाई (अ) क्षतिपूर्ति, स्थानान्तरण र पुनर्स्थापनासँग सम्बन्धित विकल्प तथा हकअधिकारको बारेमा जानकारी गराइएको छ (आ) पुनर्वासको विकल्प र रोजाइका बारेमा परामर्श गरिएको छ तथा (इ) पुनर्वासका विकल्पहरू उपलब्ध गराइएको छ भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने तरिका पुनर्वास योजनामा समावेश गरिनेछ। पुनर्वासको प्रभाव पहिचान गर्दा, पुनर्वास योजना तर्जुमा गर्दा, तथा यसको कार्यान्वयन गर्दा ऋणी/सेवाग्राहीले दुवै पुरुष र महिलाले आफ्नो क्षति भएको सम्पत्तिको पर्याप्त र समुचित क्षतिपूर्ति तथा पुनर्वास सहायता अझ आवश्यक भए उनीहरूको आयआर्जन र जीवनस्तर प्रतिस्थापित गर्न तथा सुधार गर्नका लागि थप सहायतासमेत प्राप्त गरेको कुराको सुनिश्चित गर्न महिला घरमूली भएका घरधुरीहरूको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने विशिष्ट उपायहरू, लैंगिक-समावेशी परामर्श, सूचना सार्वजनिकीकरण, तथा गुनासो निवारण संयन्त्रलगायत लैंगिक सरोकारका विषयमा एथेष्ट ध्यान दिनेछ।

१९. ऋणी/सेवाग्राहीले पुनर्वास योजनामा जग्गाप्राप्ति, क्षतिपूर्ति भुक्तानी, तथा प्रभावित परिवारको स्थानान्तरणसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कानून तथा नियमावलीको विश्लेषण र तिनको सारांश समावेश गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले त्यस्ता कानून र नियमावलीलाई एडिबीको अस्वैच्छक पुनर्वास नीति, सिद्धान्त र आवश्यकतासँग तुलना गर्ने तथा दाँजेछ। यदि दुईबीचमा कुनै अन्तर देखिए एडिबीको परामर्शमा ऋणी/सेवाग्राहीले सो अन्तरलाई कम गर्ने उपयुक्त रणनीतिहरूको प्रस्ताव पुनर्वास योजनामा गर्नेछ।

२०. क्षतिपूर्ति, स्थानान्तरण तथा जीविकोपार्जन पुनर्स्थापनासम्बन्धी सम्पूर्ण खर्च आयोजनाको लागत/खर्च मानिनेछ। आवश्यक स्रोतसाधन समयमा उपलब्धता हुने कुरा सुनिश्चित गर्न जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्वाससम्बन्धी खर्चहरूसमेत एडिबी लगानीबाट बेहोर्ने गरी एडिबी लगानीमा समावेश गर्न सकिनेछ। यदि पुनर्वाससम्बन्धी खर्च/व्यय एडिबीको सुरक्षण नीति तथा एडिबीको स्वीकृति प्राप्त पुनर्वास योजना तर्जुमा दस्तावेजसँग मेलखाने गरी भएका छन् भने त्यस्ता खर्चहरू एडिबीको लगानीबाट बेहोर्ने योग्य ठहरिनेछन्। यदि एडिबीको कोष पुनर्वाससम्बन्धी खर्चहरूमा प्रयोग गरिएको छ भने त्यस्ता खर्च/व्ययका शीर्षकहरू पुनर्वास योजनामा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिनेछ।

२१. ऋणी/सेवाग्राहीले विस्थापित व्यक्तिहरूको आयआर्जनको बहाली तथा जीविकोपार्जन सुधारको लागि अवलम्बन गरिने विस्तृत उपायहरू पुनर्वास योजनामा समावेश गर्नेछन्। आयोजनाका गतिविधिबाट प्रभावित आयआर्जनका स्रोतहरू तथा जीविकोपार्जनलाई आयोजना पूर्ववत अवस्थामा बहाल गरिनेछ साथै ऋणी/सेवाग्राहीले विस्थापितहरूको आयमा सुधार ल्याउनका लागि हरसम्भव प्रयास गर्नेछ जसको परिणामस्वरूप उनीहरूले आयोजनाबाट फाइदा लिन सक्नु। प्रभावित घरधुरी तथा निम्द्धरो समूहका लागि अतिरिक्त सुविधा उपलब्ध गराउन पुनर्वास योजनामा विशेष व्यवस्था गरिनेछ जसको फलस्वरूप उनीहरूले आफ्नो आयस्तरमा आयोजना पूर्वभन्दा तुलनात्मक रूपले सुधार गर्न सक्नु। पुनर्वास योजनामा आयआर्जन तथा जीविकोपार्जन बहाली रणनीति, संथागत व्यवस्था, अनुगमन तथा प्रतिवेदन ढाँचा, बजेट, तथा समयबद्ध कार्यान्वयन तालिका आदिको स्पष्ट उल्लेख गरिनेछ।

२२. प्रभावित व्यक्तिहरूको समग्र गणना नहुँदासम्म पुनर्वास योजनामा समावेश गरिएका तथ्यांक वा सूचनाहरू अनुमानित हुनसक्दछन्। इन्जिनियरिङ डिजाइन पुरा भएलगत्तै ऋणी/सेवाग्राहीले समग्र गणना र सम्पत्तिको क्षति गणना कार्य सम्पन्न गरी पुनर्वास योजनालाई अन्तिम रूप दिनेछ। यो चरणमा पुनर्वास योजनाको परिमार्जन भन्नाले विस्थापित व्यक्तिको संख्या, अधिग्रहण गरिएको जग्गाको सीमा/परिमाण, पुनर्वास बजेट, पुनर्वास योजनाको कार्यान्वयनको समयतालिका आदिमा परिमार्जन बुझाउनेछ। यो चरणमा, भएका सान्दर्भिक परिवर्तनहरू दर्शाउनका निम्ति पुनर्वास योजनाको हकअधिकार सूचकांकलाई अद्यावधिक गर्न सकिनेछ, तर पुनर्वास योजनालाई परिमार्जन गर्दा वा अन्तिम रूप दिँदा मौलिक (सुरूको) हकअधिकार सूचकांकमा तय गरिएका मापदण्डलाई फितलो पार्ने गरी अद्यावधिक गर्न सकिनेछैन। ऋणी/सेवाग्राहीले पुनर्वास योजनाले (अ) आयोजनासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण पुनर्वासका मुद्दालाई एथेष्ट रूपमा सम्बोधन गरेको छ, (आ) औल्याइएका सम्पूर्ण मुद्दाको सम्बोधन हुने गरी विशेष निवारक उपायहरूको उल्लेख भएको छ, तथा (इ) औल्याइएका मुद्दाहरूको सन्तोषजनक ढंगले सम्बोधन गर्नको लागि आवश्यक स्रोतसाधन उपलब्ध हुने निश्चित गरेको छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ।

२३. आयोजना कार्यान्वयनको समयमा आइपर्ने अस्वैच्छक पुनर्वाससँग सम्बन्धित प्रभावहरू सम्बोधन गर्नका लागि उल्लेख्य अस्वैच्छक पुनर्वासको प्रभाव भएका आयोजनाहरूमा एथेष्ट भैपरी कोषको आवश्यकता पर्दछ । ऋणी/सेवाग्राहीले त्यस्तो धनराशी जुनसुकै बखत पनि उपलब्ध हुने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ । अपितु/अभ ऋणी/सेवाग्राहीले अन्तिम पुनर्वास योजना बनाइसकेपछि पहिचान भएका विस्थापित व्यक्तिहरूसँग परामर्श गर्नेछ तथा उनीहरूका हकअधिकार र स्थानान्तरणका विकल्पहरूको बारेमा जानकारी गराउनेछ । यस्तो अवस्थामा ऋणी/सेवाग्राहीले कुनै पनि करार सम्झौता गर्नुअगावै पुरक पुनर्वास योजना, वा परिमार्जित पुनर्वास योजना तयार गरी पुनरावलोकनका लागि एडिबीमा बुझाउनेछ ।

२४. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन र पुनर्वास योजना तयार गर्नका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले योग्य र अनुभवी विज्ञहरूको सेवा प्रयोग गर्नेछ । अति जटिल एवं संवेदनशील आयोजनाका लागि आयोजनाको तयारी र कार्यान्वयन अवधिमा आयोजनासँग सम्बन्ध नभएका विशेषज्ञहरू समावेश गरी एक स्वतन्त्र सल्लाहकार प्यानल/समूहको प्रयोग गरिनेछ ।

४. वार्ताद्वारा जग्गाप्राप्ति

२५. वार्ता असफल भै अधिग्रहण गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना नभएसम्म वार्ताद्वारा जग्गा प्राप्त गर्ने प्रक्रिया टुंगो लगाउने अवस्थामा सुरक्षण आवश्यकता २ लागु हुने छैन । वार्ताको प्रक्रियाबाट सम्पत्ति प्राप्त गर्ने कुरा टुंगो लगाउने कार्यले जनतालाई सरकारी अधिकार प्रयोग गरी जबर्जस्ती हटाउनुपर्ने तथा अधिग्रहण गर्नुपर्ने अवस्थाबाट टाढा रहन मद्दत गर्दछ । ऋणी/सेवाग्राहीलाई प्रभावित परिवारलगायत सम्पत्तिमा कानुनी स्वामित्व नभएकासमेतसँग सार्थक परामर्शमा आधारित भएर सम्भव भएसम्म वार्ताद्वारा कुनै पनि जग्गा वा सम्पत्ति प्राप्त गर्न प्रेरित गरिन्छ । यस्तो वार्ताद्वारा सम्पत्तिप्राप्तिको टुंगो लगाइने प्रक्रियाले क्षति भएको जग्गा तथा/अथवा अन्य सम्पत्तिको पर्याप्त र उचित मूल्य प्रस्ताव गर्नेछ । विस्थापित व्यक्तिसँग गरिने कुनै पनि प्रकारको वार्तामा ऋणी/सेवाग्राहीले सूचनाको असमान बुझाइ र यस्तो लेनदेनमा संलग्न पक्षहरूको मोलतोल गर्ने क्षमतासम्बद्ध जोखिमलाई स्वतन्त्र रूपले सम्बोधन गरिएको कुराको सुनिश्चित गर्नेछ । यो उद्देश्यका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले वार्ता र वार्ताद्वारा सम्पत्ति प्राप्तिको टुंगो लगाउने प्रक्रियाको अभिलेख राख्न एक स्वतन्त्र बाह्य पक्षलाई नियुक्त गर्नेछ ।

५. सूचना सार्वजनिकीकरण

२६. ऋणी/सेवाग्राहीले निम्नलिखित समयमा एडिबी वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गर्नका लागि निम्न दस्तावेज एडिबीसमक्ष पेस गर्नेछ ।

- (अ) आयोजना लेखाजोखाअगावै ऋणी/सेवाग्राहीद्वारा अनुमोदित मस्यौदा पुनर्वास योजना र/वा पुनर्वास प्रारूप (ढाँचा)
- (आ) प्रभावित व्यक्तिहरूको समग्र गणना भैसकेपछि ऋणी/सेवाग्राहीद्वारा अनुमोदित अन्तिम पुनर्वास योजना,
- (इ) आयोजना कार्यान्वयनका दौरानमा नयाँ पुनर्वास योजना वा अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास योजना, अथवा सुधारात्मक कार्ययोजना, यदि कुनै भएमा तथा
- (ई) पुनर्वास अनुगमन प्रतिवेदनहरू ।

२७. ऋणी/सेवाग्राहीले तोकिएको समयमा अनुच्छेद २६ मा उल्लेख गरिएका दस्तावेजहरूमा भएका सूचनाहरू लगायत पुनर्वाससँग सान्दर्भिक सूचनाहरू प्रभावित व्यक्तिहरू तथा अन्य सरोकारवालाको सहज पहुँच भएको ठाउँमा

र उनीहरूले बुझ्ने भाषा र स्वरूपमा उपलब्ध गराउनेछ । निरक्षर व्यक्तिहरूको हकमा उनीहरूलाई उपयुक्त हुने सञ्चारको तौरतरिका अवलम्बन गरिनेछ ।

६. परामर्श तथा सहभागिता

२८. अस्वैच्छक पुनर्वास भएका हरेक आयोजना तथा उपआयोजनाहरूमा त्यहाँका प्रभावित व्यक्तिहरू, समुदाय र नागरिक समाजसँग ऋणी/सेवाग्राहीले सार्थक परामर्श गर्नेछ । सार्थक परामर्श भन्नाले त्यस्तो प्रक्रिया हो जुन (अ) आयोजना तयारीको चरणदेखि सुरु भई पुरा आयोजनाको अवधिसम्म अनवरत रूपमा जारी रहन्छ, (आ) प्रभावित व्यक्तिहरूले बुझ्ने र उनीहरूको सहज पहुँच हुनेगरी समुचित समयमा सान्दर्भिक र एथेष्ट सूचना उपलब्ध गराइन्छ, (इ) भय र दबावमुक्त माहौलमा सम्पन्न गरिन्छ, (ई) लैंगिक समावेशी, उत्तरदायी र निम्छरो तथा पिछडिएको वर्गको आवश्यकताका निमित्त सञ्चालन गरिन्छ, (उ) सम्पूर्ण प्रभावित व्यक्तिहरूका सान्दर्भिक विषयहरू जस्तै आयोजना डिजाइन, निवारक उपायहरू, विकासको लाभ र अवसरहरूको बाँडफाँड तथा कार्यान्वयनका मुद्दाहरू आदिलाई निर्णय प्रक्रियामा सामेल गराउन सक्षम हुन्छ । प्रभावित समुदायहरूमा परेको प्रभावसँग समतुल्य (अनुरूप) हुने गरी परामर्श गरिनेछ । ऋणी/सेवाग्राहीले पिछडिएको वा निम्छरो समूह विशेषगरी गरिबीको रेखामुनि रहेकाहरू, भूमिहीन सुकुम्बासी, वृद्धवृद्धा, महिला घरमुली भएका घरधुरीहरू, महिला तथा बालबालिका, आदिवासी तथा जग्गाको कानूनी स्वामित्व नभएकाहरूको आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिनेछ ।

७. गुनासो निदान संयन्त्र

२९. ऋणी/सेवाग्राहीले निम्छरो समूहमा परेका प्रभावहरूलाई विशेष ध्यान दिँदै प्रभावित व्यक्तिहरूको चासो र भौतिक तथा आर्थिक रूपले विस्थापन र आयोजनाका अन्य प्रभावका बारेका आएका गुनासालाई ग्रहण गर्न र तिनको समाधानमा सहजीकरण गर्नका लागि एक संयन्त्रको स्थापना गर्नेछ । गुनासो निदान संयन्त्रले आयोजनाका जोखिम र नकारात्मक प्रभावहरूको समाधान गर्नुपर्नेछ । यो संयन्त्रले लैंगिक उत्तरदायी, सांस्कृतिक रूपले उपयुक्त, कुनै खर्चबिना प्रभावित व्यक्तिको सहज पहुँच भएको तथा कुनै वैरभाव नभएको बुझिने र पारदर्शी प्रक्रिया अवलम्बन गरी प्रभावित व्यक्तिहरूको चासो र गुनासोलाई तत्कालै सम्बोधन गर्नुपर्नेछ । यो संयन्त्रले देशको न्यायिक तथा प्रशासनिक प्रक्रियाबाट समस्याको समाधान खोज्न कुनै बाधा अवरोध गर्नेछैन । ऋणी/सेवाग्राहीले यो संयन्त्रको बारेमा प्रभावित व्यक्तिलाई सूचित गर्नेछ ।

८. अनुगमन तथा प्रतिवेदन

३०. ऋणी/सेवाग्राहीले पुनर्वास योजनाको कार्यान्वयनको प्रगति समीक्षा र अनुगमन गर्नेछ । अनुगमन गतिविधिको व्यापकता आयोजनाको जोखिम र प्रभावअनुरूप हुनेछ । क्षतिपूर्ति वितरण तथा पुनर्वाससम्बन्धी गतिविधिको प्रगतिका अतिरिक्त ऋणी/सेवाग्राहीले पुनर्वास योजना कार्यान्वयन गर्दा अपेक्षित प्रतिफल सिर्जना गरेको सुनिश्चित गर्नका लागि अनुगमन प्रतिवेदनहरू तयार गर्नेछन् । अस्वैच्छक पुनर्वासको गम्भिर प्रभाव भएका आयोजनाहरूमा ऋणी/सेवाग्राहीले ऋणी/सेवाग्राहीको अनुगमनको सूचना रूजु गर्न योग्य र अनुभवी बाह्य विशेषज्ञ वा योग्य गैरसरकारी संस्थालाई नियुक्त गर्नेछ । ऋणी/सेवाग्राहीले नियुक्त गरेका बाह्य विशेषज्ञले सुरक्षण आवश्यकता पालना भए नभएको विषयमा सुझाव वा सल्लाह दिनेछ, यस सिलसिलामा यदि कुनै सार्थक अस्वैच्छक पुनर्वाससम्बन्धी मुद्दाहरू एकिन भए त्यस्ता मुद्दा सम्बोधन गर्न एक सुधारात्मक कार्ययोजना तयार गरिनेछ । पुनर्वाससँग सम्बन्धित योजना तर्जुमाका दस्तावेजहरू तयार, सार्वजनिकीकरण तथा स्वीकृत नभएसम्म ऋणी/सेवाग्राहीले अस्वैच्छक पुनर्वाससम्बन्धी प्रभाव भएका आयोजनाको कुनै पनि प्रभागको कार्यान्वयन प्रक्रिया अगाडि बढाउने छैन ।

३१. ऋणी/सेवाग्राहीले पुनर्वासका गतिविधिहरूको कार्यान्वयन, परिपालना भए/नभएका विषय र सुधारात्मक योजना कार्यान्वयनको प्रगतिहरूलाई समावेश गरी अर्धवार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन तयार गर्नेछ । यी प्रतिवेदनमा पुनर्वास योजनाको स्वीकृति दिँदाको अवस्थामा तय गरिएका अस्वैच्छक पुनर्वास अनुगमन सूचकहरूलाई पूर्णरूपमा

पालना गरिनेछ । पुनर्वासिसम्बन्धी आन्तरिक तथा बाह्य अनुगमनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण खर्चहरू आयोजनाको लागतमा समावेश गरिनेछ ।

९. अनपेच्छित प्रभावहरू

३२. आयोजना कार्यान्वयनका सिलसिलामा अस्वैच्छिक पुनर्वासिसम्बन्धी कुनै अनपेच्छित प्रभावहरू आइपरे ऋणी/सेवाग्राहीले सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन गर्नेछन् र पुनर्वास योजनालाई अद्यावधिक गर्नेछन् वा यो दस्तावेजमा उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण आवश्यकतालाई पुरा गर्ने गरी नयाँ पुनर्वास योजना तयार गर्नेछन् ।

१०. आदिवासी/जनजातिहरूका लागि विशेष व्यवस्था

३३. ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी/जनजातिको भौतिक स्थानान्तरणको परिणामस्वरूप उनीहरूको पहिचान, संस्कृति, तथा परम्परागत जीविकोपार्जन आदिमा नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने खालका आयोजनामा यथासम्भव वैकल्पिक आयोजना ढाँचाको खोजी गरी भौतिक स्थानान्तरण हुने स्थिति आउन दिने छैनन् । यदि यस्तो प्रभाव छल्ल असम्भव भए एडिबीको परामर्शमा अस्वैच्छिक पुनर्वास तथा आदिवासी/जनजाति दुवैका विषयबस्तुहरू समावेश हुने गरी एक संयुक्त आदिवासी/जनजाति तथा पुनर्वास योजना तयार गर्न सकिनेछ । यस्तो संयुक्त योजनाले सुरक्षण आवश्यकता ३ मा व्यवस्था गरिएका सम्पूर्ण सान्दर्भिक आवश्यकतालाई पनि पुरा गर्नेछ ।

पुनर्वास योजनाको रूपरेखा

यो रूपरेखा सुरक्षण आवश्यकता २ को भाग हो । अस्वैच्छिक पुनर्वासको प्रभाव भएका सम्पूर्ण आयोजनामा पुनर्वास योजनाको जरूरत पर्दछ । यसको बेलीविस्तार र व्यापकताको तह अस्वैच्छिक पुनर्वासका सम्भावित प्रभाव र जोखिम तथा तिनीहरूको गहिराइअनुरूप हुनेछ । सारभुत रूपमा यो रूपरेखाले पुनर्वास योजना तयार गर्नका लागि मार्गदर्शन गर्नेछ तथापि दिइएको क्रमानुसार नै पुनर्वास योजना हुनुपर्छ भन्ने छैन ।

क. कार्यकारी सारांश

यो खण्डले आयोजनाको क्षेत्र, सर्वेक्षणका मुख्य ठम्याइहरू, हकअधिकार तथा सिफारिस गरिएका कार्यहरूका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गर्नेछ ।

ख. आयोजनाको विवरण

यो खण्डमा आयोजनाको सामान्य विवरण, आयोजनाका प्रभागहरू जसका कारण जग्गाप्राप्ति, अस्वैच्छिक पुनर्वास, वा दुवै असर हुन सक्ने तथा आयोजनाको भौगोलिक क्षेत्रको पहिचान आदिका बारेमा चर्चा हुनेछ । यसका अलावा पुनर्वासको प्रभावलाई छल्ल वा कम गर्न अवलम्बन गरिएका विकल्पका बारेमा समेत व्याख्या हुनेछ । यसमा परिमाणात्मक तथ्यांकसहितको तालिका समावेश हुनुका साथै अन्तिम निर्णयको तात्पर्यसमेत उल्लेख हुनेछ ।

ग. जग्गाप्राप्ति र पुनर्वासको दायरा

यो खण्डमा:

- (अ) आयोजनाको सम्भावित प्रभावका बारेमा चर्चा गरिनुका साथै आयोजनाको प्रभाव वा गतिविधिका कारण प्रभावित भौगोलिक क्षेत्र वा प्रभाव क्षेत्रको मानचित्र समावेश हुनेछ,
- (आ) जग्गा प्राप्तिको दायरा (मानचित्र समेत) को चर्चा गरिनुका साथै मुख्य लगानी आयोजनामा किन यसको आवश्यकता पर्छो भन्ने कुराको स्पष्टीकरणसमेत संलग्न हुनेछ,
- (इ) सम्पत्ति अधिग्रहण र विस्थापित व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा परेका मुख्य असरहरूको सारांश संलग्न हुनेछ तथा
- (ई) सामूहिक (सार्वजनिक) सम्पत्ति तथा सोको स्रोत प्राप्त गर्नुपर्ने भए त्यसको विस्तृत विवरण चर्चा हुनेछ ।

(घ) सामाजिक-आर्थिक सूचना तथा पार्श्वचित्र (प्रोफाइल)

यस खण्डमा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन, समग्र गणना सर्वेक्षण तथा अन्य अध्ययनहरूको परिणामलगायत लैंगिक, निम्छरोपना तथा अन्य सामाजिक वर्गीकरणहरू छुट्ट्याइएका सूचना तथा/अथवा तथ्यांकसमेतको रूपरेखा प्रस्तुत गरिनुका साथै निम्न कुराहरू समावेश गरिनेछन् :

- (अ) प्रभावित हुन सक्ने व्यक्ति तथा समुदायको परिभाषा, पहिचान र गणना,
- (आ) सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक सूचकांक ध्यानमा राखी जग्गा तथा सम्पत्ति अधिग्रहणका कारण व्यक्ति तथा समुदायमा पर्ने सम्भावित प्रभावितहरूको व्याख्या,
- (इ) गरिब, आदिवासी तथा/अथवा अल्पसंख्यक जनजाति तथा अन्य निम्छरो समूहहरूमा आयोजनाका कारण पर्ने प्रभावहरूको चर्चा तथा
- (ई) लैंगिक तथा पुनर्वासको प्रभाव र महिलाहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्था, उनीहरूमा पर्ने प्रभाव, आवश्यकता तथा प्राथमिकताहरूको पहिचान ।

(ड) सूचना सार्वजनिकीकरण, परामर्श तथा सहभागिता

यो खण्डमा :

- (अ) आयोजनाका सरोकारवालाहरू विशेष गरी प्राथमिक सरोकारवालाको पहिचान हुनेछ,
- (आ) आयोजनाका विभिन्न चरणमा प्रयोग गरिने परामर्श तथा सहभागितासम्बन्धि संयन्त्रको वर्णन हुनेछ,
- (इ) सरोकारवालाहरूलाई सामेल गर्न आयोजनाको डिजाइन र तयारी अवधिमा आयोजना तथा पुनर्वाससम्बन्धी सूचनाहरू प्रवाह गर्नका निम्ति गरिने गतिविधिहरूको वर्णन हुनेछ तथा
- (ई) प्रभावित व्यक्तिहरू (रैथाने समुदायसमेत)सँग गरिएको परामर्शको निष्कर्षको सारांश, तथा उनीहरूले उठाएका चासो र सिफारिसलाई पुनर्वास योजनामा कसरी सम्बोधन गरिएको छ भन्ने कुराको चर्चा हुनेछ,
- (उ) पुनर्वास योजनाको मस्यौदा प्रभावित व्यक्तिहरूसमक्ष सार्वजनिक गरिएको कुराको पुष्टि गर्नुका साथै पछि तयार गरिने कुनै पनि योजनाहरूलाई सार्वजनिक गर्न अवलम्बन गरिने व्यवस्थाहरू समावेश हुनेछन् तथा
- (ऊ) पूर्व निर्धारित सूचना सार्वजनिकीकरणका उपायहरू (प्रवाह गरिने सूचनाको प्रकार तथा प्रवाह गरिने तरिकासमेत) तथा आयोजना कार्यान्वयनको अवधिमा प्रभावित व्यक्तिहरूसँग गरिने परामर्शको तौरतरिकाको वर्णन हुनेछ ।

(च) गुनासो निदान संयन्त्र

यो खण्डमा प्रभावित व्यक्तिहरूको चासो र गुनासाहरू ग्रहण गर्ने तथा समाधानका लागि सहजीकरण गर्ने संयन्त्रको बारेमा चर्चा हुनेछ । यसका अतिरिक्त उल्लिखित प्रक्रियामा प्रभावित व्यक्तिको पहुँच कसरी हुन्छ तथा यो प्रक्रियामा लैंगिक संवेदनशीलता कसरी भल्कन्छ भन्ने कुराको समेत वर्णन हुनेछ ।

(छ) कानुनी प्रारूप

यो खण्डमा :

- (अ) आयोजनामा लागु हुने राष्ट्रिय तथा स्थानीय कानून तथा नियमावलीहरूको व्याख्या गरिनुका साथै राष्ट्रिय कानून र एडिबीको नीतिगत आवश्यकताका बीचमा रहेका अन्तरहरूको पहिचान तथा कुनै अन्तर पाइए त्यसलाई कसरी सम्बोधन गरिनेछ भन्ने कुराको वर्णन हुनेछ ।
- (आ) हरेक प्रकारका विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि कार्यकारी निकायद्वारा गरिएको कानुनी तथा नीतिगत प्रतिबद्धताका बारेमा व्याख्या ।
- (इ) प्रभावित सम्पत्ति, आयआर्जन तथा जीविकोपार्जनको प्रतिस्थापन मूल्यमा मूल्यांकन गर्न र क्षतिपूर्ति दर निर्धारण गर्न प्रयोग गरिएको सिद्धान्त तथा विधिहरूको रूपरेखा, तथा क्षतिपूर्ति र सहायताको योग्यता निर्धारणको मापदण्ड तय गर्नेछ साथै कसरी र कहिले क्षतिपूर्ति तथा सहायता वितरण गरिनेछ भन्ने विषयको समेत व्याख्या हुनेछ तथा
- (ई) जग्गाप्राप्ति प्रक्रियाको चर्चा गर्नुकासाथै मुख्य प्रक्रियागत आवश्यकता पुरा गर्न कार्यान्वयन तालिकासमेत तयार गर्नेछ ।

(ज) हकअधिकार, सहायता र लाभहरू

यो खण्डमा :

- (अ) विस्थापित व्यक्तिहरूको हकअधिकार र योग्यता तथा सबै प्रकारका पुनर्वास सहायताहरू परिभाषित गरिनेछ (जसमा हकअधिकार तालिका समावेश हुनेछ)
- (आ) महिला तथा अन्य विशेष समूह लगायत निम्छरो समूहलाई प्रदान गरिने सहायताबारे उल्लेख हुनेछ तथा

- (इ) आयोजनाबाट उपयुक्त विकासका लाभहरू प्राप्त गर्नको लागि प्रभावित व्यक्तिहरूलाई उपलब्ध हुने अवसरहरूको रूपरेखा प्रस्तुत हुनेछ ।

(भ) आवास तथा बस्तीहरूको स्थानान्तरण

यो खण्डमा :

- (अ) आवास स्थानान्तरण तथा तयार गरिएका अन्य संरचनाहरूको विकल्पहरूकाबारे व्याख्या गरिनेछ, जसमा घरको सट्टा घरद्वारा प्रतिस्थापन वा नगद क्षतिपूर्तिद्वारा प्रतिस्थापन तथा/अथवा स्वयं छनौट कुनै पनि हुन सक्नेछ (लैंगिक चासो तथा निम्छरो समूहलाई उपलब्ध हुने सहयोग पहिचान भएको कुरा भने सुनिश्चित गरियोस् ।)
- (आ) स्थानान्तरणका वैकल्पिक स्थलहरूका बारेमा विचार पुऱ्याइएको छ, सामुदायिक परामर्श गरिएको छ, ठाउँको पूर्ण विवरण, वातावरणीय विश्लेषण तथा त्यसका विकासको आवश्यकताहरूलगायत छनौट गरिएको स्थलको औचित्य/पुऱ्याइँ गरिएको छ भन्ने कुराको समेतको व्याख्या हुनेछ,
- (इ) स्थानान्तरण स्थल तयार गर्न र हस्तान्तरण गर्न लाग्ने समयतालिका प्रस्तुत गरिनेछ,
- (ई) जमिनको हकभोग नियमित गर्न र पुनर्वासित व्यक्तिहरूका नाममा स्वामित्व हस्तान्तरण गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थाको व्याख्या हुनेछ,
- (उ) विस्थापित व्यक्तिहरूलाई पुरानो ठाउँबाट स्थानान्तरण हुन र नयाँ ठाउँमा स्थापित हुने कार्यमा सहयोग गर्नका लागि अवलम्बन गरिने उपायहरूको रूपरेखा प्रस्तुत हुनेछ,
- (ऊ) सार्वजनिक सुविधाका पूर्वाधारहरू उपलब्ध उराउनेसम्बन्धी योजनाको व्याख्या हुनेछ तथा
- (ऋ) रैथाने समूहसँग कसरी समायोजन गरिन्छ भन्ने विषयको चर्चा हुनेछ ।

(ज) आयआर्जन पुनर्स्थापना तथा बहाली

यो खण्डमा :

- (अ) जीविकोपार्जनमा पर्न सक्ने जोखिम पहिचान गरिनेछ र जनसांख्यिक तथ्यांक तथा जीविकोपार्जनका स्रोतहरूमा आधारित तालिका तयार गरिनेछ,
- (आ) आयआर्जन पुनर्स्थापना कार्यक्रमको व्याख्या हुनेछ, जसमा सबै प्रकारका जीविकोपार्जन बहालीका लागि अवलम्बन गरिने बहुआयामिक विकल्पहरू (जस्तै आयोजनाको लाभको बाँडफाँड, आम्दानी वितरणको प्रबन्ध, पूँज योगदानका लागि साभेदारी जस्तै जग्गा तथा स्थायित्व र सुरक्षा सञ्जालको बारेमा छलफल आदि) को चर्चा हुनेछ,
- (इ) सामाजिक बीमा तथा/अथवा आयोजनाको विशेष कोषका माध्यमबाट सामाजिक सुरक्षा सञ्जाल उपलब्ध गराउनका लागि अवलम्बन गरिने उपायहरूको रूपरेखा
- (ई) निम्छरो समूहलाई सहयोग गर्न अवलम्बन गरिने विशेष उपायहरूको व्याख्या
- (उ) लैंगिक सुभबुभ

(ट) पुनर्वास बजेट तथा वित्त प्रबन्ध योजना

यो खण्डमा :

- (अ) पुनर्वास इकाई, कर्मचारी प्रशिक्षण, अनुगमन तथा मूल्यांकन र ऋण कार्यान्वयन अवधिमा पुनर्वास योजना तयारीलगायत सम्पूर्ण पुनर्वास क्रियाकलापका हरेक शीर्षकका लागि बजेटको व्यवस्थाका बारेमा उल्लेख हुनेछ
- (आ) कोष प्रवाहको व्याख्या (वार्षिक पुनर्वास बजेटले मुख्य शीर्षकमा हुने व्यय तालिकासमेत दर्शाउनुपर्नेछ),

- (इ) क्षतिपूर्ति मूल्यांकन दर तथा अन्य लागत अनुमान (भौतिक तथा नगद भैपरी खर्च दुवैलाई ध्यान दिंदै) साथै प्रतिस्थापन मूल्यको गणना गर्दा प्रयोग गरिएका सबै मान्यता/आधारहरूको औचित्य पुष्टि गरिनेछ, तथा
- (ई) पुनर्वास योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक बजेट लगानीका स्रोतहरूको बारेमा आवश्यक सूचना समावेश हुनेछ ।

(ठ) संस्थागत प्रबन्ध

यो खण्डमा :

- (अ) संस्थागत उत्तरदायित्व र पुनर्वास योजनामा उल्लेखित उपायहरू कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रको वर्णन हुनेछ ,
- (आ) संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमका बारेमा चर्चा हुनेछ, यदि आवश्यक परे प्राविधिक सहायता समावेश गरिनेछ,
- (इ) पुनर्वास योजना तर्जुमा र व्यवस्थापनमा एनजिओ (यदि व्यवस्था भए) र प्रभावित व्यक्तिहरूको संगठनको भूमिकाको वर्णन तथा
- (ई) पुनर्वास योजना तर्जुमा र व्यवस्थापनमा महिला समूहलाई कसरी सहभागी गराइन्छ, भन्ने कुराको वर्णन ।

(ड) कार्यान्वयन समय सारणी

यस खण्डमा पुनर्वास र पुनस्थापनासम्बन्धी सबै मुख्य गतिविधिका लागि विस्तृत, समय सिमा, समय सारणी समावेश गरिनेछ । पुनर्वास क्रियाकलापका सबै पक्षलाई समेट्ने गरी सार्वजनिक निर्माण कार्यको समय तालिकासँग समेत मेल खाने गरी कार्यान्वयन समय सारणी तयार पारिनेछ, तथा यसमा जग्गा प्राप्तिको प्रक्रिया र समयसीमासमेत उल्लेख गरिनेछ ।

(ढ) अनुगमन र रिपोर्टिङ

यस खण्डमा पुनर्वास योजना कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्यांकनका लागि आवश्यक आयोजना उपयुक्त संयन्त्र तथा आधारहरूको वर्णन गरिनेछ । यसमा अनुगमन प्रक्रियामा प्रभावित व्यक्तिको सहभागिताका लागि आवश्यक प्रबन्धको उल्लेख गरिनेछ । यो खण्डले रिपोर्टिङ कार्यविधिसमेतको वर्णन गर्नेछ ।

सुरक्षण आवश्यकता ३ : आदिवासी जनजाति

क. परिचय

१. आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय घोषणालाई सन् २००७ मा राष्ट्रसंघको साधारणसभाले पारित गरेको थियो । एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका धेरै देशले यस गैर-बाध्यकारी घोषणाको पक्षमा आफ्नो मत प्रकट गरेका थिए । आदिवासी जनजातिको आफ्नो विकासको गति आफैँ निर्देशित गर्नसक्ने अधिकारलाई एसियाली विकास बैंक (एडिबी) मान्यता प्रदान गर्दछ । आदिवासी जनजाति स्वतः विकासको प्रतिफलबाट लाभान्वित हुन सक्दैनन्, प्रायजसो यस्ता विकासका विषयहरू उनीहरू बस्ने देशका मूलधार तथा प्रधान/बहुसंख्यक जनसंख्याले योजना गरेका र कार्यान्वयनमा ल्याएका हुन्छन् । आदिवासी जनजातिलाई असर गर्ने खालका कार्यक्रमको योजना तर्जुमा गर्दा उनीहरूलाई सामेल गराउनका लागि विशेष प्रयास/पहल आवश्यक पर्दछ । यस्तो पहल विशेषगरी आदिवासी जनजातिको विशिष्ट आवश्यकता तथा आकांक्षा पुरा गर्नका लागि तर्जुमा गरिएका विकास कार्यक्रममा बढी पर्दछ । परम्परादेखि आदिवासी जनजातिको स्वामित्वमा भएका, उनीहरूले ओगटेका, उपभोग गरेका वा पत्रिक अधिकारका रूपमा हेरेका क्षेत्र/भूभागमा जतिजति विकास कार्यक्रम प्रवेश गर्दैछन् त्यतित्यति नै आदिवासी जनजातिमा खतरा/चुनौती बढिरहेको छ ।

२. सुरक्षण आवश्यकता ३ ले एसियाली विकास बैंक (एडिबी) को सहयोग रहने आयोजनाहरूमा ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी जनजाति सुरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था परिपालन गर्न आवश्यक प्रावधानबारे विवेचना गर्दछ । यसले सुरक्षण आवश्यकताको उद्देश्य तथा उपयोगिताका क्षेत्र, (अ) सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन तथा योजना तर्जुमा गर्ने प्रक्रियाहरू (आ) सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन तथा योजना तर्जुमासम्बन्धी दस्तावेजको तयारी, (इ) सूचना सार्वजनिकीकरण तथा परामर्श सञ्चालनलगायत निश्चित आयोजनाका क्रियाकलापमा प्रभावित आदिवासी समुदायको सहमति प्राप्त गर्ने (ई) गुनासो निदान संयन्त्रको स्थापना तथा (उ) अनुगमन तथा प्रतिवेदनजस्ता सान्दर्भिक आवश्यकताका बारेमा प्रकाश पार्दछ । सुरक्षण नीति आवश्यकताको यो सेटले आदिवासी जनजातिमा रहेको सांस्कृतिक पहिचान, पद्धति/प्रयोग र वासस्थान आदिको संरक्षण गर्ने, दिगो बनाउने तथा जोगाइराख्ने अधिकार संरक्षण गर्नेछ साथै उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने खालका आयोजनामा उल्लिखित अधिकारको संरक्षण गर्न आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ, भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्दछ ।

ख. उद्देश्य

३. यसको उद्देश्यहरूमा आदिवासी/जनजाति आफैँले परिभाषित गरेका पहिचान, आत्मसम्मान, मानवअधिकार, जीविकोपार्जन पद्धति, र सांस्कृतिक अद्वितीयतालाई पूर्ण रूपमा आदर हुन सक्ने किसिमले कुनै पनि आयोजनाको डिजाइन र कार्यान्वयन गर्ने रहेका छन् । जसको फलस्वरूप उनीहरूले : (अ) सांस्कृतिक रूपले उपयुक्त सामाजिक र आर्थिक लाभ प्राप्त गर्न सक्नु, (आ) आयोजनाका कारण कुनै प्रतिकूल असरबाट पीडित हुन नपरोस्, तथा (इ) उनीहरूलाई प्रभावित गर्ने आयोजनामा सक्रिय रूपले सहभागी हुन सक्नु आदि ।

ग. उपयोगिताको क्षेत्र

४. यो आवश्यकता एडिबीको लगानी रहेका तथा/अथवा एडिबी प्रशासित सम्प्रभु तथा गैर सम्प्रभु सम्पूर्ण आयोजनाहरू, त्यसका प्रभागहरू, जुनसुकै वित्तीय स्रोतको भएपनि, लगायत ऋण तथा/अथवा अनुदान तथा/अथवा अन्य माध्यम जस्तै इक्विटी तथा/अथवा ग्यारेन्टी (यसपछाडि आयोजना भनिएको) मार्फत लगानी गरिएका आयोजनाहरूमा लागू हुन्छ । यो आवश्यकता ऋणी/सेवाग्राहीले एडिबीको सहयोग अपेक्षासहित सञ्चालन गरेका कार्यमा समेत लागू हुन्छ ।

५. एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रभित्र रहेका अलगअलग आदिवासी समुदायमा उनीहरूको संस्कृति, इतिहास तथा वर्तमान परिस्थितिमा विविधता पाइन्छ । जुन परिवेशमा आदिवासी जनजातिहरू बसोबास गरिरहेका (बाँचिरहेका) छन्

ती भिन्न-भिन्न र परिवर्तनशील छन् तथा आदिवासी जनजातिको सर्वस्वीकार्य परिभाषा पनि छैन । आदिवासी जनजातिलाई विभिन्न देशमा अल्पसंख्यक आदिवासी-जनजाति, आदिवासी सांस्कृतिक समुदाय, प्राचिन, पहाडी आदिवासी, अल्पसंख्यक राष्ट्रिय नागरिक, अनुसूचित जाति वा जनजाति समूह आदि नामले चिन्ने गरिन्छ । अनुच्छेद ६ मा उल्लिखित विशेषता भएका समूहहरूलाई सञ्चालन उद्देश्यका लागि आदिवासी जनजाति भनेर बुझिनेछ ।

६. सञ्चालन उद्देश्यका लागि आदिवासी जनजाति शब्द साधारणतः निम्न विशेषता भएको पृथक, निम्छरो, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समूहलाई जनाउनका निम्ति प्रयोग गरिएको छ :

- क) पृथक आदिवासी सांस्कृतिक समूहको सदस्यका रूपमा स्वःपहिचान र अरूबाट यो पहिचानको मान्यता प्राप्त;
- ख) आयोजना क्षेत्रभित्र भौगोलिक रूपमा पृथक वासस्थान वा पुख्र्यौली भू भाग तथा उल्लिखित वासस्थान वा भूभागमा रहेको प्राकृतिक सम्पदासँग सामूहिकरूपले गासिएको
- ग) मुलधारको (बहुसंख्यक) समाज र संस्कृतिबाट अलग परम्परागत सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक वा राजनीतिक संस्थाहरू भएको;
- घ) देश वा प्रान्तको आधिकारिक तथा कामकाजी भाषाभन्दा सामान्यतः पृथक भाषा भएको ।

७. यसरी परिभाषित गर्दा उल्लिखित विशेषतालाई मध्यनजर गर्दै राष्ट्रिय कानून, परम्परागत कानून र राष्ट्र एक पक्ष भएको कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त (अभिसन्धि) समेतलाई ध्यान दिइनेछ ।

८. एक समूह जसको आयोजना क्षेत्रभित्र भौगोलिक रूपमा पृथक वासस्थान वा पुख्र्यौली भूभाग बलपूर्वक खोसिएका कारण ती भूभागसँग सामूहिक सम्बन्धविच्छेद भएको अवस्थामा यो नीति अन्तर्गत लाभ लिनका लागि त्यस्तो समूह योग्य ठहरिन्छ ।

९. यदि आयोजनाले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आदिवासी/जनजातिको प्रतिष्ठा, मानवअधिकार, जीविकोपार्जन पद्धति वा संस्कृतिलाई प्रभावित गरे वा आदिवासी/जनजातिको स्वामित्व भएको, उपभोग गरेको, ओगटेको, वा पुख्र्यौली पहिचान भनी दावी गरेको कुनै भूभाग वा प्राकृतिक वा सांस्कृतिक सम्पदा प्रभावित भए आदिवासी जनजाति सुरक्षण आवश्यकता आकर्षित हुन्छ ।

घ. आवश्यकता

१. परामर्श तथा सहभागिता

१०. ऋणी/सेवाग्राहीले (अ) आदिवासी जनजातिमा पर्न सक्ने प्रतिकूल असर छुल्नका लागि आयोजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा विभिन्न उपाय अवलम्बन गर्न सम्भव नभए यस्ता असर कम गर्न, निराकरण गर्न वा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, तथा (आ) सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त तवरले प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायका लागि आयोजनाबाट प्राप्त हुने फाइदाको उपयोग/व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायको पूर्वसूचित सहभागिता भएको छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न उनीहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्नेछ । अर्थपूर्ण परामर्श भन्नाले त्यस्तो प्रक्रिया हो जुन (अ) आयोजनाको तयारीको चरणदेखि सुरु भई पुरा आयोजनाको अवधिसम्म अनवरत रूपमा जारी रहन्छ; (आ) प्रभावित व्यक्तिहरूले बुझ्ने र उनीहरूको सहज पहुँच हुनेगरी समुचित समयमा सान्दर्भिक र एथेष्ट सूचना उपलब्ध गराइन्छ; (इ) भय र दबावमुक्त माहौलमा सम्पन्न गरिन्छ; (ई) लैगिक समावेशी, उत्तरदायी र निम्छरो तथा पिछडिएका वर्गको आवश्यकताका निम्ति सञ्चालन गरिन्छ; (उ) सम्पूर्ण प्रभावित व्यक्तिहरूको सान्दर्भिक विषयहरू जस्तै आयोजना डिजाइन, निवारक उपायहरू, विकासको लाभ र अवसरहरूको बाँडफाँड तथा कार्यान्वयनका मुद्दा आदिलाई निर्णय प्रक्रियामा सामेल गराउन सक्षम हुन्छ । प्रभावित समुदायहरूमा परेको प्रभाव

अनुरूप परामर्श गरिनेछ । परामर्श प्रक्रिया र यसको नतिजालाई लिपिबद्ध गरिनेछ र आदिवासी जनजाति योजना (आइपिपी) मा प्रतिविम्बित गरिनेछ ।

११. प्रभावित आदिवासी जनजातिसँग अर्थपूर्ण परामर्शका लागि ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी जनजातिको उपयुक्त प्रतिनिधि पहिचान गर्ने अवधारणा, तथा प्रभावित आदिवासी समुदायको सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्यमान्यतालाई उपयुक्त हुने परामर्शविधि पहिचान गर्नेलगायत समावेशी र सहभागीतामूलक परामर्शका लागि एक सन्दर्भ-विशेष रणनीति तय गर्नेछ । ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी महिला र युवाको चासोलाई विशेष ध्यान दिनेछ ।

१२. यदि ऋणी/सेवाग्राही र प्रभावित आदिवासी जनजातिबीच आयोजना, यसका प्रभाग, वा आइपिपीलाई लिएर गम्भीर मतभेद तथा असहमति उत्पन्न भएको खण्डमा ऋणी/सेवाग्राहीले त्यस्ता मतभेद र असहमति हटाउन उनीहरूलाई विश्वासमा लिएर सद्भावनाका साथ वार्ता गर्नेछ ।

२. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन

१३. जब एडिबीको लेखाजोखाबाट आदिवासी जनजातिमा पर्नसक्ने प्रभावको निर्व्योला हुन्छ, तब ऋणी/सेवाग्राहीले पूर्ण सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन (एसआइए) गर्नका लागि दक्ष तथा अनुभवी विज्ञको सेवा लिनेछ, र एसआइएबाट आदिवासी जनजातिमा प्रभाव पर्छ भन्ने एकिन भएमा ऋणी/सेवाग्राहीले सम्भाव्य अध्ययनलाई समेत आधार मानेर एक आइपिपी तयार गर्नेछ । यो दस्तावेजमा प्रस्तुत गरिएका आवश्यकता तथा आदिवासी जनजातिको विषयसँग सरोकार राख्ने आयोजनाको क्षेत्राधिकारभित्रका उपयोगी कानून र नियमावलीलगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत सम्बन्धित राष्ट्रको दायित्वसमेतलाई ध्यान दिँदै आयोजनाको सम्भावित सामाजिक प्रभाव र जोखिमहरूको विश्लेषण गरिनेछ ।

१४. आयोजनाको छनौटमा आधारित भएर सम्भाव्यता अध्ययनको एक भाग वा एकल गतिविधिको रूपमा कार्यक्षेत्रमा आधारित सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन (एसआइए) सञ्चालन गरिनेछ । सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनले आयोजना प्रभावित आदिवासी जनजाति तथा उनीहरूमा पर्ने आयोजनाका सम्भावित प्रभावहरूको लैंगिक संवेदनशील ढंगले आदिवासी समुदायसँग परामर्श गरी पहिचान गर्नेछ । एसआइएले आयोजना क्षेत्र वा आयोजना प्रभाव क्षेत्रमा रहेका आदिवासी समूहको सामाजिक-आर्थिक पार्श्वचित्र (प्रोफाइल) उपलब्ध गराउनेछ; आधारभूत सामाजिक तथा आर्थिक सेवामा उपलब्ध उनीहरूको पहुँच र अवसरको विश्लेषण गर्नेछ; प्रत्येक समूहको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थामा आयोजनाले पार्ने अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन, प्रत्यक्ष तथा परोक्ष र सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावको विश्लेषण गर्नेछ, आदिवासी जनजाति नीति सिद्धान्त कुन आदिवासी समूहमा आकर्षित हुन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण र प्रमाणित गर्नेछ, तथा उनीहरूलाई असर गर्न सक्ने आयोजनाको चासो र मुद्दाहरू सम्बोधन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने अवधारणा र स्रोतको विश्लेषण गर्नेछ ।

१५. एसआइएको पूर्णता/विस्तृत र व्यापकताको तह प्रस्तावित आयोजनाको जटिलतासँग समानुपातिक हुनेछ र प्रस्तावित आयोजनाको आदिवासी जनजातिमा पर्ने सकारात्मक वा नकारात्मक कुनै पनि असरको प्रकृति र मापनअनुरूप हुनेछ ।

३. आदिवासी जनजातिसम्बन्धि योजना

१६. छनौट प्रक्रिया र एसआइएका आधारमा प्रस्तावित आयोजनाले आदिवासी जनजातिमा सकारात्मक तथा/अथवा नकारात्मक प्रभाव पार्ने देखिएमा ऋणी/सेवाग्राहीले प्रभावित आदिवासी समुदायसँग अर्थपूर्ण परामर्श गरी एसआइएको सन्दर्भभित्र रही एक आइपिपी तयार पार्नेछ । आइपिपीमा त्यस्ता उपायहरूको उल्लेख हुनेछ, जसका आधारमा ऋणी/सेवाग्राहीले : (अ) प्रभावित आदिवासी जनजातिले सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त सामाजिक र आर्थिक लाभ प्राप्त गर्नेछन्, तथा (आ) यदि आदिवासी जनजातिमा सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव पर्दछ भन्ने कुराको पहिचान भएमा, तिनीहरूलाई हदैसम्म छल्ने प्रयास गरिनेछ, भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ । आदिवासी समुदायसँगको अर्थपूर्ण

परामर्शपश्चात यस्ता प्रभाव टार्न/छल्ल सकिदैने भन्ने प्रमाणित भएमा आइपिपीले यस्ता प्रतिकूल प्रभाव कम गर्ने, न्यूनीकरण गर्ने वा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने जस्ता उपायको रूपरेखा तय गर्नेछ । आइपिपीहरूको विस्तृत तथा व्यापकताको तह विशेष आयोजना र सम्बोधन गरिने प्रभावको प्रकृतिमा निर्भर भई फरक हुन सक्नेछ । ऋणी/सेवाग्राहीले आइपिपीका विषयवस्तुलाई आयोजना डिजाइनसँग समायोजन गर्नेछ ।

१७. यदि आयोजनाबाट प्रत्यक्ष लाभ लिने लाभग्राही¹ आदिवासी जनजातिमात्र छन् वा उनीहरूको बाहुल्य छ र आयोजनाबाट सकारात्मक प्रभाव मात्र पर्छ भन्ने पहिचान भएको अवस्थामा छुट्टै आइपिपी तयारी गर्नुको सट्टा आइपिपीका विषयवस्तुलाई आयोजनाको समष्टिगत डिजाइनमा समावेश गर्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थामा, आदिवासी जनजाति सुरक्षणका आवश्यकता पालना कसरी भएको छ भन्ने कुराको सारांश आयोजनासम्बन्धी दस्तावेजमा समावेश गरिनेछ । विशिष्ट रूपमा कसरी अर्थपूर्ण परामर्शको आवश्यकता पूरा गरिएको छ र कसरी आयोजनाबाट प्राप्त हुने लाभलाई आयोजना डिजाइनमा समावेश गरिएको छ भन्ने कुराको व्याख्या गरिनेछ ।

१८. ऋणी/सेवाग्राहीले विस्तृत इन्जिनियरिङ डिजाइन र मापन सर्वेक्षण सम्पन्न भएपछि आइपिपी अद्यावधिक गर्नेछ । अद्यावधिक गरिएको आइपिपीले आयोजनाको करार सम्झौताको प्याकेज तथा प्रत्येक प्रभाग वा उप-आयोजनाको कार्यान्वयन समयतालिकामा तय गरिएको समयसीमा अनुसरण गर्नेछ । यसमा आदिवासी जनजातिमा पर्ने प्रतिकूल प्रभाव छल्ल अवलम्बन गरिएका उपाय तथा सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त लाभ लिनका लागि तय गरिएका उपायहरूलाई मिलान गरिनेछ भने मस्यौदा आइपिपीमा सहमति भएका र उल्लेख गरिएका उपलब्धिहरूलाई घटाउने वा न्यूनीकरण गरिने छैन । यदि एडिबीलाई अन्तिम आइपिपी बुझाउनुभन्दा पहिले आदिवासी जनजातिको नयाँ समूह पहिचान भए उनीहरूसँग पनि अर्थपूर्ण परामर्श गरिनेछ ।

१९. ऋणी/सेवाग्राहीले सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन र आइपिपी तयार पार्न दक्ष र अनुभवी विज्ञको सहयोग लिनेछ । अति जटिल एवं संवेदनशील आयोजनाका लागि आयोजनाको तयारी र कार्यान्वयन अवधिमा आयोजनासँग आबद्ध नभएका विशेषज्ञहरू समावेश गरी एक स्वतन्त्र सल्लाहकार समूहको प्रयोग गरिनेछ । आदिवासी जनजातिमा प्रभाव पार्ने कुनै अति जटिल तथा संवेदनशील आयोजनाको सल्लाहकार प्यानलमा आदिवासी जनजाति विज्ञको आवश्यकता पर्नेछ ।

४. सूचना सार्वजनिकीकरण

२०. ऋणी/सेवाग्राहीले उल्लिखित समयमा एडिबी वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गर्नको लागि निम्न दस्तावेजहरू एडिबीसमक्ष पेस गर्नेछ ।

- (अ) आयोजना लेखाजोखाअगावै ऋणी/सेवाग्राहीद्वारा अनुमोदित मस्यौदा आइपिपी र/वा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनलगायत आदिवासी जनजाति योजना तर्जुमा प्रारूप (ढाँचा)
- (आ) पुरा भएपछि अन्तिम आइपिपी
- (इ) आयोजना कार्यान्वयनका दौरान नयाँ आइपिपी वा अद्यावधिक गरिएको आइपिपी, अथवा सुधारात्मक कार्ययोजना, यदि कुनै भएमा तथा
- (ई) अनुगमन प्रतिवेदनहरू ।

२१. ऋणी/सेवाग्राहीले तोकिएको समयमा माथि उल्लेख गरिएका दस्तावेजहरूमा भएका सूचनालगायत सान्दर्भिक सूचना प्रभावित आदिवासी जनजाति तथा अन्य सरोकारवालाको सहज पहुँच भएको ठाउँमा र उनीहरूले बुझ्ने भाषा र स्वरूपमा उपलब्ध गराउनेछ । निरक्षर आदिवासी जनजातिको हकमा उनीहरूलाई उपयुक्त हुने सञ्चारको तौरतरिका अवलम्बन गरिनेछ ।

¹ यस्तो अवस्था केही निश्चित विकासशील देशमा मात्र आउन सक्छ उदाहरणका लागि प्रशान्त क्षेत्रका देशहरू ।

५. गुनासो निवारण संयन्त्र

२२. ऋणी/सेवाग्राहीले प्रभावित आदिवासी जनजातिको चासो, समस्या र गुनासालाई ग्रहण गर्न र तिनको समाधानमा सहजीकरण गर्नका लागि एक संयन्त्र स्थापना गर्नेछ। आयोजनाका जोखिम र नकारात्मक प्रभावको तहसम्म गुनासो निवारण संयन्त्र परिलक्षित हुनेछ। यो संयन्त्रले लैंगिक उत्तरदायी, सांस्कृतिक रूपले उपयुक्त, कुनै खर्चबिना प्रभावित व्यक्तिको सहज पहुँच भएको तथा कुनै बैरभाव नभएको, बुझिने र पारदर्शी प्रक्रिया अवलम्बन गरी प्रभावित व्यक्तिहरूको चासो र गुनासोलाई तत्कालै सम्बोधन गर्नुपर्नेछ। यो संयन्त्रले देशको न्यायिक तथा प्रशासनिक प्रक्रियाबाट समस्याको समाधान खोज्न कुनै बाधा अवरोध गर्नेछैन। प्रभावित आदिवासी जनजातिलाई उपयुक्त तवरबाट यो संयन्त्रबारे सूचित गरिनेछ।

६. अनुगमन तथा प्रतिवेदन

२३. ऋणी/सेवाग्राहीले आइपिपीको कार्यान्वयनको प्रगति समीक्षा र अनुगमन गर्नेछ। अनुगमन गतिविधिको दायरा आयोजनाको जोखिम र प्रभावअनुरूप हुनेछ। सूचना रेकर्डिङदेखि कार्यसम्पादनसम्मको जाँचबुझका अतिरिक्त ऋणी/सेवाग्राहीले सुरक्षण आवश्यकता पालना भए नभएको तथा अपेक्षित प्रतिफल सिर्जना गरे नगरेको प्रमाणीकरण गर्न एक बहुआयामिक संयन्त्र जस्तै निरीक्षण र परीक्षण, प्रयोग गर्न सक्नेछ। आदिवासी जनजातिमा उल्लेख्य प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्ने आयोजनामा ऋणी/सेवाग्राहीले ऋणी/सेवाग्राहीको अनुगमनको सूचना रूजु गर्न योग्य र अनुभवी बाह्य विशेषज्ञ वा योग्य गैरसरकारी संस्थालाई नियुक्त गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले नियुक्त गरेको बाह्य विशेषज्ञले सुरक्षण आवश्यकता पालना भए नभएको विषयमा सुझाव वा सल्लाह दिनेछ, यस सिलसिलामा यदि कुनै सार्थक आदिवासी जनजातिसम्बन्धी मुद्दा एकिन भए त्यस्ता मुद्दाको सम्बोधन गर्न एक सुधारात्मक कार्ययोजना तयार गर्नेछ वा स्वीकृत आइपिपीलाई अद्यावधिक गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले सुधारात्मक कार्यको कार्यान्वयन गर्नेछ, तथा तिनको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्नका लागि अनुगमन गर्नेछ।

२४. ऋणी/सेवाग्राहीले आइपिपीको कार्यान्वयन, परिपालना भए नभएका विषय र सुधारात्मक योजना (यदि भएमा) कार्यान्वयनको प्रगतिलाई समावेश गरी आवधिक अनुगमन प्रतिवेदनहरू तयार गर्नेछ। ऋणी/सेवाग्राहीले अर्धवार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन पनि बुझाउनेछ। अनुगमनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण खर्च आयोजनाको लागतमा समावेश गरिनेछ।

७. अनपेच्छित प्रभावहरू

२५. यदि आयोजना कार्यान्वयनको सिलसिलामा आदिवासी जनजातिमा कुनै अनपेच्छित प्रभावहरू जस्तै आयोजनाको फुटप्रिन्टमा परिवर्तन आदि आइपरेमा ऋणी/सेवाग्राहीले सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन गर्नेछ र आइपिपीलाई अद्यावधिक गर्नेछ वा यो दस्तावेजमा उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण आवश्यकतालाई पुरा गर्ने गरी नयाँ आइपिपी तयार गर्नेछ।

ड. विशेष आवश्यकता

१. पुख्र्यौली अधिकार र भूमि तथा सम्बन्धित प्राकृतिक स्रोत

२६. आदिवासी जनजातिको भूमि, जंगल, पानी, वन्यजन्तु र अन्य प्राकृतिक स्रोतसँग घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ त्यसकारण यस्तो सम्बन्धमा आयोजनाले कुनै प्रभाव पारेमा विशेष प्रबन्धहरू लागू हुनेछन्। यस्तो अवस्थामा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन गर्दा र आइपिपी तयार पार्दा ऋणी/सेवाग्राहीले निम्न कुरामा विशेष ध्यान दिनेछ :

- क) प्रथागत रूपमा आदिवासी जनजातिको स्वामित्व भएको वा परम्परादेखि उनीहरूले उपभोग गर्दै आएको वा ओगटेको पुख्र्यौली अधिकार, भूमि वा कुनै भूभागसँग जोडिएको आदिवासी जनजातिको व्यक्तिगत र सामूहिक दुवै परम्परागत अधिकार, तथा उनीहरूको संस्कृति तथा जीविकोपार्जन प्रणालीको निरन्तरताका लागि प्राकृतिक स्रोतमाथिको पहुँच एक मुख्य कडी भएको खण्डमा ;
- ख) आदिवासी जनजातिको पुख्र्यौली अधिकार, भूमि र स्रोतमाथि हुने अतिक्रमण तथा अवैधानिक प्रवेशबाट संरक्षण ;
- ग) यस्ता भूमि र स्रोतसँग गाँसिएका आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक तथा आध्यात्मिक मूल्यमान्यता ;
- घ) प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा आदिवासी जनजातिको अभ्यास र यस्तो अभ्यासको दिर्घकालीन दिगोपना ; तथा
- ङ) आफ्नो भूमिबाट निकालिएका वा गुमाएका आदिवासी जनजातिको जीविकोपार्जन प्रणालीको पुनर्स्थापना ।

२७. यदि आदिवासी जनजातिको प्रथागत रूपमा स्वामित्व भएको वा परम्परागत रूपमा उपभोग गरिआएको वा ओगटेको जमिन वा कुनै भूभागमा कानुनी रूपले अधिकार स्थापित गर्ने गरी गरिने क्रियाकलापहरू जस्तै जग्गाको स्वामित्व प्रदान गर्ने आयोजनाहरू वा त्यस्तो जमिनको अस्वैच्छक अधिग्रहण गर्ने कार्ययोजनामा संलग्न छन् भने ऋणी/सेवाग्राहीले त्यस्ता जग्गा तथा भूभाग वा पैत्रिक परम्परागत अधिकारलाई कानुनी मान्यता प्राप्त गर्नका लागि आइपिपीमा एक कार्ययोजना समावेश गर्नेछ । सामान्यतः आयोजना कार्यान्वयनअगावै त्यस्तो कार्ययोजना लागू गरिनेछ तर केही अवस्थामा भने यसलाई आयोजनासँगै तय गर्नुपर्ने पनि हुन सक्छ । यस्ता वैधानिक मान्यता निम्न स्वरूपका हुन सक्नेछन् :

- क) आदिवासी जनजातिको विद्यमान परम्परागत भूमि उपभोग प्रणालीको पूर्ण वैधानिक मान्यता, वा
- ख) परम्परागत उपभोगको अधिकारलाई सामुदायिक तथा/अथवा व्यक्तिगत स्वामित्व अधिकारमा परिवर्तन ।

२८. यदि माथिका कुनै पनि विकल्प राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत लागू गर्न सम्भव नभएमा आइपिपीमा स्थायी वा दीर्घकालीन तथा निरीक्षण वा उपभोग गर्नसक्ने नवीकरणीय अधिकारको वैधानिक मान्यताका लागि एक कार्ययोजना समावेश गरिनेछ ।

२९. यसअतिरिक्त, आदिवासी जनजातिमाथि सम्भावित प्रभाव पार्नसक्ने आयोजनामा सेवाग्राही/ऋणीले आदिवासी जनजातिलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने विषयवस्तु जस्तै प्रस्तावित निराकरणका उपायहरू, आयोजनाको लाभ र अवसरको बाँडफाँड, तथा कार्यान्वयन प्रबन्ध आदिमा उनीहरूको पूर्वसूचित सहभागिताको सहजीकरण तथा उनीहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गरेको कुराको सुनिश्चित गर्नेछ ।

२. प्रभावित आदिवासी समुदायको सहमति

३०. आयोजनामा निम्नलिखित गतिविधि समावेश भएमा आदिवासी समुदाय विशेष रूपले कमजोर (निम्छरो) हुन सक्दछन् : (अ) आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक सम्पदा र ज्ञानको व्यावसायिक विकास, (आ) परम्परागत वा प्रथागत जमिनबाट भौतिक रूपमा विस्थापन; तथा (इ) परम्परागत रूपमा उपभोग गरिराखेको जमिनभित्र रहेको प्राकृतिक सम्पदाको व्यावसायिक विकास गर्दा त्यसले जीविकोपार्जन वा सांस्कृतिक, समारोह वा आध्यात्मिक उपयोग जसले आदिवासी जनजातिको पहिचान र सामुदायिक अस्तित्वको पहिचान दिन्छ आदिमा प्रभाव पार्ने गतिविधि । यदि यस्ता गतिविधि समावेश भएका आयोजना अगाडि बढाउने वा नबढाउने भन्ने निर्णय लिँदा ऋणी/सेवाग्राहीले प्रभावित आदिवासी समुदायको सहमति जुटाउनेछ ।

३१. यो नीति लागू गर्ने प्रयोजनका लागि प्रभावित आदिवासी जनजातिको सहमति भन्नाले आदिवासी जनजातिको समुदायद्वारा व्यक्तिगत तथा/अथवा उनीहरूको मान्यताप्राप्त प्रतिनिधिमाफत अनुच्छेद ३० लेखिएका आयोजनाका

गतिविधिमा प्राप्त बृहत्तर सहयोग तथा सामूहिक अभिव्यक्तिलाई जनाउँदछ । केही व्यक्ति वा समूहले आयोजना गतिविधिमा आपत्ति जनाए पनि आयोजनामा यस्तो बृहत्तर सामुदायिक समर्थन कायमै रहेको मानिनेछ ।

३२. जहाँ बृहत्तर सामुदायिक समर्थन सुनिश्चित भएको छ, त्यहाँ ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी जनजाति र आदिवासी जनजातिका संघसंस्थासँग गरिएको परामर्शको विस्तृत प्रक्रिया र उपलब्धिको व्याख्या संलग्न दस्तावेज उपलब्ध गराउनेछ । यस्तो दस्तावेजमा निम्न पक्ष समावेश हुनेछ : क) एसआइएको ठहर; ख) प्रभावित आदिवासी समुदायसँग गरिएको अर्थपूर्ण परामर्शको प्रक्रिया; ग) आदिवासी जनजातिमा पर्नसक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई सम्बोधन गर्नको लागि आवश्यक तथा उनीहरूलाई सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त आयोजनाका लाभहरू उपलब्ध गराउनको लागि आयोजना डिजाइनमा हेरफेरसहित थप उपाय; घ) आयोजना कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन अवधिमा आदिवासी समुदायसँग र उनीहरूको सहभागिता लागि गरिने अर्थपूर्ण परामर्शको सिफारिस; तथा ङ) आदिवासी समुदाय तथा/अथवा आदिवासी समुदायको संघसंस्थासँग गरिएको कुनै पनि औपचारिक सहमतिको विषयसूची (सार) । ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी जनजातिको सहमतिका लागि अपनाइएको प्रक्रियाको दस्तावेज एडिबीको समीक्षा तथा एडिबीको आन्तरिक अनुसन्धानका लागि एडिबीसमक्ष बुझाउनेछ ताकि आयोजना गतिविधिमा आदिवासी समुदायको व्यापक/बृहत्तर समर्थन छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकियोस् । यदि यस्तो समर्थन नभएको खण्डमा एडिबीले उक्त आयोजनामा लगानी गर्नेछैन ।

३३. ऋणी/सेवाग्राही र प्रभावित आदिवासी जनजातिबीच आयोजनाको डिजाइन, आइपिपी, वा सांस्कृतिक स्रोतको व्यापारिक विकाससम्बन्धी क्रियाकलापको कार्यान्वयन, आदिवासी जनजातिको भौतिक विस्थापन तथा/अथवा प्राकृतिक स्रोतको व्यापारिक विकाससँग सम्बन्धित विषयमा ठूलै असमझदारी सृजना भएको खण्डमा ऋणी/सेवाग्राहीले त्यस्ता मतभिन्नता र असमझदारी हटाउन सद्भाव वार्तालाप प्रक्रिया अपनाउनेछ ।

३४. **सांस्कृतिक स्रोतको व्यापारिक विकास :** यदि आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक स्रोत र ज्ञानको व्यापारिक विकास गर्ने कार्य आयोजनामा संलग्न भएमा ऋणी/सेवाग्राहीले निम्न कुराको बारेमा प्रभावित समुदायलाई जानकारी गराइएको छ भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ : क) संवैधानिक तथा परम्परागत कानूनान्तर्गत यस्ता स्रोतमाथि उनीहरूको अधिकार; ख) प्रस्तावित व्यापारिक विकासको क्षेत्र, सम्भावना तथा प्रकृति र यस्तो विकास कार्यमा रूचि देखाएका वा सहभागी भएका पक्षहरू; तथा ग) यस्ता विकासले आदिवासी जनजातिको जीविकोपार्जन, वातावरण र यस्ता स्रोतको उपभोगमा पर्नसक्ने सम्भावित असरहरू । आइपिपीमा सहमतिको प्रकृति तथा बुँदा प्रतिविम्बित हुनेछ र यस्तो व्यापारिक विकासबाट सिर्जना हुने लाभको समानुपातिक हिस्सा सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त किसिमले आदिवासी जनजातिले पाएका छन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न एक प्रबन्धसमेत आइपिपीमा संलग्न गरिनेछ ।

३५. **आदिवासी जनजातिको भौतिक विस्थापन :** ऋणी/सेवाग्राहीले आदिवासी/जनजातिको भौतिक स्थानान्तरण जसको परिणामस्वरूप उनीहरूको पहिचान, संस्कृति, तथा परम्परागत जीविकोपार्जन आदिमा नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने खालका आयोजनाहरूमा यथासम्भव वैकल्पिक आयोजना ढाँचाको खोजी गरी भौतिक स्थानान्तरण हुने स्थितिलाई छुल्नेछ । विशेष परिस्थितिका कारण यदि यस्तो प्रभाव छुल्न असम्भव भए ऋणी/सेवाग्राहीले आइपिपी तयार गर्नेछ, जसलाई पुनर्वास योजनासँग संयुक्त रूपमा तयार गर्न सकिनेछ । यस्तो संयुक्त योजना आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक प्राथमिकतासँग मेल खाने र यसमा जग्गामा आधारित पुनर्वास रणनीति संलग्न हुनेछ । जहाँ सम्भव छ, प्रभावित आदिवासी जनजाति स्थानान्तरण गर्नुपर्ने कारण नै विद्यमान नभएको अवस्थामा उक्त संयुक्त योजनाले उनीहरूको प्रथागत रूपमा स्वामित्व भएको वा परम्परागत रूपमा उपभोग गरिआएको वा ओगटेको जग्गा तथा भूभागमा फर्कनका लागि अनुमति प्रदान गर्नेछ । आवश्यक परेको खण्डमा उक्त संयुक्त योजनामा प्रभावित भूमिको पुनर्स्थापना गराउने प्रावधान समावेश गरेको हुनपर्नेछ ।

३६. **प्राकृतिक सम्पदाको व्यापारजन्य विकास :** यदि आयोजनामा आदिवासी जनजातिले प्रचलन गर्दै आएको परम्परागत भूमिभिन्न पर्ने प्राकृतिक सम्पदा (जस्तै खनिज, हाइड्रोकार्बन, वन, जल वा सिकार वा मत्स्यपोखरी) आदिको व्यापारजन्य विकास गर्ने कार्य समावेश भए ऋणी/सेवाग्राहीले प्रभावित समुदायलाई (अ) संवैधानिक तथा परम्परागत

कानूनअन्तर्गत ती सम्पदामाथि उनीहरूको अधिकार; (आ) प्रस्तावित व्यापारजन्य विकासको क्षेत्र र प्रकृति तथा यस्तो विकास कार्यमा संलग्न र इच्छुक पक्ष; तथा (इ) त्यस किसिमको विकासद्वारा आदिवासी जनजीवन, वातावरण र सम्पदाको प्रयोगमाथिको सम्भावित असर आदिबारे अवगत गराएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछ । ऋणी/सेवाग्राहीले उल्लिखित किसिमका व्यापारजन्य विकासबाट प्राप्त हुने लाभांश सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त जुन अन्य प्रभावित जग्गाधनीभन्दा बढी वा कमसेकम समान हुनेगरी आदिवासी जनजातिले प्राप्त गर्न सक्षम हुने प्रबन्ध आइपिपीमा संलग्न गर्नेछ ।

३. आदिवासी जनजाति र विकास

३७. आदिवासी जनजातिलाई लाभ प्रदान गर्ने उद्देश्यअनुरूप विकासशील मुलुकले आफ्ना विकास योजना तर्जुमा र गरिबी निवारण रणनीतिमा वितीय सहयोगका लागि एसियाली विकास बैकसँग विभिन्न तौरतरिकामार्फत सहयोग माग गर्न सक्नेछन् जुन निम्न प्रकार छन् :

- क. आदिवासी जनजातिको प्रचलन र परम्परागत आधारमा भू-स्वामित्वको व्यवस्थालाई कानुनी मान्यता दिलाउनका लागि स्थानीय कानूनलाई सुदृढ गर्ने कार्य ;
- ख. गरिबी निवारण कार्यनीति र विकास कार्यक्रमको परिकल्पनामा आदिवासी जनजातिका दृष्टिकोणलाई समावेश गरेर उनीहरूको सहभागिताको वृद्धि गर्ने र नीति तथा कानुनी सुधार, क्षमता अभिवृद्धि, सार्थक परामर्श, सहभागिता र अभिमुखीकरणद्वारा विकास कार्यक्रमको लाभ प्राप्त गर्ने अवसर अभिवृद्धि गर्ने ;
- ग. आदिवासी जनजातिसँगको सहकार्यमा, सरकारको विकास कार्यक्रमद्वारा उनीहरूका विकास प्राथमिकतामा सहयोग गर्ने ;
- घ. आदिवासी महिला, युवा र बालबालिकाका विशिष्ट आवश्यकतालगायत विभिन्न आदिवासी जनजाति बीच विद्यमान लैंगिक र पुस्तान्तर जस्ता सवालको सम्बोधन गर्ने कार्य ;
- ङ. आदिवासी जनजातिको संस्कृति, जनसांख्यिक संरचना, लैंगिक र पुस्तान्तर सम्बन्ध तथा सामाजिक संगठन, संस्था, उत्पादन व्यवस्था, धार्मिक आस्था र सम्पदाको प्रयोग तरिका आदिको अभिलेख राख्नका लागि उनीहरूको सहभागितात्मक पार्श्वचित्र (प्रोफाइल) तयार गर्ने ;
- च. विकास कार्यक्रम तयार, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन गर्न आदिवासी समुदाय र संगठनको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ;
- छ. आदिवासी जनजातिलाई विकास सुविधा प्रदान गर्ने जिम्मेवार सरकारी निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ;
- ज. आदिवासीको ज्ञानको संरक्षण र सम्मान गर्नुका साथै बौद्धिक अधिकारको संरक्षण गर्ने ; तथा
- झ. आदिवासी जनजातिको विकास कार्यक्रमको प्रोत्साहनका लागि सरकार, आदिवासी जातीय संगठनहरू, नागरिक समाज संगठन र निजी क्षेत्रबीचको साभेदारीलाई सहजीकरण गर्ने कार्य ।

आदिवासी जनजाति योजनाको रूपरेखा

यो रूपरेखा सुरक्षण आवश्यकता ३ को अंश हो । आदिवासी जनजातिमा प्रभाव पार्ने सम्पूर्ण आयोजनाहरूमा आदिवासी जनजाति योजनाको जरूरत पर्दछ । यसको बेलीविस्तार र व्यापकता आदिवासी जनजातिमाथि पर्ने सम्भावित प्रभाव र तिनीहरूको गहिराइअनुरूप हुनेछ । सारभूत रूपमा यो रूपरेखाले आदिवासी जनजाति योजना तयार गर्नका लागि मार्गनिर्देशन गर्नेछ, यद्यपि दिइएको क्रमानुसार नै आदिवासी जनजाति योजना हुनुपर्छ भन्ने छैन ।

क. आदिवासी जनजाति योजनाको कार्यकारी सारांश

यो खण्डले सम्बेदनशील तथ्य, सर्वेक्षणका मुख्य ठम्याइ तथा सिफारिस गरिएका कार्यहरूका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गर्नेछ ।

ख. आयोजनाको विवरण

यो खण्डले आयोजनाको सामान्य विवरण; आयोजनाका प्रभाग र क्रियाकलाप जसका कारण आदिवासी जनजातिमा प्रभाव पर्दछ; तथा आयोजनाको भौगोलिक क्षेत्रको पहिचान आदिका बारेमा चर्चा गर्दछ ।

ग. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन

यस खण्डले :

- अ. आयोजनाको सन्दर्भमा आदिवासी जनजातिमा लागू हुने संस्थागत र कानुनी रूपरेखाको समीक्षा गर्दछ ;
- आ. प्रभावित आदिवासी समुदायको जनसांख्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक विशेषता आदि ; परम्परागत रूपमा उनीहरूको स्वामित्व भएको, वा परम्परागत रूपमा उपयोग गर्दै आएको वा ओगटेको जग्गा वा भूभाग; तथा प्राकृतिक सम्पदा जसमा उनीहरू आश्रित छन् आदिका बारे आधाररेखा सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
- इ. समीक्षा र आधाररेखा सूचनालाई ध्यान दिँदै आयोजनाका मुख्य सरोकारवालाको पहिचान गर्दछ, र आयोजना तयारी र कार्यान्वयनको प्रत्येक चरणमा आदिवासी जनजातिसँग सार्थक परामर्शका लागि सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त र लैंगिक रूपमा संवेदनशील प्रक्रियाका बारेमा व्याख्या गर्दछ ।
- ई. आदिवासी जनसमुदायसँगको सार्थक परामर्शका आधारमा आयोजनाको सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावको आकलन गर्दछ । दिइएको विशिष्ट परिवेशमा प्रभावित आदिवासी जनजातिमा पर्ने सम्भावित प्रभावहरूमा सापेक्षिक निम्नरोपना र तिनीहरूको जोखिम तथा भूमि तथा प्राकृतिक सम्पदासँग रहेको घनिष्ठ सम्बन्ध, सापेक्षिक रूपमा अन्य समुदाय, क्षेत्र र समाजमा रहने सामाजिक समूहको तुलनामा उनीहरूको विभिन्न अवसरमाथिको न्यून पहुँच आदिको विश्लेषण लैंगिक संवेदनशील ढंगबाट गर्नु निकै चुनौतिपूर्ण छ ।
- उ. आयोजना र यसले आदिवासी जनजातिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थामा पारेको प्रभावबारे प्रभावित आदिवासी जनजातिको धारणाको लैंगिक रूपमा संवेदनशील विश्लेषण संलग्न गर्दछ ।
- ऊ. प्रभावित आदिवासी जनसमुदायसँगको सार्थक परामर्शका आधारमा आदिवासी जनजातिमा पर्ने प्रतिकूल प्रभाव छल्लत अवलम्बन गरिएका उपायहरू वा यदि यस्तो उपाय सम्भव नभएमा नकारात्मक असर कम गर्ने, निराकरण गर्ने तथा/अथवा क्षतिपूर्ति दिनका लागि उपायहरूको पहिचान, साथै आदिवासी जनजातिले आयोजनाबाट सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त लाभ प्राप्त गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने उपायहरूको पहिचान तथा सिफारिस गर्दछ ।

घ. सूचना सार्वजनिकीकरण, परामर्श तथा सहभागिता

यस खण्डले :

- अ. आयोजनाको तयारीको समयमा प्रभावित आदिवासी जनसमुदायसँग गरिएको सूचना सम्प्रेषण, परामर्श र सहभागिता प्रक्रियाको वर्णन गर्दछ ;
- आ. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनको नतिजामाथि उनीहरूले गरेको टिप्पणीको सारांश प्रस्तुत गर्दछ र परामर्शको समयमा उनीहरूले व्यक्त गरेका चासोका विषय र आयोजना परिकल्पनामा तिनको सम्बोधन कसरी गरिएको छ भन्ने पहिचान गर्दछ ;
- इ. आयोजना क्रियाकलापका लागि व्यापक समुदायिक समर्थन चाहिएको खण्डमा प्रभावित आदिवासी समुदायसँगको परामर्शको प्रक्रिया र उपलब्धि तथा परामर्शको नतिजास्वरूप आयोजना क्रियाकलाप सम्बन्धमा भएको कुनै सम्झौता र त्यस्ता क्रियाकलापको प्रभावलाई सम्बोधन गर्न अबलम्बन गरिने सुरक्षण उपायलाई लिपिबद्ध गर्दछ ;
- ई. कार्यान्वयनको दौरानमा आदिवासी जनजातिको सहभागिताको सुनिश्चितताका लागि कार्यान्वयनमा प्रयोग हुने परामर्श तथा सहभागिता संयन्त्रको वर्णन गर्दछ ; तथा
- उ. प्रभावित आदिवासी जनजातिसमक्ष मस्यौदा आदिवासी जनजाति योजना तथा अन्तिम आइपिपी सार्वजनिक गरिएको कुराको पुष्टि गर्दछ ।

ङ. लाभकारी उपायहरू

यस खण्डले आदिवासी जनजातिले सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त र लैंगिक रूपमा संवेदनशील ढंगले सामाजिक तथा आर्थिक लाभान्श प्राप्त गर्ने सुनिश्चितताका लागि उपायहरू निर्धारण गर्दछ ।

च. निवारणका उपायहरू

यस खण्डले आदिवासी जनजातिमा पर्ने नकारात्मक असर छल्ने उपाय र जहाँ त्यस्तो प्रभाव छल्लन सम्भव छैन त्यहाँ पहिचान भएका त्यस्ता प्रभावलाई कम गर्न, निराकरण गर्न तथा प्रत्येक प्रभावित आदिवासी जनजातिका समूहहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने उपायहरूको उल्लेख गर्दछ ।

छ. क्षमता विकास

यस खण्डले (अ) आयोजना क्षेत्रका आदिवासी जनजातिको मुद्दाहरू सम्बोधन गर्ने सरकारी संस्थाहरू ; तथा (आ) बढी प्रभावकारी ढंगले प्रभावित आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधित्व गर्न सक्षम बनाउन आदिवासी जातीय संगठनहरूको सामाजिक, कानुनी तथा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि गर्न अबलम्बन गरिने उपायहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

ज. गुनासो निदान संयन्त्र

यस खण्डले प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको गुनासाहरू ग्रहण गर्ने तथा तिनीहरूको समाधान गर्ने संयन्त्रको बारेमा चर्चा गर्दछ । यसका अतिरिक्त उल्लिखित प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिको पहुँच कसरी हुन्छ तथा यो प्रक्रिया सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त छ र लैंगिक संवेदनशील छ भन्ने कुराको समेत वर्णन गर्दछ ।

झ. अनुगमन, प्रतिवेदन तथा मूल्यांकन

यस खण्डले आदिवासी जनजाति योजना कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्यांकनका लागि आवश्यक आयोजना उपयुक्त संयन्त्र तथा आधारहरूको वर्णन गर्दछ । साथै यसले अनुगमन र मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार गर्ने र प्रमाणीकरण गर्ने क्रममा प्रभावित आदिवासी जनजातिको सहभागिताको लागि तय गरिएका प्रबन्धहरूको उल्लेख गर्दछ ।

ज. संस्थागत प्रबन्ध

यस खण्डले आदिवासी जनजाति योजनामा उल्लेख भएका विभिन्न उपायहरू लागू गर्नका लागि व्यवस्था गरिएको संयन्त्र र संस्थागत दायित्वको व्याख्या गर्दछ । साथै, यसले आदिवासी जनजाति योजनामा उल्लेख भएका उपायहरू लागू गर्नका लागि सम्बन्धित स्थानीय संगठन र गैरसरकारी संगठनलाई संलग्न गराउने प्रक्रियाको व्याख्या गर्दछ ।

ट. बजेट तथा वित्त प्रबन्ध

यस खण्डले आदिवासी जनजाति योजनामा उल्लिखित क्रियाकलापका लागि शीर्षक विश्लेषणसहितको विस्तृत बजेट प्रस्तुत गर्दछ ।

सुरक्षण आवश्यकता ४: भिन्न लगानीका तरिकाहरूका लागि विशेष आवश्यकता

क. परिचय

१. विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा दिगो विकास प्रवर्द्धनका लागि लगानीका विभिन्न तरिकाहरू तथा वित्तीय सुविधाहरू एडिबीका मुख्य माध्यम हुन् । सामान्य आयोजना ऋणहरूका अतिरिक्त एडिबीले लगानीका विभिन्न तरीकाहरू उपलब्ध गराउँदछ, जसमा कार्यक्रम ऋण, क्षेत्रगत लगानी, विभिन्न भागमा गरिने वित्तीय लगानी (एमएफएफ), आपतकालीन सहयोग ऋण, वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू, तथा कर्पोरेट लगानीहरू पर्दछन् । सुरक्षण आवश्यकता ४ ले ऋणी/सेवाग्राहीले लगानीका विभिन्न संयन्त्रको लागि पूरा गर्न पर्ने विशेष मापदण्डहरूबारे उल्लेख गरेको छ ।

ख. कार्यक्रम ऋण

२. ऋणी/सेवाग्राहीले कार्यक्रम ऋणबाट सहयोग गरिएका नीतिगत कार्यसँग सम्बद्ध सम्भाव्य प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष वातावरणीय अथवा अस्वैच्छिक पुर्नवास प्रभावहरू अथवा आदिवासी जनजातीहरूमाथि पर्न सक्ने प्रभावबारे मूल्यांकन गर्नेछन् । यी प्रभावहरू सम्बोधन गर्न आवश्यक उचित निराकरणका उपायहरूको पहिचान गर्ने, तथा कार्यक्रमको डिजाइनमा निराकरणका उपायहरू समाहित गर्नेछ । प्रत्येक नीतिगत कार्यहरूबाट हुन सक्ने सम्भाव्य असरहरूको तालिका तथा उपयुक्त निराकरणका उपायहरू तयार गरिनेछन्, तथा ती असरहरूको गुणात्मक संकेतका आधारमा प्रभाव व्यापकताको स्तर तथा त्यस किसिमको विश्लेषणको संक्षिप्त कारण पनि उल्लेख गरिनेछ ।

ग. क्षेत्रगत ऋण

३. वातावरणीय तथा अस्वैच्छिक पुर्नवाससम्बन्धी असर अथवा आदिवासीहरूमाथि असर पर्नसक्ने सम्भावना रहेका क्षेत्रगत ऋण लगानीहरूमा एडिबीबाट उक्त आयोजना स्वीकृत गर्नुअघि ऋणी/सेवाग्राहीले उपआयोजनाको छनौट, त्यसको चयन तथा वर्गीकरण, सामाजिक र वातावरणीय मूल्यांकन, एवं उपआयोजनाहरूका लागि सुरक्षण योजनाको तयारी र कार्यान्वयन तथा सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ मा किटान गरिए बमोजिमका आवश्यकताहरू पालनमा मार्गदर्शन गर्न वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा (इएआरएफ), पुर्नवास रूपरेखा, अथवा आदिवासी जनजातीहरूको योजना रूपरेखा (आइपीपीएफ) बारे एडिबीसँग सहमति गर्नेछन् ।

४. वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा, पुर्नवास रूपरेखा, तथा आदिवासी जनजातीहरूको योजना रूपरेखाले (अ) आयोजना, उपआयोजना तथा/अथवा तिनको घटकहरूबारे विवरण दिन्छ, (आ) आयोजना लगानीअन्तर्गतका उपआयोजनाहरू अथवा घटकहरूबाट हुन सक्ने सम्भाव्य वातावरणीय तथा/अथवा सामाजिक प्रभावबारे विवरण दिन्छ, (इ) ती आवश्यकताहरूबारे किटान गर्छ, जसलाई निम्नलिखित कार्यहरू गर्न उपयोग गरिन्छ- उपआयोजना छान्ने तथा वर्गीकरण, मूल्यांकन, तथा योजना तयारी जसभित्र प्रभावित मानिसहरूसँग तथा अन्य सरोकारवालासँग अर्थपूर्ण परामर्श तथा सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने आवश्यकताहरू तथा, लागू हुन सक्ने अवस्थामा उपआयोजना तथा/अथवा घटकहरू छनौटका लागि सुरक्षण मापदण्डको प्रबन्ध गरिन्छ, (ई) ऋणी/सेवाग्राहीको राष्ट्रिय कानून तथा एडिबीको आवश्यकताहरू कार्यान्वयन गर्न सक्ने क्षमताको पर्याप्तताबारे मूल्यांकन तथा क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकताबारे पहिचान, (उ) कार्यान्वयन पद्धतिबारे किटान गर्ने जसअन्तर्गत बजेट, संस्थागत प्रबन्ध, तथा क्षमता विकासको आवश्यकताहरू पनि समावेश गरिएको हुन्छ, (ऊ) अनुगमन तथा रिपोर्टिङको आवश्यकता किटान गर्ने, तथा (ऋ) आयोजनाको सुरक्षण दस्तावेजहरूको तयारी, कार्यान्वयन तथा प्रगति समीक्षाबारे ऋणी/सेवाग्राही तथा एडिबीको दायित्व प्रष्ट पार्ने ।

५. अनुच्छेद ४ मा उल्लेखित विवरणहरू बाहेक पुर्नवास रूपरेखाले सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन तथा समग्रगणना पद्धतिको खाका पनि प्रस्तुत गर्नेछ । जहाँ आदिवासी जनजातीहरूमाथिको योजना रूपरेखाले सुरक्षण आवश्यकताहरू ३ को भाग ई २ मा उल्लेख गरिएबमोजिम आयोजना कार्यहरूप्रति प्रभावित समुदायहरूको व्यापक समर्थन सुनिश्चित

गर्न आवश्यक पद्धति तथा लिपिबद्ध गर्नुपर्ने कुरा किटान गर्नेछ। यस अनुसूचीको परिशिष्ट १, २, र ३ ले वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा, पुनर्वास रूपरेखा, तथा आदिवासी जनजातीहरू योजना तर्जुमा रूपरेखाका लागि सिफासिष गरिएको विषयसूचीको खाका प्रस्तुत गर्दछ। यसरी प्रस्तावित विषयसूचीले रिपोर्टिङलाई पनि मार्गनिर्देश गर्दछ। परिश्रमको तह, विश्लेषणको हद, व्यापकता तथा विस्तृतताको तह आदी आयोजनाको प्रकृति र सम्भाव्य प्रभाव तथा जोखिममा निर्भर गर्दछ।

६. क्षेत्रगत लगानी आयोजनाहरूको स्वीकृतिअघि एक वा सोभन्दा बढी नमुना उपआयोजनाहरू पहिचान गरी तिनको समीक्षा गरिनेछ। यी उपआयोजनाहरूको लागि ऋणी/सेवाग्राहीले सान्दर्भिक प्रतिवेदन तयार गर्नेछन्, जसमा वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकन प्रतिवेदन, वातावरणीय व्यवस्थापन योजना, पुनर्वास योजना तथा आदिवासी जनजाती योजना पनि समावेश हुनेछ।

७. आयोजना कार्यान्वयनको समय पहिचान गरिएका सबै उप-आयोजनाहरू तथा तिनका घटकहरूमा सुरक्षणका आवश्यकताहरू १-३ लागू हुनेछन्।

८. क्षेत्रगत लगानी अन्तर्गत क्षेत्रगत नीति, योजना तथा कार्यक्रम निर्माण अथवा रूपान्तरणका कार्यले वातावरणीय, अस्वैच्छक पुनर्वास अथवा आदिवासी जनजातीहरूमाथि उल्लेखनीय प्रभाव पार्छन् भने परिच्छेद २ मा उल्लिखित आवश्यकताहरू लागू हुनेछन्।

घ. विभिन्न भागमा बाँडिएको (मल्टीट्रेन्च) वित्तीय सुविधाहरू (एमएफएफ)

९. वातावरणीय, अथवा अस्वैच्छक पुनर्वास, अथवा आदिवासी जनजातीहरूमाथि पर्न सक्ने सम्भाव्य प्रभावहरू रहेका एमएफएफहरूका सन्दर्भमा ऋणी/सेवाग्राहीले त्यस्ता एमएफएफ स्वीकृत गर्नुपूर्व एक वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा, पुनर्वास रूपरेखा तथा आदिवासी जनजाती योजना तर्जुमा रूपरेखाबारे एडिबीसँग सहमति गर्नेछन्। यी रूपरेखाहरूले सुरक्षणका सिद्धान्तहरू तथा एमएफएफको स्वीकृतिपछि तयार गरिने घटकहरू, आयोजनाहरू तथा उपआयोजनाहरूको छनौट तथा वर्गीकरण, सामाजिक एवं वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन तथा सुरक्षण योजनाहरूको तयारी तथा कार्यान्वयनबारे प्रष्ट पार्नेछन्। यी रूपरेखाहरू परिच्छेद ४ तथा ५ मा उल्लेख भएबमोजिम तयार गरिनेछ।

१०. एमएफएफको तयारी तथा कार्यान्वयन गर्दा सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ मा उल्लेख भएबमोजिम एडिबीका आवश्यकताहरू सम्पूर्ण घटकहरू, आयोजनाहरू तथा उपआयोजनाहरूमा लागू हुनेछन्।

ङ. आपतकालीन ऋण सहयोगहरू

११. आपतकालीन ऋण सहयोगहरूको हकमा प्रचलित वातावरणीय मूल्यांकन, वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाहरू, पुनर्वास योजनाहरू, तथा आदिवासी जनजातीहरूको योजना तयारीको काम बोर्डको स्वीकृति अगावै सम्पन्न गर्न सम्भव नहुन सक्दछ। त्यस्तो अवस्थाहरूमा वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा, पुनर्वास रूपरेखा तथा आदिवासी जनजाती योजना तर्जुमा रूपरेखा अनुच्छेद ४ र ५ मा उल्लेख भएबमोजिम तयार गरिनेछ। आयोजना कार्यान्वयनको समयमा पहिचान गरिएका घटकहरू तथा उपआयोजनाहरूले सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ मा उल्लिखित आवश्यकताको पालन गर्नेछन्। प्रचलित वातावरणीय मूल्यांकन, वातावरणीय व्यवस्थापन योजना, पुनर्वास योजना तथा आदिवासी जनजातीहरूसम्बन्धि योजनाहरूको तयारी बोर्ड स्वीकृति अगावै सम्भव नहुने खालका द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रहरूमा रहेका आयोजनाहरूमा सुरक्षण रूपरेखा प्रयोगमा विचार गर्न सकिनेछ।

च. विद्यमान सुविधाहरू

१२. निर्माण भइसकेका अथवा निर्माणाधीन आयोजनाहरू तथा/अथवा व्यावसायिक क्रियाकलापहरूमा विगत अथवा वर्तमानमा वातावरणीय, अस्वैच्छिक पुनर्वास, तथा आदिवासीहरूमाथि परेको असरसँग जोडिएका मुद्दाहरूको पहिचान गर्न ऋणी/सेवाग्राहीले स्थलगत मूल्यांकन तथा वातावरणीय तथा/अथवा सामाजिक अनुपालन भए नभएको लेखा परिक्षण गर्नेछन् । यसको उद्देश्य एडिबीको सुरक्षण सिद्धान्तहरू तथा ऋणी/सेवाग्राहीहरूले पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकताहरू अनुरूप कार्यहरू भएको सुनिश्चित गर्ने, तथा अनुपालन हुन बाँकी रहेका मुद्दाहरू सम्बोधन गर्न तिनको पहिचान गरी उचित उपायहरू तयार गर्ने हो । पालन नभएको भनेर पहिचान भएको अवस्थामा एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राहीहरूले सहमति जनाएका सुधार कार्ययोजना तयार गरिन्छ । त्यस्तो कार्ययोजनाले आवश्यक सुधारात्मक कारवाही, ती कार्यहरूको लागि बजेट, तथा पालना नहुने कुरा निवारणका लागि एक समयसीमा तोक्दछन् । त्यस्तो अद्यावधिक प्रतिवेदन (यदि छ भने सुधार कार्ययोजनासहित) तिनलाई सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ को सूचना सार्वजनिकीकरण आवश्यकता अनुरूप सार्वजनिक गरिनेछ । सुविधाहरू तथा/अथवा व्यावसायिक गतिविधिहरू रहेका छन् अथवा निर्माणाधीन वातावरण श्रेणी क आयोजनाहरूका हकमा ऋणी/सेवाग्राहीहरूले अद्यावधिक प्रतिवेदन एडिबी बोर्डको स्वीकृतिभन्दा १२० दिनअगावै एडिबीको वेबसाइटमा राखी सार्वजनिक गर्नका लागि एडिबीलाई बुझाउनेछन् । यदि कुनै आयोजनामा साविक सुविधाहरू स्तरोन्नति अथवा सुविधा थप गर्दा वातावरणीय, अस्वैच्छिक पुनर्वास, तथा/अथवा आदिवासी मानिसहरूमाथि प्रभाव पर्ने सम्भावना रहेको छ भने त्यस्तो अवस्थामा अनुपालन अद्यावधिक अध्ययनसहित वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन तथा योजना तयारीका कार्यहरू सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ बमोजिम गरिनेछ ।

छ. वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू

१३. वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू (एफआई)बाट गरिएको लगानीबाट कुनै नकारात्मक सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिमहरू पर्दैनन् वा त्यस्तो जोखिम न्यूनमात्र छ भने त्यस्ता एफआई आयोजनालाई श्रेणी ग वर्गको आयोजनाका रूपमा लिइनेछ र अन्य कुनै विशेष मापदण्ड लागू हुने छैन । अन्य सबै एफआईहरूले यथोचित वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणाली तयार गर्नेछन्, जसलाई एफआई आयोजनाहरूका लागि राष्ट्रिय कानून तथा/अथवा एडिबीका आवश्यकताहरू पूरा गर्न आवश्यक सम्पूर्ण व्यवस्थापन प्रणालीको एक अंगका रूपमा राखिनेछ । त्यस्तो वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणालीमा निम्नलिखित मुद्दाहरू रहनेछन् : (अ) वातावरणीय तथा सामाजिक नीतिहरू, (आ) छनौट, वर्गीकरण तथा समीक्षा पद्धतिहरू; (इ) संस्थागत संरचना तथा कर्मचारी र तिनको वातावरण तथा सामाजिक मुद्दाहरूमा दक्षता तथा योग्यता, (ई) तालिमको आवश्यकता, तथा (उ) अनुगमन तथा रिपोर्टिङ/वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणालीलाई लीपिबद्ध गरी एडिबी तथा एफआईबीच सहमति कायम गरिनेछ ।

१४. वातावरणीय तथा सामाजिक प्रणाली अन्तर्गत स्थापित आयोजना छनौट पद्धतिले सबै उपआयोजनाहरू अनुसूची ५ मा उल्लेखित लगानीका लागि निषेध गरिएका कारवाहीहरू नपर्ने गरी छनौट कार्य सुनिश्चित गर्नेछ । त्यसरी लगानीका लागि निषेधित कार्यवाहीहरूसमेत समावेश हुने गरी तयार गरिएका उपआयोजनाहरू एफआई एडिबीको स्रोत उपयोग हुने सहयोगका लागि योग्य हुने छैनन् तथा त्यस्ता प्रस्तावहरू अस्वीकृत गरिनेछन् । एफआईको आकार तथा व्यावसायिक कृयाकलापहरूका आधारमा एफआईले आफ्नो व्यवस्थापनको कुनै सदस्य अथवा एक वा सोभन्दा बढी कर्मचारीलाई दैनिक रूपमा वातावरणीय तथा सामाजिक मुद्दाहरूमा उत्तरदायी भई वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वयन गर्नका लागि नियुक्त गर्नेछ ।

१५. एडिबी रकम प्रयोग गरी क्रेडिट लाइन, पुँजी, ग्यारेन्टी, अथवा लगानीका अन्य संयन्त्रमार्फत लगानी गरिएका उपआयोजनाहरूमा उल्लेखनीय वातावरणीय तथा सामाजिक असरहरू पर्ने सम्भावना देखिएमा त्यस्ता उपआयोजनाहरूले एडिबीको सुरक्षण आवश्यकताहरू १-३ मा उल्लेख गरिएको तथा सूचनाको सार्वजनिकीकरण एवं परामर्शसमेत समावेश हुनेगरी ती आवश्यकता पूरा गर्नेछन् भन्नेकुरा एफआईले सुनिश्चित गर्नेछ । त्यस्ता परिस्थितिमा एफआईलाई यस्ता आयोजनाबारे एडिबीलाई मूल्यांकन अध्ययन प्रक्रियाको प्रारम्भमै सूचित गर्नेछन् । एडिबीले एफआईहरूलाई यस्ता उपआयोजनाहरूको लेखाजोखामा सहयोग गर्नेछ । एफआईले विद्यमान अवस्था सम्परिक्षणको क्रममा एकत्रित गरेको सूचनाहरूको एडिबीले समीक्षा गर्नेछ, कुनै थप सूचनाहरूको आवश्यकताबारे

निर्णय लिनेछ, उचित निराकरणका उपायबारे निक्क्यौल गर्न सहयोग गर्नेछ, तथा उपआयोजनाहरूलाई अगाडि बढ्न आवश्यक सर्तहरूबारे किटानी गर्नेछ । त्यस किसिमका उपआयोजनाहरूमा एडिबीबाट स्वीकृति दिनुपूर्व वातावरणीय प्रभाव मल्यांकन, पुनर्वास योजना, तथा/अथवा आदिवासी जनजातीहरूसम्बन्धि योजना एडिबीसमक्ष पेस गर्नेछ । एफआईहरूको वर्तमान आयोजना तथा सम्बन्धित राष्ट्रको सुरक्षण प्रणालीका आधारमा एफआईका कार्यहरूका लागि एडिबीले थप आवश्यकताहरू समावेश गर्न सक्नेछ । एडिबीले वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाका आधारमा एफआईका कार्यहरू अनुगमन गर्नेछ ।

१६. एफआईले न्यून अथवा कुनै पनि नकारात्मक वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव र जोखिम नरहेका बाहेकका उपआयोजनाहरूका लागि वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणालीको कार्यान्वयन स्थिति प्रष्ट हुनेगरी कमसेकम वार्षिक प्रतिवेदनका रूपमा आवधिक प्रतिवेदन पेस गर्नेछन् । ती प्रतिवेदनहरूले अथवा एडिबीको समीक्षाले वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणालीले उचित रूपमा काम गरिरहेको छैन भनी निष्कर्ष निकालेको अवस्थामा एफआईले एडिबीलाई मान्य हुने सुधारात्मक कार्ययोजना तयार गरी पेस गर्नेछन्, तथा तिनको कार्यान्वयन गर्नेछन् ।

ज. कर्पोरेट लगानी

१७. एकभन्दा बढी स्थलहरूमा आफ्ना व्यवसाय सञ्चालन गरिरहेका सेवाग्राहीहरूले एडिबीबाट साधारण कर्पोरेट लगानी¹ कार्यगत पुँजी, अथवा पुँजी सहयोगको अपेक्षा राखेका छन् भने ऋणी/सेवाग्राहीले उनीहरूको साविक वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणाली तथा कम्पनीको हाल तथा विगतमा एडिबीको सुरक्षण नीतिमा उल्लिखित उद्देश्य, सिद्धान्त तथा आवश्यकताप्रतिको कार्यसम्पादनको कर्पोरेट लेखा परिक्षण गर्नेछन् । लेखा परिक्षणले :

- (अ) सेवाग्राहीको आफ्नो व्यवसाय तथा सञ्चालनसँग सम्बद्ध सम्पूर्ण सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिम तथा असर, विशेष रूपमा सुरक्षण आवश्यकता १-३ ले पहिचान गरेका मुद्दालाई व्यवस्थापन गर्ने तथा सम्बोधन गर्ने क्षमताबारे मूल्यांकन गर्नेछ ;
- (आ) सेवाग्राहीको वातावरणीय तथा सामाजिक मुद्दासँग सम्बन्धित आयोजना सञ्चालन हुने क्षेत्रमा लागू हुने क्षेत्राधिकार भएका कानून तथा नियम पालन गरेकोबारे विगतका दस्तावेज, तथा आयोजक राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनप्रतिको प्रतिबद्धता रहेको कानुनी आवश्यकताहरूको पालन गरेकोबारे मूल्यांकन गर्नेछ ;
- (इ) कम्पनीको प्रमुख सरोकारवाला समूह तथा वर्तमानमा भइरहेको सरोकारवालालाई समावेश गर्ने क्रियाकलापको पहिचान गर्नेछ ।

१८. कर्पोरेट लेखा परिक्षणको वास्तविक दायरा अलगअलग मुद्दाअनुसार एडिबीसँगको समझदारीमा तय गरिनेछ ।

१९. सुधारात्मक कार्ययोजनाले कर्पोरेट लेखा परिक्षणबाट पहिचान गरिएका कुनै पनि मुद्दाहरूलाई उद्देश्य, सिद्धान्त तथा एडिबीको सुरक्षण नीतिको आवश्यकताअनुरूप उचित समयसीमाभित्र हाँसिल गर्न तथा अनुपालन गर्न आवश्यक सम्बद्ध उपाय सम्बोधन गर्नेछ ।

२०. यदि लगानीमा साविक सुविधाका संरचनाको पुनर्स्थापना, आधुनिकीकरण अथवा विस्तार कार्य पर्दछन् भने परिच्छेद २ मा उल्लेखित साविक सुविधाका लागि आवश्यक कृयाकलाप लागू हुनेछन् ।

¹ यी आवश्यकताहरूको प्रयोजनका लागि, साधारण कर्पोरेट लगानी भन्नाले कुनै कर्पोरेट संस्थाको लागि गरिने ऋण तथा/अथवा लगानी भन्ने बुझाउँछ जुन कुनै विशेष उपआयोजनाको कार्यान्वयनका लागि भनेर छुट्याइएको हुँदैन । कुनै विशेष उपआयोजनाको कार्यान्वयनका लागि भनेर छुट्याइएको कर्पोरेट लगानीको लागि वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना तथा सुरक्षण आवश्यकता १-३ लागू हुनेछन् ।

वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखाको कार्यसूची

क. परिचय

यस खण्डले छोटकरीमा आयोजना, त्यसको उपआयोजना, तथा/अथवा तिनको घटकहरूबारे विवरण दिन्छ, र केही उपआयोजना तथा/अथवा तिनका घटकहरूको वातावरणीय मूल्यांकन तथा योजना उक्त आयोजना स्वीकृतिपूर्व तयार गर्न नसकिने कारणबारे प्रष्ट पार्नेछ ।

ख. कानुनी रूपरेखा तथा संस्थागत क्षमताको मूल्यांकन

यस खण्डले राष्ट्रिय तथा स्थानीय कानून, नियमहरू तथा वातावरणीय मूल्यांकन र व्यवस्थापनका मापदण्ड, लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय सहमतिहरूको पर्याप्तताबारे मूल्यांकन गर्नेछ । यो खण्डले उपआयोजना तथा/अथवा घटकहरूको तयारी तथा कार्यान्वयनलाई निर्देशित गर्ने उद्देश्य तथा सिद्धान्तबारे प्रष्ट पार्दछ । यस खण्डले राष्ट्रिय कानून तथा एसियाली विकास बैंकको आवश्यकतासम्बन्धमा ऋणी/सेवाग्राहीको संस्थागत क्षमताको पर्याप्तताबारे मूल्यांकन गर्नेछ, तथा क्षमता विकासको आवश्यकतासमेत पहिचान गर्नेछ ।

ग. पहिचान गरिएका वातावरणीय प्रभाव

यस खण्डले सहायता प्रदान गरिने आयोजनाको कृयाकलापहरू, तथा तिनले वातावरणमाथि पुऱ्याउने प्रभावहरूबारे विवरण दिन्छ ।

घ. उपआयोजना तथा/अथवा घटकहरूको वातावरणीय मूल्यांकन

यस खण्डले उपआयोजनाहरू तथा/अथवा तिनका घटकहरूको वातावरणीय मूल्यांकन तथा योजना तयारीको प्रक्रियाबारे योजना प्रस्तुत गर्दछ, जसमा निम्नलिखित आवश्यकता तथा तालिका समावेश हुनेछन् (अ) छनौट तथा वर्गीकरण, तथा (आ) वातावरणीय मूल्यांकन तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको तयारी (अनुसूची १ को परिशिष्ट १) । यस खण्डले उपआयोजना छनौटका लागि विशेष वातावरणीय मापदण्डबारे विवरण दिनेछ, उदाहरणका लागि संवेदनशील वातावरणीय क्षेत्रहरू परेमा तथा खरिदका लागि प्रतिबन्धित सूचीभित्र परे आयोजना नछानिने ।

ड. परामर्श, सूचनाको सार्वजनिकीकरण तथा गुनासो निवारण संयन्त्र

यस खण्डले आयोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा प्रभावित व्यक्तिहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्ने काम सुनिश्चित गर्न एक रूपरेखा तयार गर्दछ । यसले सूचना सार्वजनिक गर्ने तथा यस रूपरेखाअन्तर्गत तयार गरिने उपआयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनको व्यवस्थाबारे छलफल गर्दछ । यो खण्डले गुनासाहरू सम्बोधन गर्न आवश्यक प्रबन्धबारे पनि छलफल गर्दछ ।

च. संस्थागत प्रबन्ध तथा दायित्व

यस खण्डले वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन तयारी, पेस गर्ने, समीक्षा तथा स्वीकृतिबारे ऋणी/सेवाग्राहीहरू, एडिबी तथा सरकारी निकायको दायित्व तथा अधिकारबारे किटान गर्दछ । यस खण्डले कर्मचारी आवश्यकताको अनुमान, तथा जरूरी भएको अवस्थामा क्षमता विकासका योजनाबारे अनुमान गर्दछ । यसले वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा कार्यान्वयनका लागि आवश्यक लागतको अनुमान तथा आवश्यक बजेट समेत उपलब्ध गराउँदछ ।

छ. अनुगमन तथा रिपोर्टिङ

यस खण्डले अनुगमन तथा रिपोर्टिङ प्रबन्धवारे तथा आयोजनाका लागि उपयुक्त किसिमले एडिबीलाई रिपोर्ट पेस गर्ने तरिकावारे विवरण पनि दिन्छ

पुनर्वास ढाँचाको रूपरेखा

क. परिचय

यस खण्डले संक्षेपमा आयोजना, उप-आयोजना तथा/अथवा यसका प्रभागहरू तथा प्रस्तावित आयोजनाबाट लगानी हुने उप-आयोजना तथा/अथवा प्रभागहरूको परिणमस्वरूप हुने सम्भावित अस्वैच्छिक पुनर्वासको चर्चा गर्दछ, तथा आयोजना सम्पादन अगावै किन केही उपआयोजनाको पुनर्वास योजना तयार गर्न सकिँदैन भन्ने कुराको व्याख्या गर्दछ ।

ख. उद्देश्य, नीतिगत ढाँचा तथा हकअधिकार

यस खण्डले :

- अ. एसियाली विकास बैंकको नीतिगत आवश्यकताअनुरूप पुनर्वास योजनाको तयारी र कार्यान्वयन गर्दा लागू हुने सिद्धान्त र उद्देश्यको चित्रण गर्दछ, साथै उपयोगी राष्ट्रिय ऐन तथा कानून र सुरक्षण नीतिको तुलना गर्दै दुईबीचको फरक भएमा त्यसलाई पूर्ति गर्ने उपायको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ,
- आ. अस्वैच्छिक पुनर्वास छल्ने वा न्यून गर्ने उपायहरू लगायत उपआयोजना तथा/अथवा प्रभागहरूको परीक्षण तथा छनोट मापदण्डको वर्णन गर्दछ ,
- इ. प्रभावित व्यक्तिहरूको संख्याको आँकलन र भौतिक तथा आर्थिक रूपमा विस्थापित व्यक्तिहरूको सम्भावित वर्गीकरणको अनुमान प्रस्तुत गर्दछ,
- ई. तीन प्रकारका विस्थापित व्यक्तिहरू परिभाषित गर्नका लागि योग्यताको मापदण्ड तयार गर्दछ ।

ग. सामाजिक-आर्थिक सूचना

यस खण्डले :

- अ. सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण, समग्र गणना, क्षतिगणना तथा जग्गा क्षतिको विश्लेषणमा प्रयोग गरिने विधिको वर्णन गर्दछ ;
- आ. प्रभावित सम्पत्तिको मूल्य निर्धारण पद्धतिको व्याख्या गर्दछ ; तथा
- इ. प्राप्त गरिएको सम्पत्तिको प्रतिस्थापन मूल्य निर्धारण गर्ने पद्धतिको वर्णन गर्दछ ।

घ) परामर्श, सहभागिता तथा सार्वजनिकीकरण

यस खण्डले

- अ. प्रभावित व्यक्तिसँग सार्थक परामर्श सञ्चालन गर्न तथा पुनर्वास योजनाको तयारी, कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्न पालना गरिने संयन्त्रको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ,

- आ. संस्थागत उत्तरदायित्वको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ,
- इ. सम्प्रेषण प्रबन्ध जस्तै सम्प्रेषण गरिने सूचना तथा सम्प्रेषण पद्धतिको वर्णन गर्दछ,
- इ. प्राप्त गरिएका सम्पत्तिको प्रतिस्थापन मूल्य निर्धारण गर्ने पद्धतिको वर्णन गर्दछ ।

ड) मुआब्जा, आयआर्जन पुनर्स्थापना तथा स्थानान्तरण

यस खण्डले

- अ. आयआर्जन पुनर्स्थापनाका लागि प्रस्तावित उपायहरू वर्णन गरिनेछ, जसमा निम्नसमेतका प्रभावित व्यक्तिहरूको जीवनस्तर उकास्न अवलम्बन गरिने विशेष उपायहरूसमेतको व्याख्या हुनेछ,
- आ. जग्गाको सट्टा जग्गा प्रदान गर्ने व्यवस्था भएको अवस्थामा सो उपलब्ध गराउने तौरतरिकाको व्याख्या,
- इ. रैथाने जनसंख्याका लागि उपलब्ध गराइने सहायताहरूको वर्णन गर्दछ ।

च. गुनासो निवारण संयन्त्र

यस खण्डले स्थानीय तहमा गुनासो निवारण संयन्त्र स्थापना गर्नका निम्ति अपनाइने उपायबारे छलफल गर्दछ तथा उक्त संयन्त्रको बनावट, क्षेत्राधिकार, परामर्श प्रबन्ध, अभिलेखीकरण तथा सूचना सम्प्रेषण पद्धति आदिको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ ।

छ. संस्थागत व्यवस्था तथा कार्यान्वयन

यस खण्डले

- अ. पुनर्वाससम्बन्धी क्रियाकलापको तयारी, कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि संस्थागत क्षमता र स्रोत क्षमताको विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ तथा संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिका लागि आवश्यक थप उपाय तथा तिनको लागत वर्णन गर्दछ,
- आ. हकअधिकार उपलब्ध गराउनका लागि संगठनात्मक कार्यविधिको वर्णन गर्दछ, तथा
- इ. कार्यान्वयन प्रक्रियाका साथै पुनर्वास तयारी, स्वीकृति तथा कार्यान्वयन ठेक्का सम्झौता र सार्वजनिक निर्माण कार्यसँग कसरी सम्बन्धित हुन्छ भन्ने व्याख्या गर्दछ ।

ज. बजेट र वित्त व्यवस्था

यस खण्डले लगानी प्रवाहलगायत सूचक बजेट प्रस्तुत गर्नुका साथै लगानीस्रोतको पहिचान र भैपरी व्यवस्थापन लगायत विनियोजन निर्धारण, स्वीकृती र खर्च व्यवस्था आदिको जिम्मेवारीका बारेमा छलफल गर्दछ ।

झ. अनुगमन तथा प्रतिवेदन

यस खण्डले पुनर्वासको आन्तरिक तथा बाह्य अनुगमन र मूल्यांकन गर्न आवश्यक चरणहरूको पहिचान गर्दछ र आन्तरिक तथा बाह्य अनुगमनका लागि अनुगमन सूचक उल्लेख गर्दछ ।

आदिवासी जनता योजना तर्जुमा ढाँचाको रूपरेखा

क. परिचय

यस खण्डले संक्षेपमा लगानी लागि प्रस्तावित आयोजना, उपआयोजना तथा/अथवा यसका प्रभागहरूको चर्चा गर्दछ, तथा आयोजना लेखाजोखाअगावै किन केही उपआयोजनाको आदिवासी जनता योजना तयार गर्न सकिँदैन भन्ने व्याख्या गर्दछ ।

ख. उद्देश्य तथा नीतिगत ढाँचा

यस खण्डले :

- अ. आदिवासी जनता योजनाको तयारी र कार्यान्वयन गर्दा लागू हुने सिद्धान्त र उद्देश्य स्पष्ट गर्दछ; तथा तिनीहरू एसियाली विकास बैंकको नीतिगत आवश्यकतासँग कतिको मेल खान्छन् भन्ने विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ,
- आ. उपयोगी राष्ट्रिय ऐन तथा कानून र सुरक्षण नीतिको तुलना गर्दै दुईबीचको दुरी भए त्यसलाई पूर्ति गर्ने उपायको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ ;
- इ. प्रभाग, आयोजना तथा/अथवा उपआयोजनाहरूको परीक्षण तथा छनोटका मापदण्डको वर्णन गर्दछ ;

ग. प्रभावित आदिवासी समूहको पहिचान

यस खण्डले :

- अ) एडिबीको सुरक्षण नीतिको मापदण्डअनुसार आदिवासी जनताका रूपमा मान्न सकिने विभिन्न समूहहरूलाई आयोजनामा कसरी लागू गरिन्छ भन्ने वर्णन गर्दछ ;
- आ) आयोजना तथा उपआयोजनाबाट प्रभावित हुने सम्भावना भएका आदिवासी जनतासम्बन्धमा सूचना प्रदान गर्दछ तथा
- इ) आयोजना तथा उपआयोजनाबाट आदिवासी जनतामाथि पर्ने सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावको वर्णन गर्दछ ।

घ. उपआयोजना तथा/अथवा प्रभागहरूको सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन र आइपिपी

यस खण्डले उपआयोजना तथा/अथवा प्रभागहरू (परिशिष्ट ३ को अनुसूची खण्ड ग हेर्नुहोस्) को सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन गराउन योजना, तथा (अ) छनोट र वर्गीकरण तथा (आ) आदिवासी जनता योजनाको तयारीका लागि नीतिगत आवश्यकता र कार्यतालिका तय गर्दछ ।

ड. परामर्श तथा सहभागिता

यस खण्डले उपआयोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको हरेक चरणमा आदिवासी जनतासँग सार्थक परामर्शका लागि अवलम्बन गर्ने संयन्त्र र रणनीतिको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ । व्यापक सामुदायिक समर्थन आवश्यक हुने आयोजना क्रियाकलापको हकमा, यस खण्डले आदिवासी जनताको व्यापक समर्थन प्राप्त गर्ने परामर्श प्रक्रिया जसले प्रभावित आदिवासी जनसमुदायको व्यापक समर्थन छ भन्ने कुराको निश्चित गर्दछ त्यसलाई लिपिबद्ध गर्नका लागि संयन्त्र तथा प्रक्रियागत रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ ।

च. सार्वजनिकीकरण

यस खण्डले प्रभावित आदिवासी जनता तथा अन्य सर्वसाधारण दुवैसमक्ष सूचना सार्वजनिकीकरणको प्रबन्ध जस्तै, सम्प्रेषण गरिने सूचना तथा सम्प्रेषणको विधि र तौरतरिका आदिको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ ।

छ. गुनासो निवारण संयन्त्र

यस खण्डले प्रभावित आदिवासी जनताका लागि सांस्कृतिक दृष्टिले उपयुक्त तथा लैंगिक-संवेदनशील गुनासो निवारण संयन्त्र स्थापना गर्ने उपायका बारेमा चर्चा गर्दछ ।

ज. संस्थागत तथा कार्यान्वयन प्रबन्ध

यस खण्डले छनौट तथा वर्गीकरण, सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन तथा आदिवासी जनता योजनाको तयारी तथा अनुगमन आदिका लागि क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता परेको अवस्थामा सोको प्रबन्धलगायत संस्थागत व्यवस्थाको वर्णन गर्दछ ।

झ. अनुगमन तथा प्रतिवेदनको प्रबन्ध

यस खण्डले अनुगमन तथा प्रतिवेदनका लागि उपयुक्त संयन्त्र तथा आधारबिन्दु स्थापनाका लागि लिइने कदमहरूको पहिचान गर्दछ ।

ञ. बजेट र वित्त व्यवस्था

यस खण्डले लगानी प्रवाहलगायत सूचक बजेट प्रस्तुत गर्नुका साथै लगानीस्रोतको पहिचान र भैपरी व्यवस्थापन लगायत विनियोजन, स्वीकृती र खर्च व्यवस्था आदिको जिम्मेवारी बारे छलफल गर्दछ ।

एडिबीद्वारा लगानी निषेध गरिएका क्रियाकलापहरूको सूची

देहाय बमोजिमको अवस्था एडिबीको ऋण लगानीका लागि अयोग्य हुनेछन्:

१. बलपूर्वक श्रम^१ वा बालश्रम^२ जस्ता हानिकारक तथा शोषणमा प्रयोग हुने उत्पादन तथा क्रियाकलाप
२. आवासीय मुलुकको नियम कानून अथवा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौताअनुसार अवैधानिक ठहर हुने वस्तु तथा क्रियाकलापको उत्पादन वा व्यापार, अथवा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा हटाइँदै गरिएका अथवा निषेधित गरिएका वस्तु, जस्तै (क) औषधिघटक किटनासक तथा विषादीद्व स (ख) ओजोन तह घटाउने पदार्थद्व स (ग) पोलिक्लोरिनेटेड बाइफिनाइलक तथा अन्य हानिकारक रसायनक स (घ) प्रकृतिको लोपोन्मुख प्रजातिसम्बन्धी सन्धि (साइटिस) ले निषेध गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताअन्तर्गत पर्ने वन्यजन्तु तथा वन पैदावरक स तथा (ङ) अपव्यय (खेर गएका वस्तु) तथा अपव्यय वस्तुहरूको सीमापार व्यापार
३. अर्धसैनिक वस्तुलगायत हतियार तथा शस्त्रको उत्पादन तथा व्यापार
४. बियर तथा वाइनबाहेक^{१०}का अल्कोहलजन्य पदार्थको उत्पादन तथा व्यापार
५. सुर्तीजन्य वस्तुको उत्पादन तथा व्यापार^{१०}
६. जुवातास, क्यासिनो तथा तत्सम्बन्धी उद्यम^{१०}
७. रेडियोधर्मी वस्तु साथै न्युक्लियर रिएक्टर^{११} तथा तिनका पाटपुर्जाहरूको उत्पादन तथा व्यापार
८. कच्चा अभ्रक फाइबर (तन्तु)^{१२}को उत्पादन तथा व्यापार
९. प्राथमिक उष्ण शित जंगल अथवा पुरानो जंगलको फडानी अथवा फडानीका लागि उपकरण खरिद गर्ने, तथा
१०. संवेदनशील तथा संरक्षित प्रजातिका लागि हानिकारक तथा सामूहिक जैविक विविधता र वासस्थानमा हानिकारक हुने वृहत् आकारका सामुद्रिक बहावको नाली प्रयुक्त मत्स्य संकलन तथा सामान्य जाली प्रयुक्त मत्स्य संकलन जस्ता सामुद्रिक तथा तटीय मत्स्य संकलन परिपाटी

^१ बलपूर्वक श्रम भन्नाले अनैच्छिक रूपमा गरिएका सम्पूर्ण कार्यलाई बुझिन्छ, अर्थात् व्यक्तिबाट शक्ति र परिणामको धम्कीद्वारा लिइएको श्रमलाई बुझिन्छ।

^२ बालश्रम भन्नाले आवासीय मुलुकको रोजगारीका लागि तोकिएको न्यूनतम उमेरभन्दा कम उमेर भएका बालबालिकालाई श्रममा लगाउनु वा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सन्धिपत्र नं १३८ 'न्यूनतम उमेर सन्धिपत्र' (www.ilo.org) लाई उल्लंघन गरी बालबालिकालाई श्रममा लगाउनु भन्ने बुझिन्छ।

^३ उत्पादन रद्द भएका वा निषेध गरिएका औषधि उत्पादनको सूची <http://www.who.int> मा उपलब्ध छ।

^४ उत्पादन रद्द भएका वा निषेध गरिएका केही किटनासक तथा विषादीको सूची <http://www.pic.int> मा उपलब्ध छ।

^५ ओजोन तहसँग रसायनिक प्रतिक्रिया गर्ने र ओजोनमा छिद्र उत्पन्न गराउने रसायनिक मिश्रणको सूची मन्ट्रेयल प्रोटोकलमा सूचीकृत गरिएको छ, साथै त्यसको कटौती लक्ष ३ रद्द मिति पनि दिइएको छ। यसबारे थप सूचना <http://unep.org/montreal.shtml> मा उपलब्ध छ।

^६ अत्यन्त विषाक्त रसायन, पोलिक्लोरिनेटेड बाइफिनाइलको समूह १९५० देखि १९८५ सम्म तेल भरिएका विद्युतीय ट्रान्सफर्मर, क्यापसिटर, स्विच गिएर आदिमा पाउन सकिन्छ।

^७ जोखिमयुक्त रसायनको सूची <http://www.pic.int> मा पाउन सकिन्छ।

^८ <http://www.cites.org> मा सूची उपलब्ध छ।

^९ बासेल सन्धिपत्रमा व्याख्या गरिएअनुसार, हेर्नुस् <http://www.basel.int>

^{१०} यी क्रियाकलापमा उल्लेख्य रूपमा संलग्न नभएका आयोजना प्रायोजकको हकमा यो लागू हुने छैन। उल्लेख्य रूपमा संलग्न नभएको भन्नाले सम्बन्धित क्रियाकलाप आयोजना प्रायोजकको प्राथमिक कार्यप्रणालीमा गौण मात्रामा भएको बुझिन्छ।

^{११} एडिबीले रेडियोधर्मी स्रोतलाई गौण वा पर्याप्त मात्रामा सुरक्षित भन्ने ठहर गरेको चिकित्सीय उपकरण, गुण नियन्त्रण (मापन) उपकरण वा अन्य कुनै उपकरणको हकमा यो लागू हुँदैन।

^{१२} एस्बेस्टस मात्रा २० प्रतिशतभन्दा कम भएको कच्चा एस्बेस्टस सिमेन्ट पाताहरूको खरिदमा यो लागू हुँदैन।

वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण सम्बोधन मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीलाई मजबुत बनाई त्यसको प्रयोग गर्ने

क. परिचय

१. एसियाली विकास बैंक (एडिबी)को सुरक्षण नीति आयोजनाहरूको सामाजिक तथा वातावरणीय दिगो विकासको लागि तथा गरीबी कम गर्नका लागि एक अभिन्न अङ्ग हो, जुन एडिबीको प्रमुख विकास लक्ष्य पनि हो। एडिबीले मान्दछ कि यसका विकासशील सदस्य राष्ट्रहरू (डि एम सी) को वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण प्रदान गर्नको लागि आफ्नो कानुनी रूपरेखाहरू, संस्थागत प्रबन्धहरू तथा प्रशासकीय प्रकृयाहरू रहेको हुन्छ, तथा सरकार, आयोजनाका प्रायोजकहरू, कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरू, तथा अन्य सरोकारवालाहरूको क्षमता विकास तथा विगतका कार्यहरूको फेहरिस्त राख्न पनि ती नीति तथा रूपरेखाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि जरूरी छ। एडिबीले त्यस्तो राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको थप विकासले एसिया तथा प्यासिफिक क्षेत्रको वातावरणीय हिसाबले दिगो विकास गर्न प्रबर्द्धन गर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ।

ख. शब्दावली तथा औचित्य

२. **परिभाषा** : राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली भन्नाले कुनै पनि देशको राष्ट्रिय, क्षेत्रिय अथवा सेक्टरगत कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरू तथा सम्बन्धित कानून, नियम, विनियम तथा प्रकृयाहरू निहित राष्ट्रिय कानून तथा संस्थागत रूपरेखाहरूलाई बुझाउँछ जसको सम्बन्ध वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण सम्बन्धि नीतिगत क्षेत्रसँग रहेको हुन्छ^१।

३. **औचित्य** : एडिबी तथा अन्य विकास सम्बद्ध संस्थाहरूको सञ्चालन अनुभव, मुल्याङ्कन तथा अध्ययनबाट ज्ञात भएको छ कि विकास सम्बद्ध संस्थाहरूको सुरक्षण नीतिको प्रभावकारीता ती नीतिहरूको सिद्धान्त तथा आवश्यकताहरू विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको सांस्कृतिक तथा सामाजिक-आर्थिक वातावरण प्रभावित निर्णय प्रकृत्यामा कुन हदसम्म सम्मिलित छन् भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ। तिनले यो पनि प्रष्ट पार्दछन् कि विकास सम्बद्ध संस्थाहरूले विकास सहयोगको प्रभाव बढोत्तरी गर्न सक्दछन् यदि तिनले विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको साविकका कानुनी रूपरेखा, नीति, तथा संस्थागत विकासको लागि गरिने प्रयासहरूलाई सहयोग गर्दछन् तथा तिनीहरूसँग सिधा सहकार्य गर्दछन्।

४. गत एक दशकमा कैयौं विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूले वातावरणीय मूल्याङ्कन, अस्वैच्छिक पुनर्वास, तथा आदिवासीसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय नीति, कानून तथा कार्य पद्धतीहरूमा सुधार गरेका छन् अथवा नयाँ नीतिहरू अङ्गीकार गरेका छन्। केही विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको हकमा उनीहरूको कानुनी रूपरेखा तथा प्रकृया एडिबीको सुरक्षण नीति सिद्धान्तहरू तथा आवश्यकताहरूसँग समतुल्य (equivalent) छन्। अन्य विकासशील राष्ट्रहरू कानुनी रूपरेखा तथा संस्थागत क्षमता कमजोर रहेको तथा तिनमा धेरै सुधार गर्नुपर्ने तथा क्षमता विकासको लागि प्रयास गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ। राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सशक्तिकरण तथा प्रयोग गर्न विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूसँग साभेदारी स्थापित गर्नले उनीहरूको सुरक्षणको स्वामित्वमा बढोत्तरी हुने तथा विकासको प्रभावमा बृद्धि हुन सक्दछ। समुचित क्षमता विकासका उपायहरूसँगै उपयोग गरिएको अवस्थामा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोगले आयोजना कार्यान्वयनको गुण तथा समयबद्धतामा सुधार ल्याई जोखिम न्यूनीकरण गर्दछ।

५. एडिबीको सञ्चालन मूल्याङ्कन विभागद्वारा गरिएको यसका तीन सुरक्षण नीतिहरू माथिको विषेश मूल्याङ्कन अध्ययनले एडिबीको साविकको सुरक्षण नीतिहरू तथा कार्यान्वयनका प्रकृयाहरूले सबैको लागि समान अवधारणा (one-size-fits-all approach) को पालना गर्ने तथा विभिन्न विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको भिन्न कानुनी तथा संस्थागत रूपरेखाहरू, कार्यान्वयनको क्षमताहरू, तथा पहिले देखिको कार्य समिक्षा (track record) बारे प्रष्ट

^१ यो परिभाषा विश्व बैंकको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणको लागि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको परिभाषासँग धेरै मिल्दछ।

नछुट्याउने कुरा ईडित गरेको छ । उक्त विभागले सुरक्षण नीति अद्यावधिक गर्दा वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणको क्षमता तथा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली माथिको विश्वास अभिवृद्धि गर्नका लागि भएका अवसरहरू अन्वेषण गर्न रणनीतिक अवधारणाको विकास गर्न सिफारिस गरेको छ ।

६. विश्व बैंक तथा ईन्टर-अमेरिकन डेभलपमेन्ट बैंकले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग गर्ने दिसामा पहल गरिसकेका छन्² । एडिबीको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको मूल्याङ्कनको लागि रणनीतिक अवधारणा तथा पद्धती (approach and methodology) को विकासले उसको विकासका साभेदार संस्थाहरूसँगको सामाज्यस्यता स्थापित गर्न, सुधार गरिएको लगानीका सेवाहरूको प्रकृया सरल तथा द्रुत बनाउन, तथा लेनदेन (transaction) को लागत न्यून गर्न मद्यत गर्दछ, किनभने ऋणी/सेवाग्राहीहरूलाई आयोजनाको लागि समानान्तर प्रकृया आवलम्बन गर्न अथवा दोहोरो कार्य गर्न आवश्यक हुने छैन ।

७. राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको मूल्याङ्कन तथा प्रयोग बारे एडिबीको अनुभव, एडिबीले आयोजना तयारीको सन्दर्भमा विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको कानुनी आवश्यकताहरू तथा संस्थागत क्षमता बारे मूल्याङ्कन गरिरहेको छ, तर अत्यन्त गहन रूपमा भने गरेको छैन । उदाहरणको लागि सामान्य आयोजना तयारी तथा अनुगमन प्रकृयामा एडिबीले विकासशील सदस्य राष्ट्रहरू तथा एडिबी बीच सुरक्षण आवश्यकताहरूमा विद्यमान अन्तरहरूको पहिचान गर्न, तथा वातावरणीय योजनाहरू, ऋण सम्बन्धि प्रतिज्ञा-पत्र (Loan Covenants) को मस्यौदा, तथा लक्षित क्षमता निर्माणका उपायहरूको पहिचान गर्न एडिबीले अद्यावधिक अध्ययन (Due Diligence) गर्ने कार्य गर्दछ । तथापी, त्यस किसिमको मूल्याङ्कनहरू धेरैजसो आयोजना तहमै सीमित रहने तथा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सिलसिलेवार तथा गहन विश्लेषणको प्रायः अभाव रहने हुन्छ ।

८. जबकि, आयोजना स्तरमा यस अवधारणाबाट विकासशील सदस्य राष्ट्रहरू तथा एडिबीको लागि उपयोगी नुभव प्राप्त हुन सक्दछ, तर यसको कार्यान्वयन अनौपचारिक तथा असङ्गत (inconsistent) ढङ्गबाट गरिरहेको छ । क्षेत्रहरूमा भईरहेको विकासलाई सम्बोधन गर्न जहाँ विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूमा बढी आफ्नै वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षणका प्रणाली स्थापित गर्ने तथा तिनको थप मूल्याङ्कन गर्नको लागि गहन तथा पारदर्शी प्रकृयाको विकास गर्न आवश्यक छ, जसबाट ती राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीहरूलाई सबल बनाई तिनको व्यवस्थित उपयोग गर्न एक रणनीतिक अवधारणा अङ्गाल्न सकियोस् ।

ग. एडिबी सहायता प्रदत्त कार्यहरूमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीलाई मजबुत बनाउने तथा उपयोग गर्नका लागि समग्र अवधारणा

९. एडिबी विकासशील सदस्य राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली (CSS) को सबल तथा प्रभावकारी प्रयोगमा तथा ऋणीहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा ध्यान केन्द्रित गर्दै सहयोग पुऱ्याउन दृढ छ । साथसाथै, एडिबीले एडिबी सहायता प्रदत्त आयोजनाहरूमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोगले एडिबीको नीतिको उद्देश्य तथा सिद्धान्तका प्राप्तिकोलाई (Undermine) नजरअन्दाज नगरून् भन्ने पनि सुनिश्चित गर्न जरूरी छ । एडिबीले वातावरणीय तथा सामाजिक पहिचान तथा व्यवस्थापनको लागि तथा एडिबी सहायता प्रदत्त राष्ट्रिय, क्षेत्रिय, सेक्टर अथवा संस्थागत तहका आयोजनाहरूमा निम्न लिखित परिस्थितिमा ऋणी राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीलाई प्रयोग गर्न विचार गर्न सक्दछ (i) राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली एडिबीको सुरक्षण नीतिहरूसँग समतुल्य रहेको छ; तथा (ii) ऋणीसँग प्रचलित कानूनहरू, नियमहरू, विनियमहरू तथा प्रकृयाहरू कार्यान्वयन गर्न सक्ने स्विकार्य क्षमता तथा दृढ लगनशीलता रहेको छ ।

² सन् २००४ मा विश्व बैंकले १४ देशहरूमा २० आयोजनाहरूको लागि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग माथि एक दुई वर्षे पाईलट कार्यक्रमहरू शुरु गरेको थियो । डिसेम्बर २००७ मा विश्व बैंकले उक्त कार्यक्रमको मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गऱ्यो तथा त्यसलाई अर्को ३ वर्षको लागि थप दियो । २००६ मा ईन्टर-अमेरिकन डेभलपमेन्ट बैंकले उसको वातावरणीय तथा सुरक्षण अनुपालन नीति स्विकृत गऱ्यो, जसले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली (in-country system) को प्रयोगको लागि विचार गरिने प्रावधान राखिएको छ ।

१०. **समतुल्याता तथा स्विकार्यता** : समतुल्यता तथा स्विकार्यता राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको माथि विचार गर्नको लागि आवश्यक दुई पूर्व आवश्यकताहरू हुन् । एडिबीले कुनै ऋणीको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली एडिबीसँग समतुल्य रहेको त्यस बखत मान्नेछ जब ऋणीको सुरक्षण प्रणाली पनि उही उद्देश्य प्राप्तिको लागि तयार गरिएको हुनेछ तथा एडिबीको सुरक्षण नीति कथन (पाना नं १६-१८) मा उल्लेखित नीतिको दायरा (Scope), ट्रिगर्स, तथा लागु हुने सिद्धान्तहरूको पनि अनुपालन गर्दछ । एडिबीले, ऋणीको सुरक्षण प्रणाली स्विकार गर्नु अघि ऋणीको कार्यान्वयन पद्धति, पुराना रेकर्ड (Track Record) तथा क्षमताको स्विकार्यता बारे पनि मूल्याङ्कन गर्नेछ । निम्नलिखित मूल्याङ्कन अवधारणा (assessment approach) लाई अपनाईनेछ :

(अ) **राष्ट्रिय/क्षेत्रिय /संस्थागत तहहरूमा मूल्याङ्कन** राष्ट्रिय क्षेत्रिय सेक्टर तथा संस्थागत तहहरूमा राष्ट्रिय संरक्षण प्रणालीको समतुल्यता तथा ऋणीहरूको कार्यान्वयन क्षमताको यथेष्टता बारे मूल्याङ्कन तथा निर्णय गर्नु एडिबीको दायित्व हो । यदि त्यस्तो मूल्याङ्कन बाट साविकका अन्तरहरू लाई अर्थपूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्ने सकिने देखिएको खण्डमा एडिबी तथा ऋणीहरूले किटान भएका अन्तरहरू हटाउने उपाए सम्मिलित कार्ययोजना बनाउन सहमति गर्नेछन् । राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको मूल्याङ्कन गर्न अन्य विकाशका साभेदार संस्थाले हालसालमा गरेका त्यस्ता विश्लेषणत्मक कार्य तथा मूल्याङ्कन लाई आवश्यकता बमोजिम अयावधिक गरि प्रयोग गर्न सकिन्छ । अन्य विकाशका साभेदारहरू सँगको सयुक्त मूल्याङ्कन लाई बठावा दिईने छ । यस चरणमा एडिबीले यसले लगानी गरेको कुनै निश्चित आयोजनाहरूमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोग गर्ने छैन , तथा उसको सुरक्षण नीति कथन मा उल्लेखित सुरक्षणका आवश्यकताहरू नै लागु हुनेछन् ।

(आ) **आयोजना स्तरमा मूल्याङ्कन** जब एडिबीले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि एडिबीको सग समतुल्य छ भने र ऋणीहरूको कार्यान्वयन विधि तथा क्षमता राष्ट्रिय, क्षेत्रिय, सेक्टर अथवा संस्थागत तहहरूमा स्विकार्य छ भने यकिन गर्दछ उसले त्यस्तो राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिलाई एडिबीले लगानि गरेको राष्ट्रिय क्षेत्रिय सेक्टर अथवा संस्थागत तहका आयोजनाहरूमा प्रयोग गर्ने बारे विचार गर्न सक्दछन् । प्रत्येक आयोजको लागि यसरी राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि त्यस आयोजनामा लागु भन्दा अगावै एडिबीले एक स्विकार्यता मूल्याङ्कन कार्यकारी तथा कार्यान्वयन संस्थहरूको क्षमता ट्रायाक रेकर्ड तथा कार्य विधि समेत गर्नेछन् । त्यस प्रकारको मूल्याङ्कन आयोजना तयारिको बखत आयोजनाको डिजाईन कै एक भागको रूपमा गर्नेछ । यस्तो स्विकार्यता मूल्याङ्कनको नतिजाहरूलाई लेखबद्ध गरि एडिबीको रिपोर्ट एक रिक्मन्डेशन अफ द प्रेसिडेन्ट (आर आर पि) मा प्रतिबिम्बित गर्नेछ ।

११. **अन्तरहरूको सम्बोधनको लागि** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सवलिकरण ऋणीलाई जहा एडिबीको एस पी एस (पेज १६-१८) मा उल्लेखित भए बमोजिम का उद्देश्यहरूको प्राप्तिको लागि आफ्नो राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सवलिकरण गर्न परेको खण्डमा तथा उनिहरूको एडिबीका ती नीतिगत दायरा ट्रीवार्स तथा उपयोग गरिने सिद्धान्तहरू लाई मान्ने तथा त्यस्तो गर्ने बचन बद्ध भएको खण्डमा एडिबीले समतुल्यता निर्धारण गर्दा ती राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिलाई समेत समल बनाउन आवश्यक उपायहरू मध्यनजर राख्नेछ । त्यसै गरि यदि ऋणीलाई सुरक्षणका उपायहरूको प्रभावकारि ठंगले लागु गर्न तथा त्यसो गर्न बचनबद्ध रहनको लागि उसको कार्यान्वयन विधिको सवलिकरण तथा क्षमता अभिवृद्धी आवश्यक रहेको खण्डमा एडिबीले स्विकार्यता निर्धारणको समय ऋणीको कार्यान्वयन क्षमता तथा विधिको अभिवृद्धीको उपाय अबलम्बन गर्नेछ । त्यस्ता उपायहरू ऋणीले आयोजना सम्बद्ध कार्यहरूको कार्यान्वयन गर्नु अगावै पुरा गर्नुपर्नेछ । तिनमा तथा एडिबीबाट सहयोग गरिएको सहमति भएको कोशिश पनि समावेश हुन सक्नेछन् । ऋणीले एडिबी तथा अन्य साभेदारहरू को सहयोगमा समय सिमा भित्र माथि उल्लेखित उपायहरूको कार्ययोजना तयार गर्नेछ । समतुल्यताको लागि तयार गरिएको उक्तकार्य योजनाले कानुनि तथा नियमन ठाचाँको सुधार को माध्यम बाट एडिबीको नितिगत उद्देश्यहरू दायरा ,ट्रीगर्स तथा सिद्धान्तहरू सगँ राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिलाई अनुकूल बनाउन कसरि सुधारहरू गर्ने बारे ध्यान केन्द्रित गर्नेछ । क्षमता निर्माणको लागि तयार गरिएको कार्ययोजनाले ऋणी तथा मुख्य निकायहरू सगँ सम्बन्धित सम्बद्ध क्षमता विकासका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्नेछ ।

१२. **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिहरूका तहहरू** एडिबीले निम्न उल्लेखित आधारहरू बाट राष्ट्रिय क्षेत्रिय ,सेक्टर तथा संस्थागत तहहरूमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि लागु गर्ने बारे विचार गर्ने सक्नेछ । (अ) ऋणी सगँ राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि बारे एडिबीको साविकको ज्ञान , राष्ट्रिय क्षेत्रिय ,सेक्टर अथवा संस्थागत परिवेश तथा विकाशील सदस्य राष्ट्रमा एडिबीको अपेक्षित संचालन बारे छलफल तथा कुराकानि ; तथा (आ) समुतल्यता तथा गरिएको कार्य योजना लागु गर्ने ऋणीले व्यक्त गरेको बचनबद्धता ।

१३. **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिलागु गर्ने दायरा समुतल्यता तथा स्विकार्यताको दायरा** सुरक्षण विशेष हुने भएकाले राष्ट्रिय ,सेक्टर अथवा संस्थाले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि मूल्याङ्कनको नतिजा आधारमा कुनै एक , दुई वा तिनैवटै सुरक्षणका क्षेत्रहरू (वातावरण अस्वैच्छिक पुनर्वास , र आदिवासी) को लागि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली योग्य ठहरिन सक्दछ ।

१४. **खुलासा तथा परामर्श** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको सबकालिकरण तथा प्रयोगको लागि त्यसको कारणहरू सहित सकेसम्म कन्ट्रीपार्टनर स्ट्राटेजी राष्ट्रिय साभेदारि रणनिति प्रगती प्रतिवेदन³ मा प्रस्तुत गरिनेछ । राष्ट्रिय साभेदारि रणनिति सम्बद्ध प्रतिवेदन एडिबीको सार्वजनिक संचार नीति (२००५) बमोजिम खुलासा गरिनेछ । राष्ट्रिय क्षेत्रिय सेक्टर अथवा संस्थागत तहहरूमा एडिबीले गरेको समुतल्यता तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कनको मस्यौदालाई लेखबद्ध गर्ने तथा सार्वजनिक सुझाव तथा टिप्पणी प्राप्त गर्ने अन्तर-देशिय कार्यशाला गोष्ठी आयोजन गर्नेछ । अन्तिम समुतल्यता तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कन प्रतिवेदन त्यसको पुर्णता पश्चात एडिबीको वेभ साईटमा राखि सार्वजनिक गरिनेछ । यदि कुनै पनि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिमा भएको परिवर्तन प्रतिविम्बित गर्ने अधावधिक मूल्याङ्कन भएको छ भने तिनलाई पनि एडिबी वेभ साईटमा राखिने छ । आयोजना तहमा गरिने स्विकार्यता मूल्याङ्कन सगँ सम्बन्धित मुद्दाहरू सामान्यतया आयोजन तयारिको बखत सुरक्षण खुलासा तथा परामर्श गरिने प्रकृया कै अंग हुनेछन् ।

१५. **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको अपवाद** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि अत्यन्त जटिल तथा सम्बेदनशिल आयोजनाहरूमा लागु गरिने छैन । त्यस किसिमका आयोजनाहरू एडिबीको सामान्य आयोजना तयारि आवश्यकताहरू बमोजिम विचार गरिनेछन् ।

१६. **चरणबद्ध अवधारण** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको प्रयोग क्षेत्रिय सेक्टर तथा संस्थागत तहमा ध्यान केन्द्रित हुनेगरि केहि निश्चित संख्याका देशहरूमा यो निति लागु भएको पहिलो तीन बर्ष सम्म प्रयोग गरिनेछ । यो निति लागु भएको तीन बर्ष पछि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिका प्रयोग तथा उपयोगमा प्रभावकारिता बारे मध्यावधि समिक्षा गरीने छ ।

१७. **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिमा परिवर्तन** यदि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको उपयोगको समय राष्ट्रिय क्षेत्रिय सेक्टर तथा संस्थागत तहमा लागु हुने कानुन ,नियम, विनियम अथवा कार्य पद्धतिहरूमा कुनै परिवर्तन हुन्छ भने एडिबीले ती परिवर्तनका कारणले पर्नसक्ने प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गरी ऋणीसगँ त्यस बारे छलफल गर्नेछ । यदि एडिबीको रायमा यी परिवर्तनहरूले ३ उदाहरणको लागी कन्ट्री पार्टनरशीप स्ट्राटेजी, कन्ट्री अपरेशन एण्ड विजनेश प्लान तथा मध्यावधि समिक्षा प्रतिवेदन राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिमा थप सुधार देखिएमा तथा यदि ऋणीले यसकोलागि अनुरोध गर्दछन् भने एडिबीले निम्न कुराहरू मान्न सक्नेछ । (अ) यी परिवर्तनहरू प्रतिविम्बित गर्नको लागि लागु हुने कानुनी सम्भौता मा आवश्यक परिवर्तन गर्ने ; (आ) तथा समुतल्यता तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कन अद्यावधिक गर्ने /व्यवस्थापनले सम्भौतामा गरिने कुनै पनि परिवर्तनलाई लेखबद्ध गर्नेछ तथा औचित्य स्पष्ट पादै अनुमोदन हेतु बोर्ड समक्ष प्रस्तुत गर्नेछ (सामान्यतया अनापत्तिको आधारमा) यदि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिमा एडिबी तथा कानुनी सम्भौता विपरित असंगत ठंग बाट परिवर्तन गरिन्छ भने एडिबीको ऋणीको विच भएको कबुलियतनामाको उपायहरू लागु हुनेछन् ।

³ उदाहरणको लागि कन्ट्री पार्टनरशीप स्ट्राटेजी, कन्ट्री अपरेशन एण्ड विजनेश प्लान तथा मध्यावधि समिक्षा प्रतिवेदन

घ. एडिबीको दायित्व र जवाफदेहीता

१८. समतुल्यता तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कन राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको समतुल्यता निर्धारण तथा ऋणीको कार्यान्वयन पद्धति तथा क्षमता को स्विकार्यता बारे मूल्याङ्कन गर्ने तथा निर्णय लिने जिम्मेवारी एडिबीको हुनेछ । एडिबीले निम्नलिखित कार्यहरू गर्नेछ ।

- (अ) ऋणीसँगको सहकार्यमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको एडिबीको सुरक्षण नीतिगत उद्देश्यहरू दायरा ट्रिगर्स तथा सिद्धान्तहरू सगको समतुल्यता र ऋणीको कार्यान्वयन पद्धति, ट्रिगर्स र रेकर्ड तथा क्षमता को स्विकार्यता को मूल्याङ्कन गर्ने तथा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिलाई सवलिकरण गर्न आवश्यक उपाय तथा कार्यहरूको पहिचान गर्ने ।
- (आ) मूल्याङ्कनको नतिजा को आधारमा ऋणीलाई कार्य योजना बनाउन मदत गर्ने तथा ति कार्य योजनाका व्यवस्थाहरूलाई राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि प्रयोग गर्ने कानुनि सम्झौता पत्रमा संलग्न गर्ने यस्तो कानुनी सम्झौता पत्रले एडिबी लाई राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको प्रयोग निलम्बन गर्ने तथा स्वयं सुरक्षण व्यवस्था प्रयोग गर्ने अधिकार दिनेछ, यदि ऋणीले कार्य योजना कार्यान्वयन गर्न बन्द ।
- (इ) बिकाशिल सदस्य राष्ट्रियका प्रतिनिधिहरूसग तथा सरोकारवाला सग परामर्श गर्ने तथा समतुल्यता मूल्याङ्कन को निष्कर्ष लाई प्रमाणित गर्ने तथा कार्ययोजनामा उल्लेखित प्रस्तावित उपायहरू मथि सहमति जुटाउने ।
- (ई) प्रोग्राम ऋणी तथा प्राविधिक सहायताको माध्यम बाट कार्ययोजना तैयारी तथा लागु गर्ने आवश्यक प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने तथा कार्य योजना कार्यान्वयन अनुगमन गर्ने ।

१९. **आयोजना तहका दस्तावेजहरूको समीक्षा तथा सुपरिवेक्षण** राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालिको प्रयोगले एडिबिलाई प्रस्तावित आयोजनाहरूको बोर्ड बाट अनुमानित लिनु अगावै सुरक्षण समीक्षा गर्नु पर्ने दायित्व बाट मुक्त गर्ने छैन अंतर खालि त्यस किसिमको समीक्षा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि अन्तरगतका आवश्यकताहरू त्यो सम्झौता गरिएको कार्ययोजना माथि आधारित हुनेछ । बोर्डले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालि प्रयोग गरिरहेको आयोजनालाई स्विकृति प्रदान गरे पश्चात ए डि बि को सुपरिवेक्षणले अन्य कुनै पनि लगानिका आयोजना हरूमा जस्तै अनुशरण गर्नेछ ।

२०. **जवाफदेहीता प्रणाली** : राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोगले एडिबीको जवाफदेहीता प्रणालीको भूमिका तथा कार्यमा तथा एडिबीको विशेष आयोजना सहजकर्ताको कार्यालय, र अनुगमन समीक्षा प्यानलको भूमिकामा कुनै फरक ल्याउने छैन । कुनै दावीको स्थितिमा अनुगमन समीक्षा प्यानलले एडिबीले गरेको उसको नीतिको दायरा, ट्रिगर्स तथा लागु हुने सिद्धान्तहरू र राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली (तथा अन्य थप उपायहरू) जुन समतुल्यता प्राप्तिको लागि सम्झौता गरिएका छन्) बीच एस पि एस को उद्देश्यहरू तथा एडिबीको आयोजना सुपरिवेक्षण प्राप्तिको लागि भएको समतुल्यता मूल्याङ्कनको जाँच गर्न सक्नेछ । राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको प्रयोगले एडिबीको स्वतन्त्र मूल्याङ्कन विभागको भूमिकामा कुनै भिन्नता ल्याउने छैन ।

ड. ऋणीको दायित्वहरू

२१. **राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको मूल्याङ्कन तथा कार्य योजना निर्माण** : ऋणीले समतुल्यता र स्विकार्यता मूल्याङ्कनलाई समर्थन गर्नेछ, तथा त्यसमा भाग लिनेछ, ऋणी/सेवाग्राहीले :

- (अ) एडिबी मूल्याङ्कन टोलीलाई सबै प्रासंगिक दस्तावेज, डाटा, तथा सूचना आदान-प्रदान गर्न सहजीकरण गर्नेछ तथा आवश्यकता अनुसार सेमिनार तथा कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्नेछ ।
- (आ) मूल्याङ्कनको निष्कर्ष प्रमाणित गर्न तथा छलफल गर्न सरोकारवालाहरूसँग परामर्श आयोजना गर्नेछ ।
- (इ) आवश्यक परिवर्तनहरूको सम्बोधन गर्नको लागि उपाय सहितको कार्य योजना तयार गर्नेछ ।

२२. **कार्यान्वयन:** ऋणी समतुल्यता प्राप्त गर्न तथा त्यसलाई व्यावस्थापन गर्न, तथा एडिबीले मूल्याङ्कन गरे बमोजिम स्विकार्य कार्यान्वयन पद्धती, ट्रेक रेकर्ड, तथा क्षमता निर्माण गर्न, साथै कार्य योजनाहरूको कार्यान्वयन गर्न जिम्मेवार रहनेछ । राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली प्रयोग हुने हरेक आयोजनामा ऋणीले सुरक्षणका ती व्यवस्थाहरूको पहिचान गर्नेछ जुन एस पि एसमा उल्लेखित नीतिगत सिद्धान्तहरूको प्राप्त सुनिश्चित गर्न आवश्यक छन् । यी व्यवस्थाहरू राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको संरचना तथा संचालन किसिम जस्ता मुद्दाहरूको आधारमा आयोजना पिच्छे फरक हुन सक्दछन् । सबैमा यी व्यवस्थाहरू तथा अन्य कुनै उपायहरू जुन ऋणीले समतुल्यता प्राप्त तथा व्यवस्थापन गर्न र स्विकार्य कार्यान्वयनको लागि आवश्यक हुनेछन् ती एडिबीको सामान्य करारका उपायहरू मार्फत ऋणीको करारनामाको अभिन्न भाग हुनेछन् ।

च. स्रोतहरू माथिको प्रभाव

२३. यद्यपी राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सवलीकरण तथा प्रयोग राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, सेक्टर तहका मूल्याङ्कन तथा आयोजना तयारीको लागि लागु हुने पद्धतीलाई स्रोतको आवश्यकता पर्दछ⁴, मध्य तथा दीर्घकालमा लागतमा कमी हुने सम्भावना पनि रहेको छ । यसको कारण दीर्घकालमा समतुल्यता तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कन पनि बृद्धि हुने सम्भावना रहन्छ । राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको एडिबीका आयोजनाहरूमा उपयोग गर्दा खर्च हुनेछ (अ) समतुल्यता तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कन गर्नको लागि, तथा मूल्याङ्कन पछि परामर्श गर्नको लागि; (आ) राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको सवलीकरणको लागि मध्य कालिन तथा दीर्घकालिन क्षमता विकासका कार्यहरूको लागि ; (इ) एडिबीको कर्मचारीहरूको तालिमको लागि; तथा (ई) राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली पोर्टफोलियो अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नको लागि ।

२४. मध्यकालमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको लागि खर्चमा बृद्धि हुने सम्भावना रहन्छ । प्रत्येक वर्ष मागको आधारमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको समतुल्यता मूल्याङ्कन गर्न तथा व्यवसायिक कर्मचारी-हफ्ताको आवश्यकता पर्नसक्दछ । यसमा प्रत्येक समतुल्यता मूल्याङ्कनको लागि ५-१२ कर्मचारी-हफ्ता, तथा स्विकार्यता मूल्याङ्कनको लागि थप कर्मचारी-हफ्ताको आवश्यकता पर्न सक्दछ । यस्तो सम्भावित बृद्धि भएको स्रोतको आवश्यकताको पूर्ती आवश्यकतानुसार स्टाफ-परामर्शदातालाई उपयोग गरेर पनि आंशिक रूपमा पूरा गर्न सकिन्छ । यसको साथसाथै विश्व बैंकले पनि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको निर्धारणको लागि कार्य पद्धती विकास गरी लागु गर्ने तर्फ महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेको छ, तथा यस क्षेत्रमा संयुक्त कार्यको लागि सशक्त रूची समेत देखाईरहेको छ । विश्व बैंक जस्तो साभेदार संस्थासँगको सहकार्यले प्रभावकारितामा सुधार हुने तथा अतिरिक्त स्रोतको क्षमता पनि सुनिश्चित हुनेछ ।

⁴ विश्व बैंकको अनुभवले मूल्याङ्कन र सार्वजनिक परामर्श तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयारीका लागि उच्च तहमा कर्मचारी तथा परामर्शदात्रीहरूको समय आवश्यक पर्ने ईङ्गित गर्दछ ।

अन्य बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको अनुभव

१. विगत पाँच वर्षमा थुप्रै बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाले तिनीहरूका वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षण नीतिहरू संशोधन वा अद्यावधिक गरेका छन् । एडिबीको सुरक्षण नीति अद्यावधिक (SPU) गर्नको लागि नीति पुनरावलोकनका आधारभूत कारण, अवधारणा र परिणामहरूको समिक्षा गरिएको थियो । विश्व बैंक र यसको निजी क्षेत्र लगानी ईकाई, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगम (IFC) को अनुभवहरू साथसाथै अन्तर-अमेरिकी विकास बैंक (IBD), पुनर्निर्माण र विकासका लागि युरोपेली बैंक (IBRD), र इक्वेटर सिद्धान्तमा आधारित वित्तीय संस्थाहरू आदिको अनुभवहरू तल चर्चा गरिएको छ ।

अ. विश्व बैंक

२. विश्व बैंकका दश वटा वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षण नीतिहरू^१ छन् र राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली प्रयोगका लागि भिन्नै नीतिगत ढाँचा छ । यी नीतिहरूसँग मिल्ने एक भिन्नै सूचना सार्वजनिकरण नीति (सन् २००२) पनि छ, जुन सुरक्षण योजना तर्जुमा सम्बन्धि दस्तावेज सार्वजनिकरण गर्नुपर्ने आवश्यकताका बारेमा केन्द्रित छ ।

३. सन् १९९८ मा विश्व बैंकले आफ्नो आदिवासी जनता सम्बन्धि नीति अद्यावधिक गर्‍यो र यस प्रक्रियामा उक्त नीतिलाई स्पष्ट गर्ने, सरलीकरण गर्ने, मजबुद बनाउनुका साथै र अझ लचिलो बनाएको छ । आदिवासी जनताको संशोधित कार्य सञ्चालन नीति (२००५) ले (अ) सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन, छनौट र क्षेत्रसँग सम्बन्धित केही दुविधा/असंगतिलाई स्पष्ट पारेकोछ; (आ) आयोजना तयारीका आवश्यकतालाई सरलीकरण गरेकोछ; (इ) आयोजनाको वार्षिक लगानी कार्यक्रम र थुप्रै उप-आयोजनाहरूको तयारी र कार्यान्वयन संलग्न हुने आयोजनाको लागि (अग्रिम योजनाको सट्टामा) समानुपातिकताको सिद्धान्त र योजना तर्जुमा ढाँचाको व्यवस्था गरेकोछ; तथा (ई) प्रभावित आदिवासी जनताको व्यापक समर्थन रहेको आयोजनामा उनीहरूसँग स्वतन्त्र, अग्रिम र सूचित परामर्श आधारित तथा उनीहरूको सांस्कृतिक स्रोत तथा ज्ञानको^२ व्यापारिक विकास गर्दा उनीहरूको पूर्व सहमति प्राप्त आयोजनामा मात्रै विश्व बैंकले लगानी गर्ने आवश्यकताको व्याख्या गरेकोछ ।

४. विश्व बैंकले सन् २००६ मा यसको भौतिक सांस्कृतिक सम्पदा नीति अद्यावधिक गर्‍यो । यो नीति आयोजनामा वा नजिकै पहिचान भएको सांस्कृतिक सम्पदा स्थान (पुरातात्विक, खनिज अध्ययन, ऐतिहासिक, र पवित्र) र भौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको सुरक्षण वा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नका लागि निर्माण गरिएका परियोजनामा लागू हुन्छ । यसलाई प्रभावित समूह, सरकारी अधिकारी, र गैरसरकारी समूहसँग परामर्शको आवश्यकता पर्छ ।

५. जब विश्व बैंकले आफ्ना अग्रगामी नीतिहरू अद्यावधिक गर्‍यो सोसँगसँगै आफ्नो कार्यसञ्चालनमा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको उपयोगको समेत मूल्यांकन गर्‍यो । बदलिदो विकास प्रभावकारिता र राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली प्रयोगको सन्दर्भलाई आत्मसाथ गर्दै विश्व बैंकले सेवाग्राहीको वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षण मुद्दालाई सम्बोधन गर्ने प्रणालीको उपयोग गर्ने थप उपायहरूको खोजी गर्‍यो । यसको कार्यकारी निर्देशकहरूको बोर्डले यस उद्देश्यका लागि सन् २००५ मा दुईवर्षे पाइलट कार्यक्रम र यसको सञ्चालन गर्नका लागि नीति रूपरेखा अनुमोदन गर्‍यो । यो नीतिले राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीको विश्लेषण गर्ने अवधारणाको वर्णन गर्छ, तथा ऋणी र विश्व बैंकको भूमिका र

^१ यी दस नीतिअन्तर्गत (१) वातावरणीय मूल्यांकन (ओपी/विपी ४.०१), (२) प्राकृतिक वासस्थान (ओपी/विपी ४.०४), (३) किटाणु व्यवस्थापन (ओपी ४.०९), (४) अश्वैच्छक पुनर्वास (ओपी/विपी ४.१२), (५) आदिवासी जनता (ओपी/विपी ४.३६) (६) जंगल (ओपी ४.०९) (७) भौतिक सांस्कृतिक संसाधन (ओपी ४.११), (८) बाँधको सुरक्षण (ओपी/विपी ४.३७) (९) अन्तर्राष्ट्रिय जलमार्गको आयोजना (ओपी/विपी ७.५०), तथा (१०) विवादित क्षेत्रका आयोजना (ओपी/विपी ७.६०) । अन्तिमका दुई नीतिहरू मुख्यतः अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसँग सम्बन्ध राख्छ त्यसैले, ती दुई नीति पाइलट कार्यक्रमको छलफलको अनुच्छेद ५ र ६ मा सामेल नगराइएका हुन् (ओपी ४.००) ।

^२ विश्व बैंकको आदिवासी सम्बन्धि वेबसाइट यस प्रकारछ :

<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTINDPEOPLE/0,,menuPK:407808~pagePK:149018~piPK:149093~theSitePK:407802,00.html>

लिपिबद्ध तथा सार्वजनिकरणका आवश्यकताको व्याख्या गर्छ । यो नीतिमा एकिकृत नीति कथन र वर्तमान विश्व बैंक सुरक्षण नीतिहरू (ओपी ४.०, तालिका A1) बाट छानिएभै उद्देश्यहरूको कथन तथा घोषित उद्देश्य परिपुर्तिसँग सम्बन्धित सञ्चालन सिद्धान्तहरू सहित आठै सुरक्षण क्षेत्रको सारांश रहेको तालिका संलग्न रहेको छ ।

६. सन् २००८ जनवरीमा विश्व बैंकले यसको दुईवर्षे पाइलट प्रोग्रामको मूल्यांकन गरी एउटा प्रतिवेदन प्रकाशित गर्‍यो । यस प्रतिवेदन अनुसार ऋणीको क्षमतामा व्यवस्थित र दिर्घकालीन सुधार प्राप्त गर्न विश्व बैंक पाइलट प्रोग्रामको आयोजना आधारित वर्तमान उपायभन्दा अझ अगाडी जानैपर्छ । प्रतिवेदनले यो प्रयासलाई सुरक्षण आवश्यकताको बृहत्तर दायरा लागू गर्नको लागि ऋणी र अरू विकास साभेदारहरूलाई सामेल गराउन र त्यसपछि ऋणीको क्षमताको दिगो विकास गर्न आयोजना तहमा भन्दा सम्भाव्य हुने भन्दै आयोजना तहबाट राष्ट्रियस्तरमा स्तरोन्नती गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरेको छ । प्रतिवेदनका अरू मुख्य निष्कर्ष निम्न छन् : (अ) राष्ट्रिय व्यवस्थाको प्रयोगले विशेषगरी वातावरणीय मूल्यांकन र भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामा विश्व बैंकको नीति उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सहयोग गरेकोछ । (आ) प्राकृतिक वासस्थान, जंगल, किटाणु व्यवस्थापन, र बाँधको सुरक्षणका लागि राष्ट्रिय सुरक्षण व्यवस्थासँगको अनुभव, मापनसँगै अन्तरलाई पूर्ति गर्नका लागि प्रोत्साहन सम्भावना प्रस्तुत गरेकोछ । (इ) अश्वैच्छिक पुनर्वास सुरक्षणका लागि विश्व बैंक आवश्यकता र राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली बीचको अन्तर ठूलै भए पनि र सोको पूर्ति विभिन्न निरकारणका उपायबाट गरिएको भएतापनि त्यसलाई निश्चित आयोजनामा लागू गर्न सकिन्छ । (ई) आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित आवश्यकतालाई परिक्षण गरिएको छैन यद्यपि अश्वैच्छिक पुनर्वासकै तहमा अद्यावधिक नगरिएको भएतापनि आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित कानुनी तथा नीतिगत ढाँचालाई विभिन्न देशहरूले अद्यावधिक गरिरहेका छन्, (उ) विश्व बैंकले राष्ट्रिय वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षण व्यवस्थाको बृहत्तर कार्यान्वयनमा बृद्धि गर्न आधारहरू सिद्ध गर्नको लागि एथेष्ट पाठ सिकेको छ, तर विश्व बैंकको सबैखाले लगानीको लागि राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली लागू गर्न सिफारिश गर्न सक्ने गरी भने पर्याप्त छैन ।

७. दिर्घकालीन अवधिमा विश्व बैंकले आइएफसी र बहुपक्षीय लगानी जमानत निकाय (एमआइजिए) को सुरक्षण नीतिको कार्यान्वयन र त्यसबाट सिकेका पाठहरूको मूल्यांकन गरेपछि केहि भिन्न प्रकारका कार्यसम्पादनमा सुरक्षणका लागि सिद्धान्तमा आधारित अवधारणाको सम्भावित प्रयोगको लागि एउटा छुट्टै विश्लेषण गर्ने मनन गरिरहेको छ ।

८. सन् २००७ मार्चमा विश्व बैंकले आफ्नो संकट तथा आपतकालमा तत्काल कार्यान्वयन गर्ने नीति (ओपी/बिपी ८.००) लाई दर्शाउनको लागि विश्व बैंकको वातावरणीय विश्लेषण (ओपी ४.०१) सम्बन्धि नीति अद्यावधिक गर्‍यो ।

आ. अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम

९. आईएफसीका सुरक्षण नीतिहरू यसको निजि क्षेत्रकेन्द्रित कार्यसञ्चालनलाई सम्बोधन गर्न केहि परिवर्तन सहित सन् १९९८ मा विश्व बैंकको नीतिबाट ग्रहण गरिएका हुन् । सन् २००३ मा आईएफसीका अनुपालन मध्यस्तकर्ता सल्लाहकारको ठम्याई र सिफारिश तथा आफ्नै आन्तरिक अनुगमन तथा मुल्यांकनलाई अनुसरण गर्दै आईएफसीले यसको सुरक्षण नीतिको अद्यावधिक जारी गर्‍यो । अद्यावधिक निम्न कुराहरू भएको हुनुपर्ने भन्ने तथ्यहरूबाट निर्देशित थियो : (अ) प्रष्ट, सामान्य र प्रयोग गर्न सरल आवश्यकताहरू, (आ) नीतिमा रहेका अन्तरको सम्बोधन, (इ) विश्व बैंक सुरक्षण नीति अनुरूप छ भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्दा निजी क्षेत्रको महत्वलाई जोड दिने, (ई) आईएफसी नीतिमा दीगोपनाको धारणा समावेश भएको ।

१०. आईएफसीको सन् २००६ मा अनुमोदन भएको नयाँ दिगोपना नीति ढाँचाले यसका सेवाग्राहीबाट वहन गर्नुपर्ने उत्तरदायित्वको बारेमा प्रष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । उक्त नीतिमा निम्न कुराको लागि किटान गरिएका आईएफसीका आवश्यकता यस प्रकार छन् : (अ) सामाजिक र वातावरणीय दिगोपन, (आ) सार्वजनिकरण^३ र (इ)

^३ आईएफसी सार्वजनिकरण नीतिको आवश्यकता अनुसार श्रेणी ए आयोजनाका लागि वातावरणीय र सामाजिक समीक्षा सारांश, संक्षिप्त आईएफसी समीक्षाको ठम्याई र सिफारिस बोर्डले मनन गर्नुभन्दा कमिमा ६० दिन अगावै र श्रेणी बी आयोजनाका लागि ३० दिन अगावै सार्वजनिक गरिसक्नु पर्नेछ । कार्यसम्पादन मापदण्डले आईएफसी सेवाग्राहीका लागि सार्वजनिकरणको आवश्यकता किटान गर्छ । कार्यसम्पादन मापदण्ड १ (सामाजिक र वातावरणीय विश्लेषण प्रबन्ध पद्धति)

वातावरणीय र सामाजिक समीक्षा कार्यविधि । सेवाग्राहीका लागि तय गरिएका आवश्यकताहरू कार्यसम्पादन मापदण्ड⁴ मा उल्लेख गरिएका छन् । यसका अतिरिक्त मार्गदर्शक टिपोट (कार्यसम्पादन मापदण्डका सहायक दस्तावेज), परिभाषिक शब्दको शब्दावली, वातावरणीय, स्वास्थ्य र सुरक्षा निर्देशिका⁵ ले आइएफसीका सेवाग्राही र कर्मचारीलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्छ ।

११. नयाँ नीति ढाँचाले पूर्ण रूपमा सामाजिक र वातावरणीय मूल्यांकनलाई संगठित गर्छ, सामुदायिक कामलाई स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसुचित परामर्श मार्फत बृहत् सामुदायिक सहभागिता तिर अगाडि बढ्ने अवधारणा प्रदान गर्छ, श्रम मापदण्ड र कार्यशाला वातावरण नीति, र सामुदायिक स्वास्थ्य र सुरक्षाका लागि नयाँ कार्यसम्पादन मापदण्ड प्रस्तुत गर्छ, तथा सेवाग्राहीबाट सामाजिक र वातावरणीय व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना र पालनाको आवश्यकता । भिन्नै रूपमा रहेका किटाणु व्यवस्थापन, बाधको सुरक्षा तथा अन्तर्राष्ट्रिय जलमार्ग सम्बन्धि नीतिहरू यस अधिनै कार्यसम्पादन मापदण्डका आठवटा समूहमा समायोजन भैसकेका छन् । सन् २००७ नोभेम्बर ताका आईएफसी म्यानेजमेन्टले बोर्ड समक्ष आईएफसीका सेवाग्राहीहरूले कार्यसम्पादन मापदण्डलाई कसरी ग्रहण गरिरहेका छन् भन्ने कुराको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुपर्दथ्यो ।

इ. अन्तर-अमेरिकी विकास बैंक (आइडिबी)

१२. वातावरण र सुरक्षण अनुपालन नीति (२००६), आपत जोखिम व्यवस्थापन (२००७), आदिवासी जनजाति (२००६), र अश्वैच्छिक पुनर्वास (१९९८) नीति लगायत यसका विभिन्न क्षेत्रगत नीतिहरूमा आइडिबीको सुरक्षण नीति ढाँचा निर्धारण गरिएको छ । सूचना सार्वजनिकरण नीति (२००६)⁷ मा सार्वजनिकरणका आवश्यकताहरू समावेश गरिएका छन् ।

१३. वातावरण नीति (१९७९) लाई प्रतिस्थापन गर्ने वातावरण र सुरक्षण पालन नीतिले आइडिबीको वातावरण रणनीति (२००३) लागू गर्छ र यसलाई सुगठीत बनाउँछ । परिणामस्वरूप, यसमा वातावरणीय विषयलाई मुलधारमा ल्याउन र वातावरणीय सुरक्षण⁸ प्रदान गर्नका लागि नीतिगत निर्देशन समेत संलग्न छ । अरूजस्तै, वातावरणीय सुरक्षण निर्देशनले संकटपूर्ण प्राकृतिक बासस्थान र सांस्कृतिक क्षेत्रको सुरक्षण, हानिकारक पदार्थको परित्याग र प्रदूषण रोकथाम र न्यूनीकरणलाई समेटेछ । अझ, उच्च सुरक्षण जोखिम सञ्चालनका लागि तय गरिएको वातावरणीय विश्लेषण प्रक्रियाले स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धित मुद्दाहरूसँग सम्बन्ध राख्छ । सहलगानी सञ्चालनका लागि यो नीतिले ऋणी र अरू कर्जा लिएकासँग एकल वातावरणीय मूल्यांकन प्रक्रिया र संयुक्त अभिलेखीकरण स्वीकार गर्न सहकार्यलाई बढावा दिन्छ । अन्त्यमा, राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणालीका लागि यो नीतिले विश्व बैंकको जस्तै अवधारणा राख्दछ । राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली आइडिबीको नीतिसँग समतुल्य वा उत्कृष्ट भएमात्र लागू गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय

अनुसार प्रतिकूल प्रभाव भएका आयोजनाको विश्लेषण दस्तावेज आयोजनाको निर्माण कार्य शुरुहुनु अगावै आइएफसीले सार्वजनिक गरिसक्नुपर्दछ । पुनर्वास कार्ययोजना वा पुनर्वास ढाँचा, र आदिवासी विकास योजना वा सामुदायिक विकास योजना सार्वजनिकरणको समयसीमा सान्दर्भिक कार्यसम्पादन मापदण्डमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छैन ।

⁴ आठ वटा कार्यसम्पादन मापदण्डमा निम्न कुरा समावेश छन् : (१) सामाजिक तथा वातावरणीय विश्लेषण र व्यवस्थापन पद्धति; (२) श्रमिक तथा कार्यावस्था; (३) प्रदूषण रोकथाम तथा न्यूनीकरण; (४) सामुदायिक स्वास्थ्य, सुरक्षण; (५) भूमि प्राप्त तथा अश्वैच्छिक पुनर्वास; (६) जैविक विविधता संरक्षण तथा प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापन; (७) आदिवासी जनजाति तथा; (८) सांस्कृतिक सम्पदा ।

⁵ हेर्नुहोस: http://www.ifc.org/ifcext/policyreview.nsf/Content/S_FAQs

⁶ आईएफसी २००५, कार्यसम्पादन मापदण्ड: नयाँ र भिन्नता के छ ?

⁷ आइडिबीको सूचना सार्वजनिकरण नीतिले वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन वा अन्य सान्दर्भिक वातावरणीय विश्लेषण आवश्यक पर्ने आयोजना संचालनका लागि यस्ता विश्लेषण ऋणी मुलुक र आइडिबी हेडक्वार्टरमा सार्वजनिक क्षेत्रका आइडिबीले विश्लेषण मिसन आयोजना गर्नुअघि र निजी क्षेत्रका ऋणीहरूका लागि आईसीएफसीको विद्यमान अवस्था सम्परिक्षण मिसन अगाडी सर्वसाधारणका लागि उपलब्ध गराइनेछ । आवश्यकता अनुसार आइडिबीले वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रतिवेदन पनि बनाउँछ जुन कार्यकारी उपाध्यक्षद्वारा ऋण वा ग्यारेन्टी प्रस्ताव पारित गरि कार्यकारी निर्देशकको बोर्ड समक्ष वितरण गर्नु अघि सर्वसाधारण समक्ष उपलब्ध गराइनेछ ।

⁸ वातावरणीय सुरक्षण अन्तर्गत सान्दर्भिक सम्बद्ध सुविधा लगायत प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, क्षेत्रीय वा संग्रहीत वातावरणीय तथा सम्बद्ध सामाजिक प्रभावमा आधारित एकिकृत छनौट तथा वर्गीकरण आवश्यक हुने कुरा उक्त नीतिमा उल्लेख छ ।

सुरक्षण प्रणाली^९ प्रयोगको सिकाईका बारेमा आइडिबी व्यवस्थापनले सन् २००९ मा बोर्डसमक्ष आफ्नो अनुभव जाहेर गर्नेछ ।

१४. प्राकृतिक तथा अनपेक्षित विपत्ति नीति (१९९९) लाई प्रतिस्थापन गर्ने विपत्ति जोखिम व्यवस्थापन नीति (२००७) ले (अ) विपत्तिको रोकथाम र न्यूनीकरण, तथा (आ) विपत्तिपछिको प्रतिक्रियाका लागि विस्तृत अवधारणा आवश्यक पर्ने कुरा उल्लेख गर्छ । नयाँ नीति अनुसार सामाजिक र वातावरणीय छनौट तथा वर्गीकरणका माध्यमबाट आयोजनाका कारणले प्राकृतिक खतरा उत्पन्न गर्नसक्ने दायरा वा जोखिममा वृद्धि गर्ने सम्भावनाको अन्दाज गर्ने; उच्च प्राकृतिक खतरा रहेका वा उच्च जोखिम वृद्धि गर्ने सम्भावना रहेका आयोजनाका कारणले आयोजनाको प्राकृतिक खतरा वृद्धि हुन सक्ने सम्भावनाको विश्लेषण गर्ने; रोकथाम र निराकरणका उपायहरूको वैकल्पिक विश्लेषण गर्ने; तथा आयोजना ढाँचा वा कार्यान्वयनमा उपयुक्त संरचनात्मक वा गैह्र-संरचनात्मक निराकरणका उपायहरूको समावेश गर्ने कार्य आयोजना टोलीले गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेकोछ ।

१५. आइडिबीको आदिवासी जनजाति सम्बन्धि सञ्चालन नीति तथा आदिवासी जनजाति विकास सम्बन्धि रणनीति (२००६) ले आदिवासी जनजातिको विकास र **आइडिबी**ले लगानी गरेको आयोजनाहरूमा यसका प्रतिकूल प्रभाव र बहिष्करणले उनीहरूको हकअधिकार तथा तिनको सुरक्षण दुबैको खोजी गर्छ । यो नयाँ अवधारणाले आदिवासी जनजातिमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई छुल्ने वा निराकरण गर्ने उपायहरूमा केन्द्रित पहिलेको व्यवस्थाको पुरकको रूपमा स्थापित गर्दछ । उल्लेख्य प्रभाव तथा जोखिम भएका आयोजनामा आदिवासी जनजातिका अधिकारलाई अझ बढी सुरक्षण प्रदान गर्न प्रभावित आदिवासी जनजाति वा समूहहरूसँग असल नियतले गरिएको वार्ताका माध्यमबाट आयोजना र प्रभाव निराकरणका उपायहरूमा आयोजना प्रस्तावकले उनीहरूको सहमति प्राप्त गर्नुपर्नेछ र सो को प्रमाणीकरण समेत भएको कुरा स्पष्ट हुनुपर्नेछ । आदिवासी नीतिले आदिवासी जनजातिहरूको असामान्य प्रकृति साथसाथै विशिष्ट संकटापन्न अवस्था तथा अग्रिम परामर्श र विश्वासकारी वार्ता विधि लागू गर्न नसक्ने अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै सम्पर्कमा नरहेका आदिवासी जनजातिहरूका मुद्दाहरूलाई समेत सम्बोधन गर्छ । यस नीतिमा **आइडिबी**ले सम्पर्कमा नरहेका आदिवासीको स्वेच्छापूर्वक अलग रहने र स्वतन्त्रपूर्वक आफ्नै संस्कृतिअनुसार बाँच्न पाउने अधिकारको सम्मान गरेका आयोजनालाई मात्रै लगानी गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

१६. आइडिबी आयोजनाका कारणले मानिसहरूको अश्वैच्छिक भौतिक विस्थापन भएका आयोजनामा मात्रै अश्वैच्छिक पुनर्वास नीति लागू हुन्छ । भौतिक विस्थापनको आवश्यकतालाई छुल्ने वा न्युनिकरण गर्ने तथा यदि विस्थापन गर्ने पर्ने भएमा उनीहरूलाई समान किसिमले हेरिनेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्दै आयोजना प्रभाव क्षेत्रभित्र बसोवास गरिरहेको मानिसहरूको जीविकोपार्जनमा हुने असरलाई कम गर्ने तथा यदि सम्भव भएमा उनीहरूको पुनर्वास गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको आयोजनाका लाभहरूलाई समान किसिमले बाँडफाँड गर्ने यो नीतिको उद्देश्य रहेको छ । जँहा आदिवासी जनजाति विस्थापित हुन्छन् त्यहाँ पुनर्वास प्रभागले आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको पहिलेको अवस्थाको तुलनामा प्रत्येक फाईदापुग्दछ, परम्परागत अधिकारहरू पूर्ण रूपमा पहिचान भएकाछन् र निशपक्ष रूपले क्षतिपूर्ति प्रदान गरिएको छ (क्षतिपूर्तिमा जग्गामा आधारित पुनर्वास समावेश हुनेछ) तथा प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायले पुनर्वास र क्षतिपूर्तिको उपायहरूमा उनीहरूको पूर्वसुचित सहमति प्रदान गरेका छन् भन्ने कुराको निक्कै गरिनेछ मात्रै **आइडिबी**ले त्यस्तो आयोजनाको सञ्चालनमा सहयोग गर्नेछ ।^{१०}

ई. पुनःनिर्माण र विकासका लागि युरोपेली बैंक (इबिआरडी)

१७. सन् २००८ मे मा **इबिआरडी**ले दश कार्यसम्पादन आवश्यकता सहित वातावरणीय नीति सन् २००३ लाई प्रतिस्थापन गर्दै सन् २००८ नोभम्बर १२ पछिका सबै नयाँ आयोजना लेखाजोखामा लागू हुनेगरी यसको नयाँ वातावरणीय र सामाजिक नीति अंगीकार गर्‍यो । वातावरणीय र सामाजिक नीतिले सन् २००३ जारी गरेको रणनीतिक निर्देशनलाई कायम राख्दै दिगो विकासको सामाजिक आयामलाई अझ रचनात्मक र व्यापक रूपमा

^९ आइडिबी, २००६, वातावरण तथा सुरक्षण अनुपालन नीति, वासिडटन, डिसी ।

^{१०} आइडिबी, १९९८ अश्वैच्छिक पुनर्वासबारे सञ्चालन नीति । वासिडटन, डिसी ।

सम्बोधन गर्छ । सामाजिक आयाम अन्तर्गत (अ) श्रम मापदण्ड र काम गर्ने अवस्था; (आ) अश्वैच्छिक पुनर्वास; (इ) सामुदायिक स्वास्थ्य, सुरक्षा, र जमानी; (ई) आदिवासी जनजाति; र (उ) सांस्कृतिक सम्पदा पर्छन् ।

१८. इविआरडीको कार्य सञ्चालनको क्षेत्रको विशेष विशेषता र यसको वातावरणका लागि युरोपेली सिद्धान्त प्रतिको प्रतिबद्धता, जसको इविआरडी पनि एक हस्ताक्षर कर्ता हो, लाई दर्साउँदै इविआरडीको नीति आइएफसीको अवधारणसँग मिल्ने गरी तयार गरिएकोछ । यसो भएतापनि इविआरडीसँग (अ) वित्तीय मध्यस्थकर्ता र (आ) सूचना सार्वजनिकरण तथा सरोकारवालाको संलग्नता जस्ता थप दुई कार्यसम्पादन मापदण्ड छन् ।

१९. अरू बहुपक्षिय वित्तीय संस्थाहरूमा जस्तै इविआरडीसँग पनि सार्वजनिक संचार नीति छ जुन वातावरणीय र सामाजिक नीति सँगसँगै सन् २००८ मे १२ मा अद्यावधिक र अनुमोदित भयो । यो नयाँ सार्वजनिक संचार नीतिले कसरी इविआरडीले यसका रणनीतिहरू, नीतिहरू र कार्य सञ्चालनको बारेमा थप जानकारी र बुझाई प्रबर्द्धन गर्नका लागि यसका सरोकारवालासँग सूचना सार्वजनिक र परामर्श गर्दछ भन्ने कुराको उल्लेख गर्छ । सँगसँगै यो नीतिले सूचनाद्वारा सार्वजनिक गरिएको सूचना र गोप्य तथा सार्वजनिक गर्न नहुने सूचना विचको सिमाकन समेत स्पष्ट पारेकोछ । सार्वजनिक संचार नीतिमा वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन¹¹का लागि सार्वजनिकरणका आवश्यकता समावेश गरिएकोछ ।

उ. इक्वेटर सिद्धान्त वित्तीय संस्थाहरू

२०. इक्वेटर सिद्धान्त वित्तीय संस्था त्यस्ता संस्था हुन् जसले इक्वेटर सिद्धान्त जुन आयोजना लगानीमा वातावरणीय र सामाजिक जोखिम सम्बोधनका लागि वित्तिय-उद्योगम ढाँचा अंगीकार गरेका छन् । विश्वभर तथा सम्पूर्ण औद्योगिक क्षेत्रमा लागू हुनेगरी साभा र सुसंगत वातावरणीय तथा सामाजिक नीतिहरू तथा निर्देशिकाहरू तयार गर्ने बैंकहरूको चाहना अनुरूप इक्वेटर सिद्धान्त स्थापित भएको हो जुन विश्वका दस प्रमुख वाणिज्य बैंकले सन् २००३ मा अंगीकार गरे । हरेक वित्तिय संस्थाहरूले आफ्नो नीति र कार्यव्यवस्था प्रक्रियाहरू इक्वेटर सिद्धान्तसँग एकरूपता भएको वा हुनेछन् भनि घोषण गर्नेछन् । यस सिद्धान्तका सामाजिक तथा वातावरणीय आवश्यकता अनुपालन नगर्ने वा गर्न नसक्ने सेवाग्राहीलाई उनीहरूका आयोजनाहरूमा लगानी नगर्न यी वित्तिय संस्थाहरू बाचा गर्छन् ।

२१. इक्वेटर सिद्धान्त सन् २००६ जुलाईमा निम्न कुराका लागि संशोधन गरियो : (अ) सामाजिक र वातावरणीय दिगोपनका लागि आइएफसीको कार्यसम्पादन मापदण्डसँग एकरूपता कायम गर्न र त्यसलाई दर्साउन जसमा इक्वेटर सिद्धान्तका मुलमर्म आधारित थियो ; (आ) विभिन्न सरोकारवालाको सुभावा र कार्यान्वयनबाट प्राप्त पाठलाई समावेश गर्न । नयाँ इक्वेटर सिद्धान्त पुँजी लागत १ करोड डलर वा त्योभन्दा धेरै¹² लगानी भएका सबै आयोजनामा लागू हुन्छ । अगस्ट २००८ सम्म वातावरणीय र सामाजिक संगठित उत्तरदायित्वले राम्रो व्यापारीक सद्भावना ल्याउँछ भन्ने भनाइबाट प्रभावित भएर २४ राष्ट्रका र १०० राष्ट्रभन्दा बढी स्थानमा सञ्चालनमा रहेका ६० भन्दा बढी वित्तीय संस्थाले नयाँ इक्वेटर सिद्धान्त¹³ अंगीकार गरी सकेका छन् ।

¹¹ इविआरडीले श्रेणी ए आयोजनाका लागि वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन यसको लन्डन व्यापारिक सूचना केन्द्रमा र सम्बन्धित इविआरडी आवास कार्यालयमा निजी क्षेत्रको आयोजनाको हकमा यसको निर्देशकको बोर्डले मनन गर्नुभन्दा कम्तिमा ६० दिन अगावै र सार्वजनिक क्षेत्र आयोजनाको हकमा बोर्ड बोर्डले मनन गर्नुभन्दा कम्तिमा १२० दिन अगावै उपलब्ध गराउनेछ । दस्तावेजको सूचना उपलब्धता इविआरडीको वेबसाइटमा राखिनेछ ।

¹²सुरुको सीमा ५ करोड थियो । यो परिवर्तनको व्याख्या र अन्य सूचनाका लागि इक्वेटर सिद्धान्त <http://www.equator-principles.com/faq.shtml> मा हेर्नुहोस्

¹³ हेर्नुहोस्: <http://www.equator-principles.com/join.shtml>

२. मध्यावधि कार्ययोजना (२०१०-२०१२)

नतिजा	कार्यसम्पादन सूचक	क्रियाकलाप/गतिविधि	जिम्मेवार पक्ष	स्रोत आवश्यकता
समष्टिगत उद्देश्य एडिबी लगानीका सबै आयोजनाहरूमा एडिबी सुरक्षण उद्देश्य, सिद्धान्त र आवश्यकता पालना भएका छन् ।				
कार्यक्षेत्र (अ) ऋणी/सेवाग्राहीको सुरक्षण प्रदान गर्ने, क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्ने ।				
सुरक्षण आवश्यकताहरूको कार्यान्वयनमा ऋणी/सेवाग्राहीको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि	एसपीएस लागु हुने मिति अघि तथा नियमित अभ्यासका रूपमा नयाँ नीतिहरूमाथि विभिन्न तहमा ऋणी/सेवाग्राहीहरूका लागि तालिम	● सबै विकासशील सदस्य राष्ट्रका ऋणीहरूलाई बैंकले अभिमुखीकरण तालिम दिने । (लागु हुने मिति अघि एउटा कार्यशाला, वार्षिक रूपमा १-२ पटक पनि) ।	आरडी/आरएसडिडी	आन्तरिक कर्मचारी परिचालन
		● सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका ऋणी/सेवाग्राहीलाई तालिम	आरडी/पिएसओडी /आरएसडिडी	प्राविधिक सहायता वा आवश्यकता अनुसार (८ देखि १० करोड डलर) कोष उपयोग
	आयोजना तयारीका बेला आयोजना तहमा सामयिक प्राविधिक सल्लाह र निर्देशन प्रदान	● नयाँ नीतिको प्रतिलिपी प्रत्येक ऋणी/सेवाग्राहीलाई बाँड्ने तथा नयाँ नीतिले दिएको व्यवस्था बारे जानकारी दिने	आरडी/पिएसओडी	कर्मचारी परामर्श
		● ऋणी/सेवाग्राहीको क्षमता मूल्यांकन गर्ने, तथा आयोजना डिजाइनमा तिनको उपयुक्त क्षमता विकासको व्यवस्था समावेश गर्ने	आरडी/पिएसओडी	अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सीहरूको समन्वयात्मक कार्य
		● सामाजिक र वातावरणीय मूल्यांकन तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना, पुनर्वास योजना, आदिवासी जनजातीसम्बन्धि योजना तयारीमा सहयोग गर्ने	आरडी/पिएसओडी	
	योजना कार्यान्वयनका बेला योजनास्तरमा सामयिक सुझाव र निर्देशन प्रदान गरिएको छ ।	● योजना कार्यान्वयनका बेला आइपने पूर्वानुमान नगरेका प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक सहयोग गर्ने	पिडी/पिएसओडी	
तयार गरिएको राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली (सिएसएस) को समपर्याप्तता एवं स्वीकार्यता	● उपराष्ट्रिय/ क्षेत्रीय/ एजेन्सी तहमा ३-५ वटा राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली तथा तिनको स्वीकार्यता मूल्यांकन	ओडिसी/आरएसडिडी/आरडी		

मूल्यांकनको संख्या तथा स्तर	एडिबी तथा ऋणी/सेवाग्राहीबीच स्वीकार गरिएको र तिनले उचित तवरले कार्यान्वयन गरेका सुधार कार्ययोजनाहरूको संख्या		
-----------------------------	--	--	--

नतिजा	प्रदर्शन सूचक	कार्यकलाप/गतिविधि	जिम्मेवार पक्ष	स्रोत आवश्यकता
कार्यक्षेत्र (आ) नीति कार्यान्वयनमा सघाउन पुऱ्याउन संयन्त्र विकास र सम्बर्द्धनका उपाय				
एडिबीका कर्मचारी ऋणी/सेवाग्राही र अन्य सरोकारवालाहरूले एडिबीको सुरक्षण आवश्यकताबारे प्रष्टसंग बुझेका छन् तथा आवश्यक जानकारी राख्छन् ।	सुरक्षण नीति लागु हुने मिति अगावै थप प्राविधिक ज्ञान प्रदान गर्ने र उत्कृष्ट अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास प्रतिविम्बित गर्ने निर्देशनका तथा हाते पुस्तिकाको उपलब्धता	<ul style="list-style-type: none"> वातावरणीय मूल्यांकन निर्देशिकालाई अद्यावधिक गर्ने अस्वैच्छिक पुनर्वास सम्बन्धि हाते पुस्तक अद्यावधिक गर्ने आदिवासी समुदायको सुरक्षण सम्बन्धि निर्देशिका तयार गर्ने जसमा आदिवासी जनजाती समुदायको स्वीकृति बारे यकिन गर्ने निर्देशिका पारित गरेर आदिवासी जनजातीबारे हाते पुस्तिका तयार गर्ने 	आरएसडिडी	आन्तरिक कर्मचारी परिचालन
	नीति दस्तावेजहरू (सुरक्षण नीति कथन तथा सुरक्षण आवश्यकताहरू १-४) र निर्देशिकाहरू तथा हाते पुस्तिकाहरूलाई समयमै अनुवाद गरी ऋणी/सेवाग्राहीहरू तथा सरोकारवालालाई वितरण	<ul style="list-style-type: none"> दस्तावेज तथा सुरक्षण आवश्यकताहरू १-४) र निर्देशिका तथा हाते पुस्तिकाहरूको धेरैले बोल्ने भाषा र आवश्यकता अनुसार अन्य स्थानीय भाषामा प्रकाशन एवं सरोकारवालाहरूलाई वितरण 	आरएसडिडी/ आरडी/ पिएसओडी	कर्मचारी परामर्श दाता

नतिजा	प्रदर्शन सूचक	कार्यकलाप/गतिविधि	जिम्मेवार पक्ष	स्रोत आवश्यकता
कार्यक्षेत्र (इ) नीति कार्यान्वयनका लागि एडिबीको संगठनात्मक क्षमता र स्रोतको सुनिश्चितता				
कर्मचारीको	समायनुकूल	मुख्यालय, आवासीय नियोगमा कार्यरत सुरक्षण	आरएसडिडी	आन्तरिक

सामाजिक र वातावरणीय संरक्षण आवश्यकताको ज्ञान अद्यावधिक गर्ने	तथा नियमित तवरमा तालिम दिइएका कर्मचारीहरूको संख्या	विशेषज्ञहरू र टोली नेतालाई बैंक तहमा व्यवस्थित आन्तरिक कर्मचारी तालिम (एसपिएस लागु हुनुअघि दुइटा कार्यशाला । त्यसपछि वर्षमा २-३ पटक अनवरत रूपमा ।)		कर्मचारी संसाधन परिचालन
नीति कार्यान्वयनको लागि संस्थागत क्षमताको सबलीकरण	कर्मचारीको संख्यामा वृद्धि र अत्युत्तम बाँडफाँड	तीन वर्षको मध्यावधिमा क्षेत्रीय विभागहरूमा अतिरिक्त व्यावसायिक विशेषज्ञहरू र आवासीय मिसनमा राष्ट्रिय अधिकारी भर्ती	विपिएचआर/ आरडी	प्राविधिक सहायता
	अन्तरविभागीय ज्ञान आदानप्रदान संयन्त्र निर्माण	ज्ञान र अनुभव आदानप्रदानका लागि सेमिनार/कार्यशाला आयोजना	आरएसडिडी/ आरडी/पिएसओडी	अतिरिक्त आन्तरिक प्रशासकीय खर्चको लागि बजेट

नतिजा	प्रदर्शन सूचक	कार्यकलाप/गतिविधि	जिम्मेवार पक्ष	स्रोत आवश्यकता
कार्यक्षेत्र (ई) एडिबीको आन्तरिक मूल्यांकन र अनुपालन अनुगमन प्रणालीको सुधार र सम्बर्द्धन				
एडिबीको आन्तरिक मूल्यांकन र अनुपालन अनुगमन प्रणालीले प्रभावकारी र छरितो ढंगले कार्य गर्छ ।	एसपिएस लागू हुनुअघि एसपिएस कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट सञ्चालनविधि निर्माण	योजनाचक्रका हरेक तहमा खासगरी एडिबीको आन्तरिक सुरक्षण मूल्यांकन, अनुगमन र रिपोर्टिङ पद्धतिका लागि संयुक्त सञ्चालन विधि अथवा पुस्तिका तयार गर्ने	आरएसडिडी	आन्तरिक कर्मचारी
	आयोजना छनौट र वर्गीकरण	प्रत्येक आयोजना चरणबद्ध र सही रूपमा छनौट र वर्गीकरण गर्ने	आरएसडिडी/ आरडी/पिएसओडी	
	सार्वजनिकीकरण	वातावरण श्रेणी क मा पर्ने आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन एडिबी बोर्डको स्वीकृतिभन्दा १२० दिन अघि एडिबीको वेबसाइटमा राख्ने	आरडी/पिएसओडी	
	परामर्श	योजना मूल्यांकन अघि इएआरएफ वेबसाइटमा राख्ने । सबै अस्वैच्छिक पुनर्वास श्रेणी क र ख वर्गका आयोजनाको लागि, योजना मूल्यांकन अघि नै पुनर्वास योजना, पुनर्वास रूपरेखा वेबसाइटमा राख्ने । योजना मूल्यांकन अघि नै सबै आदिवासी जनजातीहरू सम्बन्धि योजना श्रेणी क र ख वर्गहरूका आदिवासी जनजातीहरूको योजना, आदिवासी जनता माथिको रूपरेखा वेबसाइटमा राख्ने ।	आरडी/पिएसओडी	
	उल्लेखनीय वातावरणीय अस्वैच्छिक पुनर्वास र आदिवासी जनजाती सम्बन्धि योजनाको		आरडी/पिएसओडी	

		परामर्शमा सहभागी हुने । परामर्शको नतिजालाई अभिलेखीकरण गर्ने र तिनलाई आयोजना डिजाइनमा संलग्न गराउने ।		
	सुरक्षण दस्तावेजहरू समयबद्ध रूपमा पेस गर्ने तथा आयोजना तयारीको समयमा उचित रूपमा अनुगमन गर्ने ।	सुरक्षण आवश्यकताहरू १-४ को नीति, सिद्धान्त र आवश्यकता अनुरूप सबै सम्बद्ध सुरक्षण कागजातको समीक्षा गर्ने । एडिबीको आवश्यकता अनुपालन सुनिश्चितका लागि सुरक्षण दस्तावेजलाई अन्तिम रूप दिन ऋणी/सेवाग्राहीलाई उचित सल्लाह दिने ।	आरएसडिडी / आरडी / पिएसओडी	
	योजना कार्यान्वयनका बेला समयबद्ध रूपमा सुपरिवेक्षण र अनुगमन मिसन सञ्चालन, आवश्यक परामर्श प्रदान र नतिजा अभिलेखीकरण	वातावरणीय, अस्वैच्छिक पुनर्वास, तथा आदिवासी जनजातीसम्बन्धि श्रेणी क मा पर्ने सबै आयोजनाहरूको सुरक्षण विशेषज्ञहरूद्वारा आयोजना स्थलको सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन मिसन ।		
		सुधार कार्य योजना आवश्यक परेको ठाउँमा तयारी तथा कार्यान्वयन र विस्तृत एवं स्तरीय मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार गर्न ऋणी/सेवाग्राहीसँग सहमति गर्ने		
	समग्र बैंकमा अनुपालन अवस्था र कार्यसम्पादन समयबद्ध रूपमा अभिलेखीकरण गरी व्यवस्थापनमा पेस भएको ।	समग्र बैंकको लागि वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन तयार गरी व्यवस्थापनमा पेस गर्ने ।	आरएसडिडी	

एडिबी = एसियाली विकास बैंक, विपिएचआर = मानव संसाधन विभाग, सिएएसएस = राष्ट्रिय सुरक्षण प्रणाली, डिएमसी = विकासशील सदस्य राष्ट्र, इएआरएफ = वातावरणीय मूल्यांकन तथा समीक्षा रूपरेखा, इआइए = वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन, इएमपी = वातावरणीय व्यवस्थापन योजना, एचक्यु = हेडक्वार्टर, आइपिएफ = आदिवासी जनजाती योजना तर्जुमा रूपरेखा, आइपिपी = आदिवासी जनजाती योजना, आइआर = अस्वैच्छिक पुनर्वास, ओडी = सञ्चालन विभाग, ओजिसी = जनरल काउन्सेलको कार्यालय, ओएम = सञ्चालन विधि, पिएसओडी = निजी क्षेत्र सञ्चालन विभाग, आरडी = क्षेत्रीय विभाग, आरएफ = पुनर्वास ढाँचा, आरएम = आवासीय नियोग, आरपी = पुनर्वास योजना, आरएसडिडी = क्षेत्रीय र दिगो विकास विभाग, एसपिएस = सुरक्षण नीति कथन, एसआर = सुरक्षण आवश्यकताहरू